

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MUHARREM HİLMİ SIRRÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE
TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

Ömer Faruk YILMAZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR-2024

©2024- Ömer Faruk YILMAZ

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MUHARREM HİLMİ SIRRÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE
TASAVVUFİ GÖRÜŞLERİ

MUHARREM HİLMİ SIRRÎ'S LIFE, WORKS AND SUFİ
VIEWS

Hazırlayan

Ömer Faruk YILMAZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Hüseyin KURT

KIRŞEHİR-2024

KABUL VE ONAY

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi, Ömer Faruk YILMAZ tarafından hazırlanan “*Muharrem Hilmi Sırrî’nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*” adlı tez çalışması 23/05/2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği/oyçokluğu ile **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman(İmza)

Prof. Dr. Hüseyin KURT

Üye.....(İmza)

Doç. Dr. Öncel DEMİRDAŞ

Üye.....(İmza)

Doç. Dr. Sıddık BAYSAL

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../2024

(İmza)

Prof. Dr. Cemalettin İPEK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../2024

Ömer Faruk YILMAZ

İmza

ÖZET

MUHARREM HİLMİ SIRRÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE TASAVVUFİ GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan: Ömer Faruk YILMAZ

Danışman: Prof. Dr. Hüseyin KURT

2024 – (xii+125)

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Jüri

Prof. Dr. Hüseyin KURT

Doç. Dr. Öncel DEMİRDAŞ

Doç. Dr. Sıddık BAYSAL

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yılları arasında yaşamış, ilim ve irşad faaliyetleri yürüten Muharrem Hilmi Efendi'nin hayatı, eserleri ve tasavvufî görüşleri hakkındadır. Anadolu'da yetişen son dönem şairlerimizden olan mutasavvıfımız, başta Nakşibendiyye olmak üzere Kâdiriyye, Rifâiyye, Ekberiyye, Kübrevîyye ve Şâzeliyye gibi birçok tarikattan icazet almıştır.

Muharrem Hilmi Efendi, çocukluk yıllarından itibaren Arapça, Hadis, Tefsir, Mantık ve Tasavvuf gibi birçok alanda dönemin tanınmış hocalarından eğitim almıştır. O, sadece ilmî ve tasavvufî hizmetleriyle değil, çeşitli cephelerde ifa ettiği askeri görevleri, edebî yönü ve şair kimliğiyle de tanınmış, sosyal ve kültürel tarihimizde temayüz etmiştir. Bu çalışma, Muharrem Hilmi Efendi'nin hayatı, eserleri ve tasavvufî görüşlerini ortaya koyma amacıyla hazırlanmıştır.

Çalışmamız; giriş, iki bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı, önemi, kapsamı ve kaynakları hakkında bilgiler verilmiştir. Bununla beraber Muharrem Hilmi Efendi'nin yaşadığı dönemin siyasî, sosyal, kültürel, dinî ve tasavvufî durumları genel olarak incelenmiştir. Birinci bölümünde, Muharrem Hilmi Efendi'nin hayatı ve eserleri ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Çalışmamızın ikinci bölümde ise mutasavvıfımızın eserlerinden hareketle onun tasavvufî görüşleri ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Muharrem Hilmi Efendi eserlerinde tevbe, ihlas, zikir, aşk ve muhabbet gibi pek çok tasavvufî konuyu kendine has üslubuyla açıklamıştır. Özellikle aşk kavramı hakkında yaptığı tanım ve yorumlarla kendi anlayışını ortaya koymuş ve aşkı; cihanı gösteren bir ayna, saliki Hakk'a vasil eden ve beşerî sıfatları eriten duygu, kalbe hayat veren can suyu ve kibir putunu kıran bir çekiç şeklinde tarif etmiş ve böylece kavramın anlam dünyasının zenginleşmesine ve ilgili literatürün çeşitlilik kazanmasına katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Muharrem Hilmi Efendi, Şiir, Dîvân-ı Sırrî, Aşk.

ABSTRACT

MUHAMMAD HILMI SIRRÎ'S LIFE, WORKS AND SUFI VIEWS

M.Sc.Thesis

Preparer: Ömer Faruk YILMAZ

Advisor: Prof. Dr. Hüseyin KURT

2024 – (xii+125)

Kırşehir Ahi Evran University, Graduate School Of Social Sciences

Department of Basic Islamic Sciences

Jury

Prof. Dr. Hüseyin KURT

Assoc. Prof. Dr. Öncel DEMİRDAŞ

Assoc. Prof. Dr. Sıddık BAYSAL

This study explores the life, works, and Sufi perspectives of Muharrem Hilmi Efendi, one of the last period Sufi poets who lived between the late Ottoman Empire and the early years of the Republic of Turkey, engaging in scholarly and guidance activities. He received authorization from various Sufi orders, notably the Naqshbandiyya, Qadiriyya, Rifaiyya, Akbariyya, Kubrawiyya, and Shadhiliyya, and one of the last poets to emerge in Anatolia.

From his childhood, Muharrem Hilmi Efendi received education from renowned scholars of his time in various fields such as Arabic, Hadith, Tafsir, Logic, and Sufism. He was recognized not only for his scholarly and Sufi services but also for his military duties on various fronts, literary contributions, and poetic identity, which distinguished him in our social and cultural history. This study aims to elucidate Muharrem Hilmi Efendi's life, works, and Sufi perspectives.

The structure of the paper consists of an introduction, two main sections, and a conclusion. The introduction provides an overview of the subject, purpose, significance, scope, and sources of this essay. Additionally, it explores the political, social, cultural, religious, and Sufi generally contexts of Muharrem Hilmi Efendi's era. In the first section, Muharrem Hilmi Efendi's life and works are examined in detail. The second section attempts to delineate his Sufi perspectives through an analysis of his writings. Muharrem Hilmi Efendi expounded upon various Sufi concepts such as repentance, sincerity, remembrance of God, love, and affection in his works, employing his distinctive style. Particularly noteworthy are his definitions and interpretations of the concept of love, portraying it as a mirror reflecting the universe, a sentiment that leads one to God, the life-giving water to the heart, and a hammer shattering the idol of arrogance. Thus, he enriched the conceptual landscape of love and contributed to the diversification of relevant literature.

Keywords: Sufism, Muharrem Hilmi Efendi, Poetry, Dîvân-ı Sırrî, Love.

ÖN SÖZ

Sosyal, kültürel ve dinî zenginliğimizin temel kaynaklarından biri olan tasavvuf ilmi; bünyesinde yetiştirdiği mutasavvıflar ve onların yazdığı eserler sayesinde yaşantımızda önemli bir yere sahiptir. Geçmişten günümüze yapılan çalışmalara bakıldığında, İslâm tarihinde diğer ilimlere nazaran eser yazma ve farklı toplumları etkileme ve eğitme açısından tasavvuf ilminin üstünlüğü inkâr edilemez bir gerçektir. Bu hususta İmam Gazâlî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve İbnü'l-Arabî gibi bazı sûfileri örnek olarak gösterebiliriz.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde yetişen Muharrem Hilmi Efendi; ilmî, edebî ve sûfî kimliği olan şair-mutasavvıflarımızdan biridir. Çok yönlü ilmî birikimi olmasına rağmen, hakkında kapsamlı ve doyurucu bir çalışma yapılmamıştır. Çalışmamız Muharrem Hilmi Efendi'nin hayatı, eserleri ve tasavvufî görüşlerini ihtiva etmektedir.

Mutasavvıflar, içerisinde bulunduğu zamanın ve toplumun durumuna göre insan yetiştirmeye ve dönemin sorunlarına çözüm üretmeye çalışmışlardır. Bundan dolayı bir kişi özelinde yapılan tasavvuf araştırmaları, aynı zamanda o kişinin yaşadığı dönemi araştırmayı da zorunlu hale getirmektedir. Bu sebeple 20. yüzyılın önemli mutasavvıflarından olan Muharrem Hilmi Efendi'nin tasavvufî görüşlerini ortaya koymak için çalışmanın giriş kısmında yaşadığı dönemin siyasî, sosyal, kültürel, dinî ve tasavvufî durumuyla ilgili genel bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümünde; Muharrem Hilmi Efendi'nin doğumu, çocukluğu, gençliği, tasavvufla tanışması, Sırrî mahlasını alışı, askerî vazifeleri, icazet aldığı tarikatlar, müridleri, halifeleri, vefatı ve eserleri gibi konular hakkında bilgi verilmiştir. Mutasavvıfımızın hayatıyla ilgili daha önce yapılmış çalışmalar olsa da bu çalışmada öncekilerden farklı olarak zikredilen şahıslar ve olaylar hakkında yazdığı şiirler aktarılmış ve müellifin hayatı farklı bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Bununla beraber hayatı hakkında yazılan bazı yanlış bilgileri düzeltilmiş ve eserleri hakkında daha kapsamlı bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde ise; Muharrem Hilmi Efendi'nin tasavvufî görüşleri ele alınmış ve gerekli değerlendirmeler yapılmıştır. Bu bölümde sırasıyla tevbe, ihlas, zikir, murakabe, takva, sıdk, sabır, kanaat, fakr, zühd, seyr u sülûk, şeyh-mürşid, mürid-sâlik, halvet-uzlet, cezbe, aşk, havf ve recâ gibi tasavvufî kavramların genel bir tarifi yapılmış ve daha sonra kavram Muharrem Hilmi Efendi açısından ele alınarak açıklanmıştır.

Çalışmamızın başlangıcından itibaren rehberlik eden, isabetli yol göstericiliği ve yönlendirmelerinin yanı sıra ilgisi ve samimiyetiyle her zaman kendisini yanımda hissettiğim muhterem hocam Prof. Dr. Hüseyin KURT'a en kalbi şükranlarımı arz ederim. Ayrıca manevî desteği ve öğütleriyle her zaman akademik hayatıma katkıda bulunan Doç. Dr. Osman ÖRNEK hocama, çalışma sırasında yardımlarını esirgemeyen Bayram IRMAK, Ahmed ERDAŞ, Nazım KABACA, Doç. Dr. Süleyman AYDENİZ, Dr. Öğr. Üyesi Mansur YAYLA, Dr. Öğr. Üyesi Mahmut ERDİL ve Mustafa Barış BİLGİN'e, Muharrem Hilmi Efendi ile ilgili kaynakları temin etmemde yardımcı olan Muharrem ATEŞ'e teşekkürü bir borç bilirim. İlim yolunda her daim desteklerini gördüğüm anneme, babama, kardeşlerime ve çalışmamı tamamlamam için her türlü fedakârlığı yapan ve sabır gösteren eşime sevgi ve şükranlarımı sunarım. Gayret bizden, başarı Allah'tandır.

Kırşehir-2024

Ömer Faruk YILMAZ

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI.....	1
2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ	1
3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	2
4. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	2
4.1. MUHARREM HİLMİ EFENDİ’NİN KENDİ ESERLERİ	3
4.1.1. Dîvân-ı Sırrî.....	3
4.1.2. Makâmât-ı Ezkâr İlâhiyye li-Sâlikî’t-Târikatî’l-Kâdiriyye.....	3
4.1.3. Menâzilu’s-Sâlikîn.....	3
4.1.4. Mev’ize-i Hilmiyye.....	3
4.1.5. Hediye-tü’z-Zâkirîn.....	4
4.2. MUHARREM HİLMİ EFENDİ HAKKINDA BİLGİ VEREN DİĞER	
ÇALIŞMALAR	4

5. MUHARREM HİLMİ SIRRÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BAKIŞ.....	5
5.1. SİYASÎ DURUM	5
5.2. SOSYAL VE KÜLTÜREL DURUM.....	7
5.3. DİNÎ VE TASAVVUFÎ DURUM.....	9
I. BÖLÜM	11
1. MUHARREM HİLMİ SIRRÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	11
1.1. HAYATI	11
1.1.1. Doğumu, Çocukluğu ve Gençliği.....	11
1.1.2. Sırrî Mahlasını Alışı	12
1.1.3. Tasavvufla Tanışması	13
1.1.4. Şeyhi Ömer Hüdâyî Baba İle Tanışması.....	13
1.1.5. Tabur İmamlığı ve Askeri Görevleri	17
1.1.6. Elazığ Bölgesine Dönüşü	19
1.1.7. Oğlu Ömer Rüşdî Efendi	21
1.1.8. İcazet Aldığı Şeyhler	23
1.1.8.1. Şeyh Ömer Hüdâyî Baba.....	24
1.1.8.2. Çorumlu Hacı Mustafa Efendi.....	28
1.1.8.3. Erzurumlu Şeyh Ahmed Baba Sanamarî.....	28
1.1.8.4. Seyyid Ali Rıza Ahıskâvî.....	31
1.1.8.5. Şeyh Abdülbâkî Küfrevî	34
1.1.8.6. Bitlisli Muhammed Kübrevî.....	35

1.1.8.7. Vanlı Kahraman Baba	36
1.1.9. Ders Aldığı Hocalar	36
1.1.9.1. Beyzade Ali Rıza Efendi	36
1.1.10. Halifeleri	39
1.1.10.1. Ferhad Efendi	39
1.1.10.2. Ali Rıza Pirimoğlu	41
1.1.10.3. Süleyman Ateş	42
1.1.11. Müridleri	46
1.1.11.1. Muhammed Canbilen	46
1.1.11.2. Faik Pirimoğlu	47
1.1.11.3. Şahin Günay	48
1.1.11.4. Seher Hanım	48
1.1.11.5. Koreli Mustafa Döner	49
1.1.11.6. Konyalı Ahmed Efendi	49
1.1.11.7. Hacı Mehmet Nuri Küçük İplikçi	50
1.1.12. Hastalanması ve Vefatı	51
1.2. ESERLERİ	52
1.2.1. Dîvân-ı Sırrî	53
1.2.2. Makâmât-ı Ezkâr İlâhiyye li-Sâlikî't-Târikatî'l-Kâdiriyye	54
1.2.3. Menâzilu's-Sâlikîn.....	54

1.2.4. Mev'ize-i Hilmiyye	55
1.2.5. Hediye-tü'z-Zâkirîn	55
1.2.6. Harput Âlimleri ve Meşayihleri	55
1.2.7. Harput Tarihi	55
II. BÖLÜM.....	57
2. MUHARREM HİLMİ SIRRÎ'NİN TASAVVUFİ GÖRÜŞLERİ	57
2.1. TAHALLUKA DAİR KAVRAMLAR	57
2.1.1. Tevbe	57
2.1.2. İhlas.....	63
2.1.3. Zikir	65
2.1.4. Murakabe	69
2.1.5. Takvâ	72
2.1.6. Sıdk	74
2.1.7. Sabır	76
2.1.8. Kanaat	78
2.1.9. Fakr	80
2.1.10. Zühd	82
2.1.11. Seyr u Sülûk	87
2.1.12. Şeyh-Mürşid	91
2.1.13. Mürid-Sâlik	95
2.1.14. Halvet/Uzlet	96
2.2. TAHAKKUKA DAİR KAVRAMLAR	100

2.2.1. Cezbe	100
2.2.2. Aşk.....	102
2.2.3. Havf ve Recâ	108
SONUÇ.....	113
KAYNAKÇA.....	116
EKLER.....	120
ÖZGEÇMİŞ	125

SİMGELER VE KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Dia.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazret
Km.	Kilometre
Ö.	Ölüm
S.	Sayfa
Sad.	Sadeleştiren
Sas.	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
Tdv	Türkiye Diyanet Vakfı
Vb.	Ve benzeri

GİRİŞ

Giriş bölümünde öncelikle çalışmamızın konusu, amacı, önemi, yöntemi ve istifâde edilen kaynaklar zikredilecektir. Daha sonra Muharrem Hilmi Efendi'nin yaşadığı dönemin siyasî, sosyal, kültürel, dini ve tasavvufî durumları genel olarak ele alınacaktır.

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

20. yüzyılın önemli mutasavvıflarından olan Muharrem Hilmi Efendi, tasavvufî eserler kaleme almış olup birçok halife, talebe, mürid yetiştirmiş ve bu alana değerli katkılar sağlamış bir şahsiyettir. Telif ettiği eserlerin büyük bir kısmı vefatından sonra talebesi ve halifesi Prof. Dr. Süleyman Ateş tarafından derlenmiş, sadeleştirilmiş ve yayımlanmıştır. Muharrem Hilmi Efendi ekseninde yapacağımız bu çalışmamızın konusu; yaşadığı dönem, hayatı, kaleme aldığı eserleri ve tasavvufî görüşlerinin belirlenmesiyle sınırlandırılmıştır.

Araştırmamızın amacı ise; Nakşibendiyye, Kâdiriyye, Rifâiyye, Ekberiyye, Kübrevîyye ve Şâzeliyye gibi birçok tarikattan halifelik alan Muharrem Hilmi Efendi'nin hayatını, eserlerini ve tasavvufî görüşlerini araştırmak, onun bu fikirlerinin daha iyi anlaşılmasına vesile olmak, insanların hizmetine sunmak ve ilgili literatüre katkıda bulunmaktır. Bizi bu çalışmaya sevk eden temel husus ise onun tasavvufî görüşleriyle alakalı yapılmış yeterli bir çalışmanın bulunmamasıdır.

2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Araştırmamıza konu olan Muharrem Hilmi Efendi'nin birçok eser telif eden, ele aldığı konuları şiir diliyle aktaran, *Dîvân* sahibi münevver bir şahsiyet olması, tefsir başta olmak üzere birçok ilim dalında yüzlerce bilimsel çalışma yapmış Prof. Dr. Süleyman Ateş gibi bir ilim adamının yetişmesine vesile olması gibi hususlar ilmî açıdan oldukça önem arz etmektedir.

Muharrem Hilmi Efendi 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin istila edildiği, bölünme ve parçalanma gibi olumsuzluklarla sıkça karşı karşıya kaldığı ve Ermeni çetelerin devlete isyan ettiği bölgelerden birisi olan Doğu Anadolu Bölgesi'nde yetişmiştir. Muharrem Hilmi Efendi'nin böylesine zor bir bölgede ilim ve irşad faaliyetleri yapması, tasavvufî ahlakı insanlara nakşetmesi ve bunun yanında askerî vazifelerini ifa etmesi de çalışmamızı sosyal bakımdan önemli kılmaktadır.

Muharrem Hilmi Efendi'nin tasavvufî görüşlerini incelediğimiz bu çalışmamız asıl önemini onun gibi tasavvuf ilmine eser ve fikirleriyle önemli katkılar sağlamış, başta

Nakşibendiyye ve Kâdiriyye gibi birçok tarikattan halifelik almış, kendisinden sonra insanlara hizmet etmesi için halife yetiştirmiş bir mutasavvıfın birkaç makale dışında tasavvufî görüşlerinin ele alındığı müstakil ve doyurucu bir çalışma olmamasından almaktadır.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Muharrem Hilmi Efendi'nin hayatı, eserleri ve tasavvufî görüşlerini ele alacağımız bu çalışmada öncelikle tasvirî/betimleyici bir yöntem kullanılmıştır. Buna göre zikredilen konular ve bilgiler kişisel görüşlerden uzak ve objektif bir şekilde aktarılmıştır. Bununla beraber mutasavvıfımızın tasavvufî görüşlerini en güzel şekilde ortaya çıkarmak için genel ayrıntılar üzerinde durulmuştur.

Çalışmamızda Muharrem Hilmi Efendi'nin hayatı detaylı ve kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Doğduğu yer, yetiştiği ortam, çocukluğu, ailesi, eğitim hayatı, şeyhleri, askeri vazifeleri, müridleri ve talebeleri gibi hayatının önemli merhaleleri olabildiğince ayrıntılı bir biçimde aktarılmıştır. Bu aşamada hayatını anlatırken kendi ifadelerine sıkça yer verilmiştir. Böylelikle mutasavvıfımızın mizaç ve üslûbu ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda en çok başvurulacak metotlar analiz, sentez ve karşılaştırma metotlarıdır. Tasavvufî kavramların açıklanmasında sentez, Muharrem Hilmi Efendi'nin tasavvufî görüşlerine ulaşırken sentez ve karşılaştırma yöntemi kullanılacaktır. Böylece mutasavvıfımızın İslam ve tasavvuf kültüründeki yeri tespit edilecektir.

Çalışmamızda kullanılan bir diğer araştırma yöntemi ise mukâyeseli araştırma yöntemidir. Buna göre Muharrem Hilmi Efendi'nin tasavvufî anlayışı tespit edilirken bazı kavram ve konular ele alınırken hangi sûfilerden etkilendiğinin belirlenmesi amacıyla onun görüşleri ile diğer sûfilerin düşünce ve yorumları arasında mukâyeseler (karşılaştırmalar) yapılacaktır.

4. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Muharrem Hilmi Efendi'nin hayatı, eserleri ve tasavvufî fikirlerini ele aldığımız bu çalışmanın en önemli kaynakları Muharrem Hilmi Efendi'nin kendi eserleridir. Elimizde kendisine ait beş eser bulunmaktadır. Bu eserler mutasavvıfımızın vefatından sonra talebesi Prof. Dr. Süleyman Ateş tarafından derlenmiş, sadeleştirilmiş ve yayımlanmıştır.

4.1. MUHARREM HİLMİ EFENDİ’NİN KENDİ ESERLERİ

4.1.1. Dîvân-ı Sırrî

Son dönem mutasavvıf-şairlerimizden olan Muharrem Hilmi Efendi, Osmanlıca ve Farsça kelimelerle birçok şiir kaleme almıştır. İlk olarak el yazması şeklinde kaleme alınan bu şiirler vefatından sonra Süleyman Ateş tarafından derlenmiş, latin harflerine çevirilmiş, bir kitap haline getirilmiş ve 1976 yılında *Dîvân-ı Sırrî* adıyla yayımlanmıştır. 2012 gelindiğinde ise zikredilen bu eser Mas Matbaacılık tarafından özel seri şeklinde tekrardan basılmıştır. Muharrem Hilmi Efendi’nin *Divân’ı* çalışmamızda müracaat ettiğimiz en önemli kaynaktır. Özellikle ikinci bölümde mutasavvıfımızın tasavvufî görüşlerini ortaya koyarken bu eser oldukça önem arz etmektedir. Zira Muharrem Hilmi Efendi genel olarak tasavvufî görüşlerini yazdığı şiirlerle aktarmıştır. Bundan dolayı ikinci bölüm genel olarak *Dîvân-ı Sırrî* bağlamında ele alınmıştır.

4.1.2. Makâmât-ı Ezkâr İlâhiyye li-Sâlikî’t-Târikatî’l-Kâdiriyye

Eserin ilk bölümünde Kâdirî tarikatı hakkında bilgi verilmiş ve çeşitli konularda açıklamalar yapılmıştır. Daha sonraki bölümde Hz. Peygamber, Hulefâ-yı Râşidîn, ehl-i beyt imamları ve bazı büyük mutasavvıflar tanıtılmıştır. İlerleyen bölümlerinde tevbe ve istiğfar etmenin faydaları, seyr u sülûkün usulleri, zikir, halvet, uzlet, nefis mertebeleri ve sıfatları gibi birçok tasavvufî konunun açıklandığı bu eser çalışmamızın gerek birinci gerekse ikinci bölümünde zaman zaman yararlandığımız kaynaklardan biridir.

4.1.3. Menâzilu’s-Sâlikîn

Muharrem Hilmi Efendi bu eserinde Şeyh Abdülkâdir Geylânî’nin tasavvufî görüşlerini, virdlerini, dualarını, tarikatının bazı özelliklerini, Hz. Peygamber’e getirdiği salavatları vb. konuları ele almış ve açıklamıştır. Son kısımda “İstimdâd” gibi tasavvuf ilminde yaygın olarak kullanılan konulara da değinen mutasavvıfımız genel olarak kendi fikirlerini neredeyse hiç zikretmemiş, konuları Şeyh Abdülkâdir bağlamında ele almıştır. Eser birinci bölümde yararlandığımız kaynaklardandır.

4.1.4. Mev’ize-i Hilmiyye

Arapça ilimleri ve vaaz etmeyi bilmeyen imamlara yardımcı olmak ve yol göstermek için yazdığı bu eser, Muharrem Hilmi Efendi’nin bazı vaazlarından oluşmaktadır. Genel olarak İslam ve İmanın şartları, cehaletten sakınma, Allah’ın varlığı ve birliği, itikadın önemi, Allah’ın zâtî ve subûtî sıfatları gibi konuları ihtiva eden bu eser; verâ, takva ve günah konularında yararlandığımız kaynaklardandır.

4.1.5. Hediyetü'z-Zâkirîn

Mutasavvıfımızın Nakşibendiyye tarikatının âdâp ve erkânı hususunda yazdığı eserdir. Müridin yapması gereken adâpları, kalp zikri, nefy-ü isbât ve murakabe gibi konuların açıklandığı eser daha çok birinci bölümde yararlandığımız kaynaklardan biridir.

4.2. MUHARREM HİLMİ EFENDİ HAKKINDA BİLGİ VEREN DİĞER ÇALIŞMALAR

Muharrrem Hilmi Efendi, birçok eser kaleme almasına rağmen kendi otobiyografisini takdim eden bir eser bırakmamıştır. Hayatı hakkında bilgi veren çalışmaların başında hiç şüphesiz Bünyamin Erdem'in 2021 yılında kalem aldığı *Elazığ evlyasından Hacı Muharrrem Hilmi (Sirri) Efendi* adlı çalışma gelmektedir. Eser Muharrrem Hilmi Efendi'nin doğumu, gençliği, tasavvufla tanışması, eğitim hayatı, ailesi, şeyhleri ve hocaları, ilmî ve tasavvufî karakteri, talebe, mürid ve halifeleri, vefatı ve vasiyeti gibi konuları ele almaktadır. Bununla beraber Süleyman Ateş'in kendi hayatıyla ilgili anıları kaleme aldığı *Bir Ömür Böyle Geçti 1* adlı eser de yine Muharrrem Hilmi Efendi'nin hayatı hakkında başvurduğumuz kaynaklardan biridir.

Muharrrem Hilmi Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında yapılmış bazı akademik çalışmalar mevcuttur. Süleyman Ateş tarafında yazılan ve Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi'nde 1997 yılında yayınlanan *Hacı Muharrrem Hilmi Efendi* adlı makale ve TDV İslam Ansiklopedisi'nin 2002 yılında basılan 26. cildinde bulunan *Muharrrem Hilmi Kösetürkmen* maddesi bunlardan bazılarıdır. Süleyman Ateş'in 1997 yılında yazdığı makale, Muharrrem Hilmi Efendi hakkında yapılmış ilk akademik çalışma niteliğini taşımaktadır. Bununla beraber Yüksel Arslantaş ve Bahir Selçuk'un yazdığı, 2018 yılında Fırat Üniversitesi Harput Araştırma Dergisi'nde yayımlanan *Muharrrem Hilmi Efendi'nin Yarım Kalmış Bir Harput Tarihi* adlı makalesi de mutasavvıfımızın hakkında yapılan çalışmalardan biridir. Zikrettiğimiz bu makaleler, çalışmamızın birinci bölümünde zaman zaman yararlandığımız kaynaklar arasındadır.

Bunların dışında İhsan Soysaldı'nın 2014 yılında Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde yayımlanan *Hacı Muharrrem Hilmi Efendi Divanında Nefs Kavramı Hakkındaki Görüşleri* ve *Hacı Muharrrem Hilmi Efendi Divanında Tevbe Kavramı Hakkındaki Görüşleri* adlı makaleleri, mutasavvıfımızın bazı tasavvufî görüşleri hakkında yapılmış çalışmalardır.

5. MUHARREM HİLMİ SİRRÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BAKIŞ

Muharrem Hilmi Efendi, 1878 yılında doğup 1964 yılında vefat etmiştir. Hayatını ilme, irşada ve hizmete adanmış; tasavvuf alanına birçok eser kaleme almıştır. Son dönem mutasavvıf-şairlerimizden olan Muharrem Hilmi Efendi, Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında yaşamıştır. Hiçbir müellif bulunduğu dönemin şartlarından ayrı olarak düşünülemez. Bundan dolayı Muharrem Hilmi Efendi'nin hayatı, eserleri ve tasavvufî görüşerini ele alacağımız bu çalışmada yaşadığı dönemin siyasî, sosyal, kültürel, dinî ve tasavvufî durumunu da kısaca göz önünde bulundurmak son derece önemlidir.

5.1. SİYASÎ DURUM

19. ve 20. yüzyıl Osmanlı Devleti için askeri, siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik vb. birçok alanda ayakta kalma mücadelesi verdiği bir dönemdir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Sultan Abdülmecid (ö. 1277/1861), Sultan Abdülaziz (ö. 1292/1876) ve Sultan II. Abdülhamid (ö. 1336/1918) tahta oturmuşlardır. Daha sonraki yıllarda ise Sultan Mehmed Reşad (ö. 1336/1918), Sultan Vahdeddin (ö. 1344/1926) ve II. Abdülmecid (ö. 1363/1944) dönemleri geçmiştir.

Osmanlı Devleti için 19. ve 20. yüzyıl hemen hemen her alanda çok hızlı değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. 19. yüzyılın başlarına kadar toprakları geniş bir coğrafya üzerine yayılan Osmanlı Devleti (Yıldız, 1993:201-203) batının birçok alandaki gelişimine ayak uyduramamış, iç isyanlar ve savaşlar gibi pek çok nedenden dolayı gün geçtikçe gerilemiş ve sonunda toprak kaybına başlamıştır (Beydilli, 1999:71-79). Avrupa'daki gelişmelerden geri kalmamak ve devletin bu kötü gidişatını durdurmak için askerî, siyasî ve ekonomi birçok alanda ıslahatlar yapılmıştır. Sultan II. Mahmud (ö. 1254/1839) döneminde başlayan ıslahatlar, Sultan Abdülmecid ile devam etmiş ve 18 Şubat 1856 yılında Sultan Abdülmecid tarafından Islahat Fermanı ilan edilmiştir (Gülsoy, 1999:187-190).

Islahat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra devlet içerisinde birçok değişim yaşanmıştır. Başkent İstanbul'da Fransız ve İngiliz sefirlerinin varlıklarını daha çok hissettirmeleri, Meclis-i Vükelâ'nın itibarının artması, ilk defa dış borçlanma, Meclis-i Dâniş'in kurulması, yeni kurulan okulların Maarif Nezâreti'ne bağlanması gibi pek çok yenilik bu dönemde görülmüştür (Kurt, 2012:26-27).

19. yüzyılın ikinci yarısında Sultan Abdülmecid vefat etmiş ve tahta Sultan

Abdülaziz geçmiştir. O, uyguladığı bazı tedbirlerle Osmanlı ekonomisine geçici bir katkı sağlasa da bir süre sonra bu kötü gidişata engel olamamıştır. Mısır, Fransa ve İngiltere'ye gitmiş ve böylece Osmanlı Devleti'nde imparatorluk dışına ilk seyahat eden sultan ünvanını almıştır (Küçük, 1988:181-182). Avrupa'dan silah ithal edilmesi, birçok askeri kışla ve tersane kurulması, Osmanlı Deniz Kuvvetleri'nin güçlendirilmesi, demir ve kara yollarına yapılan yatırımların artması onun kişisel çabalarıyla gerçekleşmiştir (Küçük, 1998:181-185)

19. yüzyılın son çeyreğinde Sultan II. Abdülhamid tahta çıkmış ve 1. Meşrutiyeti ilan etmiştir. Onun dönemini kısaca özetlemek gerekirse; Meclis-i Mebûsan ve Meclis-i Âyan kurulmuş, 1877-1878 Rus Harbi yapılmış, Rusya ile Ayastefanos ve Berlin Anlaşmaları imzalanmıştır. Sırbistan, Karadağ ve Romanya Osmanlı Devleti'nden ayrılmış, 1881'de Mısır işgal edilmiş ve 1908'de 2. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Savaşlar ve Osmanlı'nın aleyhine yapılan anlaşmalarda Sultan II. Abdülhamid'in sorumluluğu neredeyse hiç yoktur. Nitekim devletin hür ve bağımsız olması, toprak bütünlüğünü sağlaması, teknoloji, eğitim ve askeriye gibi birçok alanda dünya standartlarına ulaşması için hayatını ortaya koymuştur. Zira onun döneminde ilk tramvay hattı kurulmuş, İstanbul-Bağdat Demiryolu inşa edilmiş, pek çok okul, fakülte, hastane ve banka açılmıştır (Küçük, 1988:216-224). Sultan Abdülhamid 27 Nisan 1909 yılında tahttan indirilmiş ve yerine Sultan Mehmed Reşad getirilmiştir.

Sultan Mehmed Reşad dönemi birçok acı olayla geçmiştir. Onun 9 yıllık saltanat döneminde sarayın siyasî nüfuzu yok denecek kadar azalmıştır. Zira devlet, Sadrazamın ve İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin hâkimiyetine girmiştir. Bu dönemde İtalyanlar ile Trablusgarp Savaşı yapılmış, bu savaşın sonucunda Uşi Anlaşması imzalanmış, 1913 yılında Balkan Savaşı'nda mağlup olunmuş ve Osmanlı'nın bu bölgedeki hükmü sona ermiştir. Bununla beraber Osmanlı Devleti 1. Dünya Savaşı'nda İttifak Devletleri'nin yanında yer almış, yenilmiş ve savaşın sonunda 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştır. Sultan Mehmed Reşad bu anlaşmadan önce 3 Temmuz 1918'de vefat etmiş ve yerine Sultan Vahdettin geçmiştir (Küçük, 2003:418-422).

Osmanlı İmparatorluğu'nun son Padişahı Sultan Vahdettin, tahta çıktıktan sonra İttihatçı hükümetin görevden el çekmesini istemiş ve Ahmet Tevfik Paşa'yı (ö. 1354/1936) yeni bir hükümet kurmak için görevlendirmiştir. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanmış ve Anadolu'nun işgali başlamıştır. 1920 yılında Türkiye Büyük Millet Meclis'i kurulmuş, 1922'de Saltanat kaldırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu resmi olarak yıkılmış

(Küçük, 2003:422-430) ve 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Cumhuriyet ilan edildikten sonra Mustafa Kemal Atatürk (ö. 1356/1938) Cumhurbaşkanı olmuş ve yeni kurulan bu devlet için çalışmalara başlamıştır (Turan, 2020:315-320).

Mustafa Kemal Atatürk, Cumhurbaşkanı seçildikten sonra sosyal hayatı derinden etkileyen pek çok inkılap yapmıştır. 3 Mart 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu çıkartmış ve medreseleri kapatmıştır. Daha sonra 8 Mart 1924'te Şer'iyye Mahkemelerini, 30 Kasım 1925 yılında ise tekkeleri kapatmıştır. 28 Ekim 1925'te Şapka Kanunu, 17 Şubat 1926'da İsviçre Medeni Kanunu'ndan iktibas edilen Türk Medeni Kanunu, Kasım 1928'de harf inkılabı ve Haziran 1934'te yürürlüğe giren Soyadı Kanunu onun döneminde yapılan inkılaplardan bazılarıdır (Dia, 2020:340-341). Mustafa Kemal'den sonra cumhurbaşkanlığı koltuğuna sırasıyla İsmet İnönü (ö. 1392/1973), Celal Bayar (ö. 1406/1986) ve Cemal Gürsel (ö. 1385/1966) oturmuştur.

5.2. SOSYAL VE KÜLTÜREL DURUM

Muharrem Hilmi Efendi Anadolu'nun sosyal, kültürel, ekonomik, dinî ve tasavvufî yönlerden köklü değişimlerin yaşandığı bir dönemde yetişmiştir. Zira 18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren özellikle teknoloji ve bilim alanlarında Batı'nın gerisinde kalan Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl ile birlikte sosyal hayatın hemen hemen her alanında Batı'nın kültürel ve sosyal etkilerine maruz kalmıştır (Karabulut, 2016:50). Haddizatında İslâm âlemi ve Batı arasında sürekli devam eden sosyal ve kültürel etkileşimler olmuştur. Ancak 19. yüzyıldaki etkileşim Müslümanların zayıflaması ve bazı alanlarda geri kalmasından dolayı kültürel bir tehdit haline gelmiştir (Özervarlı, 2019:77). Bu dönemde eğitim, sağlık, askeriye, bürokrasi ve birçok alanda Batılılaşmaya gidilmiş; yapılan reformlar ilk olarak İstanbul'da daha sonra da diğer bölgelere yayılmıştır.

19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'ne birçok akım ve yenilikler giriyordu. Ancak bu akımlar ülkeye girerken İslâm kültür ve medeniyeti tarafından özümstenip kendi kimliğini kaybederek yerleştiriliyordu. Fakat bu yüzyılda medeniyetin sembolü konumunda olan yenilikler yerleşik kültür karşısında baskın bir duruş sergilemiş ve toplumsal yapının değişmesine ön ayak olmuştur. Böylece, halk asırlardır inandığı ve korunması için mücadele ettiği değerlerden ayrılmaya başlamıştır. Özetle Osmanlı'da kökleşmiş kültür ve zihniyetin değişimi bu yüzyıldan itibaren başlamıştır (Kurt, 2012:36-37.) Sosyal ve kültürel hayata kazandırılmaya çalışılan bu yenilikler beraberinde pek çok sorunu da getirmiştir.

19. ve 20. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde ahlaki bozulmaların yaşandığı bir dönemdir.

Bunun başlıca sebepleri şöyledir:

- Padişah tarafından kamu işlerinin denetlenmemesi, idare eden ile edilen arasındaki bağın kopması.
- Devlet idaresinde çok önemli ve kritik bir makam olan sadarât makamının yozlaşması, rüşvet ve torpille atama yapılması.
- Devletin üst kademesindeki görevlilerin yolsuzluk, rüşvet vb. gayri ahlaki alışkanlıkları normalleştirmeleri (Erdem, 1994:85).

Bu dönemde Osmanlı'daki ahlaki bozulma üst sınıf yöneticilerden alt sınıf memurlara kadar yaygınlaşmış; torpil, adam kayırma ve rüşvetle iş alımları yapılmıştır. Bunun sonucunda da devlet işleri liyakatsiz kişilerin kontrolüne geçmiş, aksamalar ve bozulmalar meydana gelmiştir. Doğruluk, dayanışma ve ahlâkî fazilet gibi ilkeler devlet kapısında bulunmaz hale gelmiştir (Erdem, 1994:86-87).

Bu dönemde sosyal ve kültürel alandaki temel problemlerden biri de kadın-erkek uyumsuzluğu ve aile içerisindeki huzursuzluklardı. Şehirli kadınların büyük bir kısmı her haliyle Batı hayranı ve taklitçisiyken, Anadolu kadınları yoksulluk ve sıkıntıyla uğraşmaktaydı. Bir taraf zenginlik ve bolluk içinde şımarırken öteki taraf günü kurtarma ve karnını doyurma derdindeydi. Bu dönemde gayrimüslimlerin başkaldırması, demir yolu, liman ve banka gibi ekonomik alanda kritik konumda bulunan kurumların Yahudi ve Hristiyanların tekelinde olması, fuhuş yuvaları ve meyhanelerin kurulması gibi sebepler halkın ahlaki yapısının bozulmasını tetiklemiştir. Bununla beraber 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başına doğru Osmanlı'da yaşayan Rumlar ve Yahudiler gibi bazı azınlık gruplar ahlaksızlığın yaygınlaşması için çalışmışlardır (Erdem, 1994:87-88). Batı özentiliğinin yaygınlaşması ve ahlâkî yozlaşmanın sonucunda da din toplum nazarında eleştirilmeye ve ateizm açıktan yayılmaya başlamıştır (Bozarslan, 2015:189).

Muharrem Hilmi Efendi dönemindeki âlimler, dinî hislerinin kuvvetlenmesi ve toplum ahlâkının bozulmaması için Kur'ân-ı Kerîm'i sevmenin ve okumanın faydalı olacağını düşünmüşlerdir. Sadece okumak ve sevmekle yetinmeyip getirdiği mana ve mesajları anlama ve hükümlerini sosyal hayata tatbik etme fikrini de insanlara nakşetmişlerdir. 19. ve 20. yüzyılda yaşayan âlimler sosyal ahlâkın muhafaza edilmesinde etkili olan bir faktör olarak İslâm terbiye esaslarını ileri sürmüşlerdir. Bundan hareketle meşrutiyetin ilanından sonra okul ders programına “Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye” adında bir ders eklenmiştir (Erdem, 1994:90-92). Böylece toplumun ahlaki çöküşünün

karşısında ufak da olsa bir adım atılmıştır.

5.3. DİNÎ VE TASAVVUFÎ DURUM

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde tasavvuf ve tarikatlar toplumun hem dinî hem de ahlâkî yapısına kaynaklık etmiştir. Tekke ve dergâhlar insanların kaynaşp muhabbetleştği bir mektep halini almış ve özellikle büyük şehirlerde sıkça rağbet edilen bir müessese haline gelmiştir (Gündüz, 1984:1-39). Önceden şariat temel faktör, tasavvuf yan faktör olarak görülürken, 19. yüzyıldan sonra bu durum değişmiş; tasavvuf ve tarikatler halkın nazarında etkili bir statüye yükselmiştir. Bu dönemde tasavvufî kurumlar; dernek, okul, hastane, sendika, yemekhane ve misafirhane gibi birçok kurumun veremediği hizmetleri halka ücretsiz bir şekilde sunmuştur (Kara, 1983:10-14).

19. yüzyılda gerçekleşen en önemli tasavvufî hadise kuşkusuz 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve bununla birlikte Bektâşî dergâhlarının kapatılmasıdır. Yeniçeri Ocağı'nın en önemli destekçisi olan Bektâşî tekkelerinin kapatılmasıyla oluşan boşluk, başta Naşbendî tarikatı olmak üzere birçok tarikat tarafından doldurulmuştur (Gündüz, 1997:10-15).

19. yüzyılda öne çıkan tarikatların başında Muharrem Hilmi Efendi'nin de mensubu olduğu Nakşibendiyye tarikatı olmuştur. Bu yüzyılda Nakşibendîlik; Suriye, Irak ve Anadolu'da Hâlidîlik kolu üzerinden yayılmıştır. 1826 yılında Bektâşî dergâhlarının kapatılması ve yerine Hâlidî şeyhlerinin tayin edilmesi, devlet adamlarının ve padişahların bu tarikata ilgi duyması Nakşibendîliğin yayılmasında etkili olmuştur (Yılmaz, 2020:295).

20. yüzyıla gelindiğinde tekkeler, toplumun eleştirilerine rağmen 1. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nda, önemli bir rol üstlenmişlerdir. Zira başta İstanbul'da olmak üzere birçok tekke ve dergâh Anadolu'ya askerî teçhizat sevkiyatını gerçekleştirmişlerdir. Bilhassa Üsküdar merkezli Özbekler Tekkesi bu konuda ün salmıştır (Adıvar, 1964:55-65).

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde tekke ve dergâhlar resmi bir kurum olarak kabul edilmiş ve şeyh atamaları bizzat Diyanet İşleri Reisliği'ne devredilmiştir. Bununla birlikte 1920'de açılan TBMM'de birçok sûfî ve şeyh bulunmuştur. Mevlevî Postnişi Abdulhalim Çelebi (ö. 1343/1925), Bayramiyye Postnişi Şemsettin Efendi (ö. 1364/1945), Erzincanlı Nakşî Şeyhi Fevzi Efendi (ö. 1342/1924) gibi isimler bunlardan bazılarıdır (Kara, 2002:81-95).

1925 yılında tekke ve zaviyeler lağvedilene kadar Mustafa Kemal de birçok mutasavvıfla görüşmüş ve nüfuzlarından faydalanmıştır (Kara, 1977:218-222). 1925 yılına

gelindiğinde ise tasavvufî kurumların faaliyetleri hükümet tarafından bir tehdit olarak görülmüş, çıkan kanunla birlikte dergâh ve tekkeler kapatılmıştır. Tasavvufî kurumların kapatılmasından sonra tarikatlar, kanunlar kapsamında kurulan vakıflar vasıtasıyla gözden uzak bir şekilde hizmetlerine kısmi olarak devam etmişlerdir (Bardakçı, 2005:302).

I. BÖLÜM

1. MUHARREM HİLMİ SIRRÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. HAYATI

1.1.1. Doğumu, Çocukluğu ve Gençliği

Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile Cumhuriyet'in ilk yılları arasında yaşamış olan Muharrem Hilmi Efendi, tasavvuf kültüründe "Sırrî" mahlasıyla bilinse de asıl ismi Muharrem Hilmi Kösetürkmen'dir. Babası Köse Ahmet Ağa, Annesi Feride Hanım'dır. Soyadı konunu çıktıktan sonra "Kösetürkmen" soyadını alan aile kanundan önce "Sipahigiller" lakabıyla bilinmekteydi (Kösetürkmen, 2009:3).

Muharrem Hilmi Sırrî Efendi kendi ifadesine göre 1294(1878) yılında Elazığ merkezine 25 km uzaklıkta bulunan Sarılı Köyü'nde 'Tekev' isimli bir bahçede dünyaya gelmiştir. İsmi, babası Köse Ahmet Efendi tarafından konulmuştur. Muharrem Hilmi Efendi'nin Şevki Efendi (ö. 1387/1970), Kemal Efendi (ö. 1372/1953), Hamdi Efendi (ö. 1382/1963), Feride Hanım ve Lütfiye Hanım (ö. 1379/1960) adında 5 kardeşi vardır (Ateş, 1997:13).

Muharrem Hilmi Efendi 1884 yılında ailesiyle beraber Sarılı Köyü'nden ayrılıp Gurbet mezarına göç etmişlerdir. Burada elifba okuyarak eğitimine başlamış ve manevi olarak ilk feyzini bu köyde aldığını ifade etmiştir (Kösetürkmen, 2003:I-XV).

Muharrem Hilmi Efendi'nin notuna göre; 15 yaşındayken ailesiyle birlikte Gurbet mezarından ayrılıp Sofular Köyü'ne, daha sonra oradan da ayrılıp 1905 yılında Harput'a yerleşmişlerdir. Zikredilen yıllarda Harput tam anlamıyla bir ilim yuvası konumundadır. Muharrem Hilmi Efendi de burada eğitimine Hacı Abdullah Efendi'nin riyasetinde devam etmiştir (Kösetürkmen, 2003:I-XV).

Harput'ta bulunduğu yıllarda dönemin en önemli ve tanınmış âlimlerinden ders alma fırsatı bulan mutasavvıfımız kendisine bahşedilen bu nimetin şükrünü eda etmek için çok çalışmış ve gayretiyle etrafındaki insanların takdirini kazanmıştır. Harput'ta bulunduğu sırada ders aldığı en meşhur âlim Şeyh Beyzâde Ali Rıza Efendi'dir (ö. 1321/1904). Beyzâde Efendi hem ilmî derinliği hem de tasavvufî yaşantısıyla o dönemde Harput'un manevi dinamiklerinden biri konumundadır. Muharrem Hilmi Efendi de Beyzâde Ali Rıza Efendi'den ilmî ve manevî yönden istifade etmiş ve onun imamlık yaptığı camide bir süre müezzinlik yapmıştır (Ateş, 2002:275-276).

Muharrem Hilmi Efendi daha sonraki yıllarda kendi köyünden Naciye Hanım ile ilk evliliğini yapmış ve bu evliliğinden iki çocuğu olmuştur. Çocuklarından biri henüz bebekken vefat etmiş, ismi kaynaklarda zikredilmemiştir. Diğer oğlunun ismi ise Ömer Rüşdî Efendi'dir (ö. 1406/1986) (Kösetürkmen, 2012:23).

Müellifimiz evlendiği ilk yıllarda geçimini temin etmek için Ramazan imamlığına çıkmıştır. Kıraatinin düzgünlüğü ve ses güzelliğiyle sadece Müslümanların değil, bölgede bulunan Ermenilerin de muhabbetini kazanmıştır. Muharrem Hilmi Efendi burada Ermeni esnaflardan “çuhacılık” mesleğini öğrenmiştir. İmamlık görevi sona erdikten sonra evine dönmüş, hanımıyla beraber bez dokumaları yaparak satmaya başlamış ve geçimini buradan temin etmiştir (Kösetürkmen, 2012:23-25).

Talebesi ve halifesi Prof. Dr. Süleyman Ateş'in anlatımına göre Muharrem Hilmi Efendi ileri görüşlü, filozof düşünceli bir kişiydi. Batıl ve kaynağı olmayan bilgilere değer vermez, hakiki bilgiye ulaşmak için araştırmalar yapardı. Bağnaz ve yobaz insanlardan hazzetmez, onlarla pek muhabbet etmezdi. Pek çok talebe, mürid ve halife yetiştirmesine rağmen son derece mütevazı bir yapısı vardı. Gösterişten ve riyadan şiddetle sakınırdı (Ateş, 1997:19-20).

Muharrem Hilmi Efendi orta boylu, normal kilolu, sakın yürüyüşlü, keskin bakışlı, nur yüzlü, elleri yumuşacık, hitabeti çok kuvvetli biriydi. Onu tanıyanlar gerek fiziksel gerekse ahlak bakımından Hz. Ali'ye çok benzetirlerdi (Erdem, 2021:64).

1.1.2. Sırrî Mahlasını Alışı

Muharrem Hilmi Efendi şiire ve tasavvuf edebiyatına çok önem vermiştir. Hatta yaşantısı boyunca birçok ilahi, kaside ve gazel kaleme almıştır. Tasavvufî içerikli yazı ve şiirlerinde “Sırrî” mahlasını kullanmıştır (Ateş, 1997:14). Bu lakabı yaşamış olduğu şu olay sonrasında aldığını anlatmaktadır:

“Sinn-i sabâvetimde (çocukluğumda) kalbimde iki noktayı düşünmekte idim: Birincisi Hazreti Peygamber'e o kadar muhabbetim vardı ki ekseri geceler rüyamda denizlerde yüzerek Hazreti Peygamber'in türbesinin saçaklarına kadar gider, göremeyip geri dönerdim. Bu hâl bir hayli müddet sürmüş ve nihayet türbe-i saadeti ziyaret etmem mümkün olmuştur.” (Kösetürkmen, 2012:25-28).

Der ve şöyle devam eder;

“Pîr-i Geylânî'ye fart-ı mahabbetimin saikasıyla bir fırsat ve arkadaş arayıp Bağdat'a gitmeye azmettim. Bir gün köyden çıktım, kalbim üzüntülü idi. Meziyeye geldim. Büyük meydandaki yüksek kule önünde bir saraç dükkânının duvarına ellerimi arkamda tutarak yaslanmış, Bağdat'a gitme

düşüncesine dalmıştım. Hayret içinde iken bir zât, âlikurna kâğıdı üzerine gayet güzel yazılmış, zarfsız bir yazı verdi elime. Bir manzume idi bu. Hayret âleminde olduğumdan dolayı verenin kim olduğunu sormadım, o da bir şey demedi, uzaklaştı. Manzume şöyle başlıyordu “Muharrem Sırr-ı Hudâdır...” Kâğıt Bağdat’tan geliyordu. Veren de Bağdatlı idi. Onu Pîr-i Geylânî’nin ruhaniyeti vermişti bana. O andan itibaren ‘Sırrî’ mahlasını kullandım.” (Kösetürkmen, 2012, 28).

1.1.3. Tasavvufla Tanışması

Muharrem Hilmi Efendi’nin tasavvufla tanışması çocukluk yıllarına dayanmaktadır. Henüz çocuk yaşlardayken Gurbet mezarında arkadaşlarıyla beraber ihlas suresini ezberlemişlerdi. Her gün dağların eteklerinde toplanır, ihlas suresini okuyup toplu bir şekilde “Allah, Hay, hu” zikirlerini çekerek dervişlerin hallerini taklit ederlerdi (Kösetürkmen, 2012:16-17). Yine bir gün zikir çekerken yaşlı bir adam yanlarında belirmişti. Bu zatın ismi Ahmed Zeyneddin olup çocukların zikir çektiği mezarda yatan kişi olduğu rivayet edilmiştir. Çocuklar Ahmed Zeyneddin Efendi’ye gelecekleri hakkında çeşitli sorular sormuştur. Ahmed Zeyneddin Efendi çocukların sorularına cevap verdikten sonra Muharrem Hilmi Efendi’ye “Sen okuyacaksın, çok ileri gideceksin.” demiş ve gözlerden kaybolmuştur. Muharrem Hilmi Efendi bu hatırasını anlatırken “İşte biz ilk feyizimizi Ahmet Zeyneddin’den aldık.” demiştir (Ateş, 2005:367-369).

1.1.4. Şeyhi Ömer Hüdâyî Baba İle Tanışması

Muharrem Hilmi Efendi henüz çocuk yaşlarda Şeyhi Ömer Hüdâyî Baba’ya (ö. 1321/1905) intisap ederek onun irşad seccadesine oturmuştur. Tarikata intisap ettikten sonra şeyhinin sözünden hiç çıkmamış, gösterdiği yolu usulünce yürüyerek Ömer Hüdâyî Baba’dan halifelik almıştır. Tanışmaları şöyledir:

Muharrem Hilmi Efendi 15 yaşındayken ailesiyle beraber Sofular Köyü’ne taşınmıştır. Bir gün köye Kâdirî ve Nakşî şeyhi Ömer Hüdâyî Baba gelmiştir. Ömer Hüdâyî Baba Elazığ ve çevresinde tanınmış, birçok halife yetiştirmiş, binlerce müridi olan bir mürşiddir. Ömer Baba bir beldeye gideceği zaman önünde ve arkasında müridleri asker gibi dizilip yürürlerdi. Bu cemaatin içerisinde genellikle yeşil sarıklı âlimler de bulunur ve zikirler eşliğinde yolculuk yaparlardı (Kösetürkmen, 2003:I-XV).

Kâdirî Şeyhi Ömer Hüdâyî Baba, Muharrem Hilmi Efendi’nin bulunduğu Sofular Köyü’ne işte böyle kalabalık bir grupla gelip köyün ağası Muhammed Bey’in misafiri olmuştur. İnsanlar sırayla gelip şeyhin elini öperek saygılarını göstermişlerdir. Halkın bu hürmetini gören Muharrem Hilmi Efendi, Ömer Hüdâyî Baba’dan çok etkilenmiştir. Kendisinden tarikat dersi almak istediğini beyan edince Ömer Hüdâyî Baba onu kimsenin

olmadığı bir odaya götürmüş, karşısında diz çökerek oturmasını tembih etmiş ve tarikat dersi vermiştir. Bir ara Ömer Hüdâyî Baba'nın gözünden iki damla yaş akmış, Muharrem Hilmi Efendi sebebini sorunca, "Evladım ben seni bir anda geçirmek istedim. Fakat perdede kaldın!" cevabını almıştır. Muharrem Hilmi Efendi'nin tasavvuf yolu işte böyle başlamıştır (Ateş, 2007:200-201).

Şeyh Ömer Hüdâyî, Sofular Köyü'nde kaldığı süre boyunca Muharrem Hilmi Efendi ile özel olarak ilgilenmiştir. Bir haftanın sonunda Ömer Hüdâyî Baba Kövenk Köyü'ne gitmek için yola çıktığında Muharrem Hilmi Efendi ona:

-“Nereye gidiyorsun? Ben seni bir daha nerede bulurum, sana nasıl gelirim?” diye sormuştur.

Ömer Hüdâyî Baba bu soruya cevaben “Benim bir çengelim vardır, onu senin kalbine takar, seni bana doğru çekerim” diye cevap vermiştir.

Aradan birkaç hafta geçmiştir. Şeyhinin hasretiyle yanıp tutuşan Muharrem Hilmi Efendi onu aramak için Elazığ'a doğru yola çıkmıştır. Bir cuma günü cuma namazı vakti yaklaşınca Kövenk Köyü Camisi'nde mola vermek isteyen mutasavvıfımız, caminin yanındaki evin önünde Şeyhi Ömer Hüdâyî Baba'yı görmüş ve çok sevinmiştir. Şeyhi, Muharrem Hilmi Efendi'ye “Gel benim müridim. Bak nasıl çengeli taktım, seni çektim. Gördün mü?” diyerek kerametini göstermiştir (Ateş, 1997:13-14).

Muharrem Hilmi Efendi; Şeyhi Ömer Hüdâyî Efendi'ye kavuştuktan sonra vefatına kadar onu hiç bırakmamış, kendisinden ahlaki ve ilmi anlamda çok istifade etmiştir. Tasavvufî dersini aldıktan sonra kendisinde manevi anlamda birçok farklılık görmüş, nerede ve hangi durumda olursa olsun Şeyhi Ömer Hüdâyî aklına gelince hemen ziyaretine gitmiş ve hasretini dindirmiştir (Ateş, 2007:201). Mutasavvıfımız şeyhine karşı duygularını şu şiiriyle ifade etmektedir:

Mürşidim Hüdâyî'dir himmeti Hüdâyîdir,

Girmeyen tarîkine zâhid ü mürâyidir.

Benim şeyhim velîdir velîler serveridir,

İktidâ etmeyenler ana mutlak delidir.

Zikri anın Hudâ'dır târik-i mâsivâdır,

Î'tirâz eden ana tarîkatten cüdâdır.

Dâ'im teveccüh eder gönülden Hakk'a gider,

Kime nazar ederse vâsıl-ı Hudâ eder.

Rûkû' u Bağdâd' adır imdâdı feryâdadır,

Bu kemter Sırrı senin kapında bir gedâdır (Kösetürkmen, 2012:137).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde Ömer Hüdâyî Baba'nın velilerin önderi olduğunu, kendisine Hak tarafından himmet bahşedildiğini, yoluna tabi olmayanların deli ve mürâi olduklarını ifade etmiştir. Şeyhinin Hak'tan başka derdi ve düşüncesinin olmadığını zikreden mutasavvıfımız onun kapısında beklediğini, teveccühüne mazhar olmayı arzuladığını ve nazarından nasiplenmeyi murad ettiğini beyan etmiştir.

Muharrem Hilmi Efendi şeyhinden hiçbir şey gizlemez, başından geçen olayları yazarak Ömer Hüdâyî Baba'ya takdim ederdi. Ömer Hüdâyî Baba'ya karşı bu teslimiyet ve samimiyeti, onun sır kâtibi olmasına vesile olmuştur (Ateş, 2007:201). Muharrem Hilmi Efendi bu durum *Dîvân*'ında şöyle ifade etmektedir:

Hüdaî Baba ey şahım, kasr-ı cennette bir güldür;

Muharrem sırr-ı kâtibi, ona her demde bülbüldür! (Kösetürkmen, 2012:18).

Ömer Hüdâyî Baba'nın binlerce müridi, onlarca halifesi olmasına rağmen Muharrem Hilmi Efendiye karşı özel bir ilgisi ve alakası vardı. Muharrem Hilmi Efendi bu durumu şöyle izah etmektedir: “Şeyhimin ziyaretine çok kişi gelirdi. Herkes gelip diz çöker, ta kapının yanında saatlerce otururdu ama ben gidince beni yanına çeker, bağdaş kurup oturmama müsaade ederdi. Ben onun sır kâtibi olmuştum.” (Kösetürkmen, 2003:I-XV).

Muharrem Hilmi Efendi şeyhiyle alakalı konularda çok titiz biriydi. Konu veya durum ne olursa olsun şeyhiyle ilgiliyse çok dikkatli ve tertipli davranırdı. Mesela Muharrem Hilmi Efendi hayatı boyunca pek çok seyahat yapmıştır. Ama yaptığı yolculuk şeyhini görmek içinse bu seyahati normal olmaktan çıkıp belirli kuralları olan bir göreve dönüşmekteydi. Örnek olarak; bu yolculukta yoldan sapmak, ağaç veya dağın çevresini dolaşmak yoktu. Muharrem Hilmi Efendi şeyhine giderken dümdüz ve hiçbir yeri dolaşmadan giderdi. Bu durumu kendisi şöyle anlatmaktadır: “Yalnız bir âdetim vardı. Ne zaman Hacı Baba'ya gideceğimde düz yoldan giderdim. Meselâ önüme dağ gelse, yolu eğiltmemek için dağı aşacağım, kaya gelse üstünden geçeceğim, ağaç gelse üzerine çıkıp ineceğim, yanından geçmeyeceğim. Yani çevresinden dolanmayacağım.” (Ateş, 2007:201).

Muharrem Hilmi Efendi muhabbet ve teslimiyet meşrepli bir mutasavvıftı. Onun bu ahlakı vücudunun her zerresinde görülmekteydi. Hangi halde olursa olsun şeyhinin talimatlarını sorgulamaz ve hemen yerine getirirdi. Harput'ta medrese okuduğu yıllarda

aynı zamanda Beyzâde Ali Rıza Efendi'nin camisinde müezzinlik yapıyordu. Bir perşembe günü şeyhi Ömer Hüdâyî Baba'yı ziyaret etmek için Kövenk Köyü'ne gitti. Ömer Hüdâyî Baba "Bu gece burada kal, sabahleyin gidersin." diyerek Muharrem Hilmi Efendi'ye kalmasını söyledi. Sabah olunca da "Kahvaltı yap sonra gidersin" dedi. Böylece cuma namazına iki saat kalana kadar orada bekledi (Ateş, 2005:390-391). Muharrem Hilmi Efendi cuma vaktinin yaklaştığını ve gitmesi gerektiğini şeyhine edepsizlik olmaması için söyleyemedi. Ama bu köyle Harput'un arası yürüyerek yaklaşık 5-6 saat sürüyordu. Yola çıksa bile cuma namazı için Harput'a yetişmesi imkânsızdı. Bir ara Ömer Hüdâyî Baba "Muharrem Efendi gitmiyor musun?" diye sorunca, Muharrem Efendi "Gitmek istiyordum fakat vakit çok geçti, yetişemem artık." diye cevap verdi. Şeyh Ömer Hüdâyî Baba "Sen köyü çık, biraz rabıta et." deyince, Muharrem Hilmi Efendi köyün dışına çıkarak rabıta yapmaya başladı (Kösetürkmen, 2012:22-23). Olayın geri kalanını şöyle anlatmaktadır:

"Köyü çıktım, bir abdest aldım. Hüdâî Baba'ya rabıta ettim. Bir müddet sonra Hacı Baba geldi, benim gözlerimi yummamı istedi. Daha sonra elimi tuttu, beni götürüyor, yel gibi uçuyorum. Hele gözlerimi açayım, neredeyim? dedim. Baktım ki Hüseyin'in üstündeyim. Gözlerimi biraz daha açmasaydım sanırım tam camiinin önünde olacaktım. Ne ise geriye sadece 20 dakikalık yol kalmıştı. Onu da yumdum, camiye açtım. Henüz vakit erkendi. Cemaat geldi ve namaz kıldık." (Ateş, 2005:391).

Muharrem Hilmi Efendi'nin şeyhine karşı bu sorgusuz teslimiyeti, ona duyduğu aşk ve muhabbetten kaynaklanıyordu. O, kendinde hiçbir vasfın olmadığını söylüyor, hakikati yalnızca şeyhinin vasıtası ile bulabileceğine inanıyordu. Nitekim şu şiiriyle şeyhine olan duygularını özetlemiştir:

*Ben bu aşkın mecnûnuyam ey benim kâmil mürşidim,
Hak cemâlin meftûnuyam ey benim kâmil mürşidi.*

*Aşkı seni arar bulur cemâline hayrân olur,
Nûrlara kalbim boyanır ey benim kâmil mürşidim.*

*Gönül kasrında şâhımsın semâ-ı dilde mâhımsın,
Hüdâî cilvegâhımsın ey benim kâmil mürşidi.*

*Aklımı sahrâya saldım aşkın deryâsına daldım,
Didârına hayrân kaldım ey benim kâmil mürşidim.*

*Uludur gâyet kemâlin rûh verir feyz-i zülâlin,
Nûr neşreder gül cemâlin ey benim kâmil mürşidim.*

Sîretin hep şerî'attir kelâmın dürr-i hikmettir,

Yolun ayn-ı hakîkattir ey benim kâmil mürşidim.

*Hakk'ın ism-i celâlinden gül açılmış cemâlinden,
Hiç doyulmaz kemâlinden ey benim kâmil mürşidim.*

*Her kim sırrına eremez hakikat gülün deremez,
Dîdâr-ı Hakk'ı göremez ey benim kâmil mürşidim.*

*Fedâ olsun dil ü cânım senin yolunda sultânım,
Eriştir derde dermânım ey benim kâmil mürşidim.*

*Hüdâyî Sırrı Subhân'a ağlayı geldi dîvâna,
Eriştir Hak dîvânına ey benim kâmil mürşidim (Kösetürkmen, 2012:262).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde Ömer Hüdâyî Baba'nın; gönül kasrının şahı, tecelli membaı, ruhunun kandili ve hakikat gülünün sırrı olduğunu beyan etmiştir. Ömer Hüdâyî Baba'nın dervişlere feyiz saçtığını, ahlakının şeriat üzre olduğunu, sözlerinin hakikat denizinden çıktığını ve Hakk'ın celâlinin onda cemâl olarak tecelli ettiğini vurgulamıştır. Son olarak şeyhinin nur cemaline âşık olduğunu zikreden mutasavvıfımız, bu duygunun kendisini Hakk'a ulaştıracağını ifade etmiştir.

1.1.5. Tabur İmamlığı ve Askeri Görevleri

Cumhuriyet öncesi dönemde tabur imamları ahlak ve davranış yönünden toplumun en güzide insanları arasından seçilirdi. İmamların seçiminde ilim ehli olması, Kur'an ve sünnete uygun bir hayat yaşaması gibi bazı şartlar aranırdı. Görevleri; askerler arasında din hizmeti yürütüp ahlaki bilgiler vermek, namaz kıldırmak ve cenaze işlemleriyle ilgilenmek gibi genel dinî vazifelerdi. Rütbe olarak kolağasından sonra yüzbaşından önce gelirlerdi (İnam, 2017:6).

Muharrem Hilmi Efendi 1906 yılında askeri görev için Erzurum'a gitmiş ve göreve ilk olarak kurmay dairesinde yazıcı olarak başlamıştır. Bir süre sonra dinî bilgilerdeki derinliği ve el yazısının güzelliği gibi meziyetlerinden dolayı bulunduğu yerde dikkatleri üzerine çekmiştir (Kösetürkmen, 2012:28).

Muharrem Hilmi Efendi Erzurum'da bulunduğu yıllarda eğitim hayatına Edip Efendi Medresesi'nde devam etmiştir. Bir gece rüyasında Peygamber Efendimiz'i (s.a.s.) görmüştür. Rüya da kendisine tabur imamlığı sınavına girmesi talimatı verilmiştir. Muharrem Hilmi Efendi rüyasının salih bir rüya olduğu ümidiyle sınava kaydını yaptırmış ve soruların zor sorulmasına rağmen sınavda başarılı olmuştur (Ateş, 2005:374-375).

Muharrem Hilmi Efendi 1907 yılında Bitlis'e gönderilmiş ve yaklaşık 3 ay burada kalmıştır. Bitlis'te bulunduğu süre zarfından Gavs-ı Hizân namıyla bilinen Seyyid Sıbgatullah Arvâsî'nin (ö. 1286/1870) torunlarından Abdulgaffar Arvâsî ile dost olmuştur. Kaynaklarda Muharrem Hilmi Efendi'nin Bitlis'te kaldığı zaman içerisinde Şeyh Muhammed Küfrevî'ye (ö. 1315/1898) intisap ettiği, çile çıkardığı ve Kübrevî icazeti aldığı zikredilmiştir (Kösetürkmen, 2003:I-XV). Bu bilgi izahata muhtaçtır. Zira Muhammed Küfrevî, Muharrem Hilmi Efendi Bitlis'e gelmeden 9 sene önce vefat etmiştir. Ayrıca Kübrevî değil, Nakşî-Hâlidî şeyhidir. Muharrem Hilmi Efendi'nin burada görüştüğü ve icazet aldığı mutasavvıfın ismi Muhammed Küfrevî değil, Muhammed Kübrevî adında hayatı kaynaklarda zikredilmemiş bir Kübrevî şeyhi olma ihtimali daha doğrudur.

Muharrem Hilmi Efendi Bitlis'ten sonra 1911 yılında Hicaz bölgesine atanmış, Medine ve Mekke'de bir buçuk yıl görev yapmıştır. Hicaz bölgesine atanmadan önce Peygamber Efendimize şu şiiri yazmıştır:

*Ey benim şem-i dilim, ruh-î revânım Mustafâ,
Gelmişem dergâhına Lûtfeyle cânım Mustafa.*

*Âşıkım gül yüzünü görmeğe yoktur çâresi,
Ref'et hicâbı, göre çeşm-i giryânım Mustafa.*

*İyd-i vuslata ne hâcet, gayriye kurban için.
Kâbe'ye kurban gerekse işte cânım Mustafa!*

*Kîme vardım ise bu derdime derman demedi,
Senden aldım bu derdi, kanda dermânım Mustafa!*

*Gelmişem bîkes garibim bâb-ı lütfuna meded,
Tehî gönderme arşa çıkar figânım Mustafâ.*

*Muharrem sırrı kulun ravzana yüz sürmek için,
Kıl şefaât ki, gel şems-i tabânım Mustafa (Kösetürkmen, 2012:356).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde Hz. Peygamberin; gönlünün mumu, ruhunun efendisi, derdinin dermanı, kimsesizlerin medetgâhı ve şefaâtçisi olduğunu ifade etmiştir. “Âşıkım gül yüzünü görmeğe” sözüyle ona olan özlemini, aşk ve muhabbetini; “Kâbe'ye kurban gerekse işte cânım” sözleriyle de itaat ve teslimiyetini dile getirmiştir. Son bölümde hasretini dindirmek için huzura varıp toprağına yüz sürmek istediğini ve himmet talebini zikreden mutasavvıfımız bu şiiri kaleme aldığı gecenin sabahında Hicaz bölgesine tayini

çıkmiş ve Medine’de belirli bir süre görev yapmışdır (Kösetürkmen, 2012:29).

Muharrem Hilmi Efendi Mekke ve Medine’deki görevinden sonra 1913 yılında Yemen bölgesine tabur imamı olarak görevlendirilmiştir. Burada yaklaşık 7 yıl kalmış, tabur imamlığının yanı sıra okulda Arap çocuklara Türkçe öğretmiştir. O yıllarda Yemen bölgesinde kuraklık vardır. Bölüğün paşası Muharrem Hilmi Efendi’nin ahlaki ve dinî karakterini çok beğenmiş ve yağmur duasına çıkmasını rica etmiştir. Muharrem Hilmi Efendi dua esnasında askerlerin silahsız olmasını istemiştir. Paşa silahsız olmanın tehlikeli olduğunu ifade etmiş, Muharrem Efendi de bunun için gidip Yemen şerifiyle görüşmüştür (Ateş, 1997:15). Yemen şerifinin yanına giden mutasavvıfımız durumu izah etmiş, dua esnasında herhangi bir saldırı olması halinde ahiret gününde Resulullah’ın huzurunda kendilerinden davacı olacağını ifade etmiştir. Muharrem Hilmi Efendi’nin bu samimi konuşması Şerifi duygulandırmış ve kimsenin saldırıda bulunmayacağı hususunda söz vermiştir. Peygamber soyundan olan şerifin küçük çocuğunu da yanına alarak yağmur duasına çıkmıştır. Bu duanın sonucunda çok bereketli bir yağmur yağmış, 3 gün boyunca devam etmiş ve kuraklık son bulmuştur. İşte bu olaydan sonra artık Araplar Muharrem Hilmi Efendi’ye “Raculun Salih (salih adam)” diye seslenmişlerdir (Ateş, 2005:378).

Muharrem Hilmi Efendi Yemen’den sonra tekrar Erzurum’a gelmiş ve Birinci Dünya savaşına iştirak etmiştir. Burada soylu bir genç kız olan Nuriye Hanım (ö. 1402/1982) ile evlenmiştir. Mutasavvıfımız zevcesi Nuriye Hanım ile beraber bir süre Erzurum’da kalmış ve 1925 yılında emekliye ayrılarak Elazığ’a kesin dönüş yapmıştır (Kösetürkmen, 2003:I-XV).

1.1.6. Elazığ Bölgesine Dönüşü

Muharrem Hilmi Efendi askeri görevleri ve maddi imkânsızlıklarından dolayı ilk eşi Naciye Hanım’ı ve oğlu Ömer Rüşdî Efendi’yi Elazığ’da bırakmıştır. Uzun yıllar ziyaretlerine gelememiştir. Naciye Hanım bu süreyi sabırla beklemiş fakat Muharrem Hilmi Efendi Elazığ’a temelli dönüş yapmadan önce vefat etmiştir (Ateş, 1997,16). Elazığ’a döndükten sonra eşinin vefat ettiğini öğrenen mutasavvıfımız bu duruma çok üzölmüştür. Bir gece rüyasında Naciye Hanım’ı cennette çok güzel bir halde görmüştür. Hanımına olan muhabbetini, vefatından dolayı duyduğu üzüntüyü ve cennette gördüğü ahvalini ifade etmek için şu şiiri kaleme almıştır:

*Vardım ki yurdumuz olmuş harâbe,
Gülleri hep solmuş dönmüş türâba,*

*Cânân gitmiş eyvâh ocağı sönmüş,
Suları çekilmiş dönmüş serâba.*

*Bağlara sanırsın bir hazân ermiş,
Dallar budakları solmuş dökülmüş,*

*Baştan başa sanki bir çöle dönmüş,
Her bir tarafından feyzi kesilmiş.*

*Kalbimde bir şey arıyor idim,
Her nereye varsam soruyor idim,*

*Anın için aşka yanıyor idim,
Baktım ki gözyaşım bir ummân olmuş.*

*Gördüm ki o ânda bir bahçe sarây,
Taht üzre oturmuş sanırsın ay,*

*Ne güzel san'attır yaratmış Hudây
Cihân lebâleb nûr ile dolmuş.*

*Nûrdan bir melek uykuya varmış,
Yüzlerini bir sıcak ter almış,*

*Hasret-i dildârdan kalbi üzülmüş,
Nûr ile hayâlden bir zîya olmuş.*

*Kim ola dedim bu hûriyi aceb,
Altın bir top gibi sanırsın gabgab,*

*Nûru dü cihânı kaplamıştı hep,
Safâ rengârenk bir ma'nâ olmuş.*

*Nazar ettim bir ye's içinde hâle
Boynunu burarak dönüş hilâle,*

*Benzi sararuban düşmüş melâle
Nabzını tuttum ki gam ile dolmuş.*

*Dedim aç gözünü benim cânânım,
Ne için mahzunsun rûh-ı revânım,*

*Açtı gözlerini dedi ki eyvâh
Ne aceb olmadın hâlîme âgâh.*

*Dünyâda hiçbir gün râhat olmadım,
Derd ü firâkından sararıp soldum,
Kalmadı tâkatim düştüm melâle,
Eridi vücudum döndüm hilâle,
Yandım âteşlere tükenip bittim,
Âkıbet derdinden terk-i cân ettim (Kösetürkmen, 2012:244-245).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde hanımının vefatıyla yurdunun harap olduğunu, ocağının söndüğünü, gönlüne sonbahar geldiğini, feyz dolu evinin çölleştiğini, sularının kesilip kuraklaştığını ve üzüntüden gözyaşlarının bir umman olduğunu ifade etmiştir. Rüyada hanımının cennette bir sarayda taht üzerinde oturduğunu zikreden mutasavvıfımız hanımının kendisini çok özlediğini, hasretinden yataklara düştüğünü ve hiç arayıp sormadığı için sitem ettiğini beyan etmiştir.

Süleyman Ateş'in ifadesine göre Muharrem Hilmi Efendi Elazığ'a döndükten sonra maddi sıkıntılar çekmiştir. Bundan dolayı Elazığ Merkez Hastanesi'ne iş başvurusu yapmış fakat olumlu bir cevap alamamıştır. Bir süre Elazığ'da kaldıktan sonra 1939 yılında çeşitli sebeplerden dolayı Konya'ya yerleşmiştir. Burada talebe yetiştirme ve halkı irşad etme vazifelerine devam etmiştir. Belirli bir süre Konya'da ikamet ettikten sonra evini satıp parasını fakir fukaraya dağıtarak tekrardan Elazığ'a dönmüştür (Erdem, 2021:58-59).

1.1.7. Oğlu Ömer Rüşdî Efendi

Ömer Rüşdî Efendi, Muharrem Hilmi Efendi'nin iki evladından biridir. İlk tahsil yıllarında bir buhran yaşayıp okulunu bırakmış ve babasının sözlerine kulak asmamıştır. Oğlunun bu vurdumduymaz tutumundan oldukça müteessir olan mutasavvıfımız şu şiiri kaleme almıştır:

*Dirîgâ örünü bâd-ı hevâya verdin ey Rüşdî,
Uyup hevâ-yı nefse hatâya erdin ey Rüşdî,
Âfitâb-ı dilin ebr-i enâniyyet edip mestûr,
Çâh-ı zulumât-ı nefse ne için girdin ey Rüşdî.
Fânî dünyâyâ aldanup unuttun me'vâ-yı aslını,
Âyîne-i dile reng-i sivâyı vurdun ey Rüşdî.
Rücû' et bu enâniyyet seni âhir eder berbâd,
Ezelden beri meyl sivâyâ ne gördün ey Rüşdî.*

*Ferâgat eyle bu küfr ü inâdın sadmesinden,
Yeter artık tâ'ib ol cürmüne ne durdun ey Rüşdî.*

*Hudâ vermiş iken akl ü ferâset lutf u fazlından,
Elin sözüyle pederin gönlünü kırdın ey Rüşdî.*

*Geçirdin beyhûde ömrün tuhaf uslanmadın Rüşdî,
Ma'îşetin için bir ma'rifet kazanmadın Rüşdî.*

*Edip sa'y rütbelere aldı kamu akrân ü emsâlin,
Sen ise bu hâb-ı gafletten hiç uyanmadın Rüşdî*

*Ne tuttun pendimi aslâ ne bir doğru yola gittin,
Hâline göre hiçbir boyaya boyanmadın Rüşdî.*

*Hukûk-ı ebeveyni gözetip (hiç) etmedin hürrmet,
Bize gûnâgûn ezâlar edip utanmadın Rüşdî.*

*Fezâhette nazîrin yok hased cânına kâr etmiş,
İyi ki bu hased âteşine yanmadın Rüşdî.*

*Hevâ-yı nefse uyup zerre kadar etmedin insâf,
Benim şeker gibi sözlerime kanmadın Rüşdî.*

*Nice sâl ihtiyâr ettim diyâr-ı gurbeti eyvâh,
Yine bir gün beni şefkatli baba sanmadın Rüşdî.*

*Ne aceb aldanırsın adûlârın igfâlâtına,
Benim hayât veren sözlerime inanmadın Rüşdî.*

*Kemâl ehline ragbet etmeyip eğri yola saptın,
Neden tahsîl için girip eve kapanmadın,*

*Rüşdî elin yüz bin belâsına çekersin der âhir Sırrı,
Zîrâ râh-ı hidâyete varıp dayanmadın Rüşdî (Kösetürkmen, 2012:345-346).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde oğlu Ömer Efendi'nin ömrünü hevâ ve heveslerine kurban ettiğini, nefsinin karanlık kuyusuna düştüğünü, dünyaya aldanıp asıl gayesini unuttuğunu ve özüne dönmezse sonunda helak olacağını ifade etmiştir. Karanlıktan ayrıl, hata deryasından çık ve tevbe et sözleriyle oğluna nasihatte bulunan mutasavvıfımız oğlunun Hakk'a ve hakikate dönmesi için sözlerine kulak vermesini temenni etmiştir.

Ömer Rüşdî Efendi hayatının ilk döneminde babasını örnek almayan, sözlerine değer vermeyen ve yerinde durmayan bir karaktere sahipti. Hat sanatına yoğun bir ilgisi ve

yeteneği vardı. Hatta bazı zamanlarda sanatını icra eder ve insanlara hediye ederdi. Sanatından asla gelir elde etmezdi (Erdem, 2021:74-75).

Ömer Rüşdî Efendi olgunluk çağına gelmesiyle beraber bir evlilik yapmıştır. Fakat bazı sebeplerden dolayı 6 ay sonra bu evliliğini sonlandırmış ve kayınbabasına, gelin kızınızı alın, diye haber göndermiştir. Bu evlilik hakkında Elazığlı Hacı Mazhar Efendi (ö. 1406/1986) “Her ne kadar da eşi ile bir evde yaşamış olsalar dahi tıpkı bacı kardeş misali bir beraberlik söz konusudur.” sözleriyle sade ve cinsellikten uzak bir evlilik olduğunu ifade etmiştir (Erdem, 2021:75).

Ömer Rüşdî Efendi ilerleyen yaşlarında tamamen değişmiş, babası gibi tasavvuf ilmine gönül vermiş ve ahlaken çok olgunlaşmıştır. Muharrem Hilmi Efendi’nin son zamanlarında her daim yanında olmuş ve sözünden hiç çıkmamıştır. Babasının her hizmetine kendisi koşmuştur. Muharrem Hilmi Efendi, Ömer Rüşdî Efendi’nin bu değişimden çok memnun olmuş ve “Ömer düzeldi, değil mi?” sözleriyle etrafındakilerden pek çok defa onay almıştır (Kösetürkmen, 2012:345).

Manevi olarak güzelleşen ve etrafına örnek olan Ömer Rüşdî Efendi 1986 yılında Ankara Gülhane Askeri Tıp Akademisi’nde vefat etmiştir. Vefatından sonra cenazesi Elazığ’a getirilmiş ve babası Muharrem Hilmi Efendi’nin yanına defnedilmiştir (Kösetürkmen, 2012:345).

1.1.8. İcazet Aldığı Şeyhler

Muharrem Hilmi Efendi birçok şeyle görüşmüş ve kendilerinden tasavvufi icazet almıştır. Kaynaklarda zikredilen şeyhleri ve icazet aldığı tarikatlar şöyledir:

- Şeyh Ömer Hüdâyî Efendi’den (ö. 1321/1905) Kâdiriyye
- Çorumlu Hacı Mustafa Efendi’den Şâzeliyye
- Erzurumlu Şeyh Ahmed Baba Sanamarî’den (ö. 1330/1912) Rifâiyye
- Seyyid Ali Rızâ Ahîskâvî’den (ö. 1337/1919) Ekberîyye ve Şâzeliyye
- Şeyh Abdulbâkî Küfrevî’den (ö. 1361/1943) Nakşibendiyye
- Bitlisli Muhammed Kübrevî’den Kübreviyye
- Vanlı Kahraman Baba (hangi tarikat icazeti aldığı bilinmemektedir.) (Ateş, 2002:276).

1.1.8.1. Şeyh Ömer Hüdâyî Baba

Şeyh Ömer Hüdâyî Baba 1812 yılında Elazığ merkezine 20 km uzaklıkta bulunan Mürü (günümüzdeki adı Yünlüce) Köyü'nde doğmuştur (Ateş, 2015:13). Babası İbrahim Bey köyün ileri gelenlerinden olup, “Kaymakamzâde” lakabıyla tanınmıştır. Ailenin soyu Hz. Peygamber'e dayanmaktadır. Ömer Hüdâyî Efendi İslamî ilimler eğitimini Harput'un seçkin ve tanınmış âlimlerinin yanında almıştır (Çelik & Dumlu, 2018:91).

Genç yaşında Erzurum Askeriyesine başvuru yapmış, at binmedeki maharetleri ve fiziksel yapısından dolayı Erzincan “Kırk Serdarlar” teşkilatına sancaktar olarak seçilmiştir. Erzincan'da bulunduğu yıllarda sık sık Terzi Baba namıyla bilinen Muhammed Hayyât Vehbî Efendi'nin (ö. 1264/1848) sohbetlerine iştirak edip kendisinden manevi anlamda istifade etmiştir (Hüdâyî, 2007:75).

Çocukluk yıllarından itibaren Kur'ân-ı Kerîm okuyup çeşitli zikirler yapan Ömer Hüdâyî Efendi'nin kalbini daha genç yaşta olmasına rağmen derin ve şiddetli bir aşk kaplamış ve cezbe-i ilahîye muttali olmuştur. Kendisini tanıyanlar geceleri sürekli zikirle meşgul olduğunu ve namaz kılıp dua ettiğini aktarmışlardır. Ömer Hüdâyî Baba daha tasavvuf yoluna intisap etmemiş olmasına rağmen hayatını örnek bir derviş gibi sürdürmüştür. Bu durum emri altındaki askerlere yumuşak davranmasından ve askerleri rahat yataklarda yatırmasından anlaşılmaktadır (Aydoğmuş, 2009:200-201).

Ömer Hüdâyî Baba geceleri askerler yattıktan sonra sabaha kadar sürekli namaz kılmış, dua ve zikir çekmiştir. Askerler için ettiği şu dua, onun manevi makamının büyüklüğünü gözler önüne sermektedir:

“Ey yüce Rabbim! Senin merhâmetin sonsuz bir deryâdır. Şu yatan kullarının hüznü ve kederini bertaraf eyle. Onların hüznü ve kederini ben mücrim kuluna kerem kıl... Ey Âlemlerin Rabbi olan Allâh'ım! Onları ve cümle kullarını cevr-ü cefadan uzak eyle. Kullarına her iki dünyanın iyiliklerini ve güzelliklerini lütuf ve ihsân eyle. İki cihânda zevk-ü safâlar içinde yaşamalarını nasîb eyle.” (Ayten, 1996:269).

Ömer Hüdâyî Baba'nın askerlik vazifesi, gördüğü bir rüya vasıtasıyla son bulmuştur. Rüyasında üç zat görmüştür. Bu zatlar kendisine zahiri hizmetlerinin bitip manevi hizmetlerle görevlendirildiği, ilâhî hediyelere mazhar olacağı ve şahsına verilen himmetin dünyaya yayılacağı gibi birçok müjde vermişlerdir. Ömer Hüdâyî Efendi gece gördüğü bu rüyadan uyanır uyanmaz derhal istifasını verip soluğu Terzi Baba'nın huzuruna almıştır. Rüyasını Terzi Baba'ya anlattığında ise “Senin nasibin Arapkir'de halifemiz Ömer Nûrânî'ye verilmiştir. Feyzini ondan alacaksın.” cevabını almıştır

(Aydoğmuş, 2009:204).

Terzi Baba'nın talimatıyla yola çıkan Ömer Hüdâyî Baba, Arapkir'e varıp Ömer Nûrânî Efendi'ye (ö. 1313/1896) intisap etmiştir. Nûrânî Efendi Ömer Hüdâyî Efendi'ye yolun usul ve adaplarını öğretmiş, ders olarak belirli zikirler vererek memleketi Elazığ'a geri göndermiştir. Ömer Hüdâyî Efendi Elazığ'a döndükten sonra iki yıla yakın bir süre halvete çekilmiş ve şeyhinden aldığı zikirlerle meşgul olmuştur. Halvetten çıktıktan sonra Anadolu ve çevresini seyahat eden Hüdâyî Efendi, ünlü mutasavvıflarla görüşmüş ve kendilerinden manevi anlamda istifade etmiştir (Hüdâyî, 2007:77).

Ömer Hüdâyî Efendi yolculuk esnasında kendisinde bazı olağanüstü haller görmüştür. Yedi yıla yakın bir süre çöl ve dağlarda nefsini riyâzâtla terbiye etmiş, ot ve bitkilerle beslenmiştir. Yedi yıl süren bu eğitim neticesinde Hz. Hızır'ı görmüş, kendisinden feyz almıştır. Bu yolculuğun sonunda tekrardan Elazığ'a dönen Ömer Hüdâyî Baba, her hafta şeyhinin ziyaretine gitmeyi adet edinmiştir (Aydoğmuş, 2009:204-205).

Ömer Hüdâyî Baba, bir süre sonra hilafet hırcasını giyip Elazığ'da irşad vazifesi ile görevlendirilmiştir. Hilafeti aldıktan sonra Elazığ'ın Kövenk Köyü'ne yerleşmiş, burada bir ev ve tekke inşa ettirmiştir. Kısa zamanda irşad seccadesinin şöhreti Elazığ ve çevresine yayılan Ömer Hüdâyî Baba'nın kaynaklarda yüz bine yakın müridi olduğu ve tekkesinin ziyaretçi akımına uğradığı zikredilmektedir. O, kendisine bahsedilen bu şöhret ve teveccühün büyüüne kapılmamış, her fırsatta şeyhinin ziyaretine giderek manevi anlamda istifade etmeye devam etmiştir (Hüdâyî, 2007:80; Ateş, 2015:14-15).

Ömer Hüdâyî Baba yine bir keresinde Ömer Nûrânî Efendi'yi ziyarete gitmişti. Şeyhinin yanından ayrılacağı esnada Ömer Nûrânî Efendi'nin "Evlâdım Ömer, artık benim sana yapabileceğim bir şey yoktur. Ben, seni getirebileceğim yere kadar getirdim. Senin her şeyin tamam, bir tek feyzin eksik. Buradan öteye seni ancak Dede Efendi götürür. Var git, nasibini Urfa'da ara. Yüce Allâh (c.c.) dostun, Hızır (a.s.) yoldaşın olsun." sözlerini işiten Ömer Hüdâyî Efendi, manevi tahsilinin Urfa'da Osman Avnî Baba'nın (ö. 1300/1883) yanında son bulacağıının işaretini almıştır (Çelik & Dumlu, 2018:96).

Şeyhinden aldığı talimatla yola çıkan Ömer Hüdâyî Baba, Urfa'ya giderek Osman Avnî Baba'yı aramaya koyulmuştur. Şehrin sokaklarında gezerken bir evden zikir sesleri duymuş ve kapıyı çalarak içeri girmek istemiştir. İçeri girdiğinde Kâdirî zikri icra edildiğini görmüştür. Zikir bittikten sonra gözleri görmeyen bir zat Ömer Hüdâyî Efendi'yi yanına çağırıp çeşitli sorular sormuştur. Ömer Hüdâyî Baba da sorulan sorulara gerekli cevapları vermiştir. Bir süre sonra o âmâ zat, Ömer Hüdâyî'ye "Senin her şeyin tamam. Bir

tek şeyin eksik.” deyince, Ömer Hüdâyî Efendi “Nedir o eksik olan” diye sormuştur. “Senin bir tek feyzin eksik” sözünü duyan Ömer Hüdâyî Efendi, karşısındaki zatın Osman Avnî Baba olduğunu anlamış ve hemen orada kendisine intisap etmiştir. Osman Avnî Baba’nın yanında kısa bir süre kalmış, eğitimini tamamlayarak hialifelik almıştır. Böylece Ömer Hüdâyî Baba’nın seyr u sülûkü Erzincan’da başlayıp Urfa’da son bulmuştur. Bundan sonra vefat edeceği tarihe kadar irşad vazifesiyle meşgul olmuştur (Hüdâyî, 2007:84-85).

Ömer Hüdâyî Baba tasavvufî eğitimini tamamladıktan sonra tekrardan Elazığ’a dönmüş ve sohbetlerine devam etmiştir. Onun sohbeti dinleyenleri cezbeder ve rahatlatırdı. Muharrem Hilmi Efendi’ye göre Ömer Hüdâyî Baba’nın manevi nazarıyla müşerref olanlar dünyaya olan meylini azaltır, derin bir huzura kavuşurdu. Kendisi Kövenk Köyü başta olmak üzere Elazığ ve çevresinde birçok talebe ve 20 tane halife yetiştirmiştir (Hüdâyî, 2007:83-85).

Muharrem Hilmi Efendi onu şöyle anlatıyor:

“Dünyadan el çekmekte, Hakk’a muhtaç olmakta, her şeyden soyulup yalnız Hak ile kalmakta ve Hak’tan başka bir varlık görmemekte zamanının biriciği idi. Beşerliğini yok bilmede ve sadece Hakk’ın varlığını görmede, Hak’tan başka varlık tanımamakta dönemin teki idi. O kadar yüksek vasıflara ve mânevi hallere sahipti ki daima Hakk’ın huzurunda bulunur ve sürekli Hak aşkıyla sarhoş görünürdü. Ne kadar kendilerinin sohbetinde bulunmuşsam ve ne kadar habersiz olarak kendilerini ziyaret etmişsem o sultanı murâkabe halinde bulmuş, sonsuz feyizleriyle sarhoş olarak hayret içinde kalmışımdır. Daima namazda oturur gibi dizleri üzerine Arapgir’e yönelik olarak oturduğunu görmüşümdür. Her an büyük mürşidini ayna gibi karşısına almış ve böylece yetenek kazanıp Şeyhinde yok olmuş bulunduğu duymuşumdur. Büyük mürşidinin hırkasını da giydiğinden bazen diğer vasıfları da aynen şeyhe benzer; bir anda kendi asıl sıfatında, diğer anda da Büyük Mürşidinin şekil ve suretinde görünürdü. Ve daha garip, olağanüstü ve heybetli sıfatlara bürünürdü.” (Ateş, 2015:17-18).

Ömer Hüdâyî Efendi orta boylu, heybetli, yüzü güzel, dolgun etli, siyah gözlü, keskin bakışlı, aksakallı, gür saçlı bir zattı. Başına sivri bir takke giyer etrafını sarıkla sarardı. Müridleri de sarıklarını onun gibi sarmaya çalışırlardı. Zaman zaman başına Kâdirî tacı giyerdi. Bu tacı müridesi Hacı Hanım kendi elleriyle kibleye oturarak ve üç ihlas okuyarak bir yılda dikerdi. Hacı Hanım bu hizmetinden ötürü manevi olarak yüksek makamlar elde etmiştir. Ömer Hüdâyî Baba minder veya yastık üzerine oturur, arkasına yaslanmazdı. Tekkesinde gece gündüz misafir eksik olmaz ve sürekli onlarla vakit geçirirdi. Misafirlerin kahvelerini bizzat elleriyle yapardı. Sofrası daima hazır bulunur, oturup da doymadan kalkar olmazdı. Geceleri bazı müridler yatıya kalır, Hüdâyî Efendi de onlarla beraber sabahlar ve sabaha kadar ibadet ederdi (Ateş, 2015:18; Çelik & Dumlu,

Tasavvuf alanında onlarca halife ve binlerce mürid yetiştirmiş olan Ömer Hüdâyî Efendi, Muharrem Hilmi Efendi'ye özel bir muhabbet besliyordu. Muharrem Hilmi Efendi de şeyhinin bu ilgisine karşılık sözünden hiç çıkmıyor, yanından ayrılmıyor ve emirlerini sorgusuz sualsiz yerine getiriyordu. Aralarında çok derin bir muhabbet vardı. Muharrem Hilmi Efendi şeyhine karşı beslediği duygularını sadece yaşantısıyla göstermekle kalmamış, aynı zamanda *Dîvân*'ında yazdığı şiiriyle yazıya dökmüştür. Ömer Hüdâyî Baba'ya olan muhabbetini ifade ettiği birkaç şiiri şöyledir:

*Serdâr-ı şâh-ı evliyâ şeyhim Hacı Ömer Baba,
Rehber-i habîb-i Hudâ şeyhim Hacı Ömer Baba,
Pîrlerin hünerverisin âşıkların serverisin,
Hâkikatın gevherisin şeyhim Hacı Ömer Baba.
Kim sana etse iktidâ ana mu'în olur Hudâ,
Çünkü sen oldun Hak-nümâ şeyhim Hacı Ömer Baba.
Dillerin gevher kânısın âşıkların sultanısın,
Tarîkatın erkânısın şeyhim Hacı Ömer Baba.
Hakk'ın ism-i celâlinden gül açılmış cemâlinden,
Hiç doyulmaz kemâlinden şeyhim Hacı Ömer Baba.
Eşiğine baş koymuşum nûr-ı feyzinle dolmuşum,
Ben mest-i müdâm olmuşum şeyhim Hacı Ömer Baba.
Çün zikr eyledin Hudâyî oldun anınçün Hüdâyî,
Sırrı'dır sana fedâyî şeyhim Hacı Ömer Baba (Kösetürkmen, 2012:71).*

Muharrem Hilmi Efendi mürşidi için yazdığı bu şiirinde; Hacı Ömer Baba'nın velilerin serdarı, Hak yolunun mihmandarı, hakikatin cevheri ve âşıkların rehberi olduğunu zikretmiştir. “Ona intisap edenler Hak aşkına kavuşur, çünkü ondan Hakk'ın sırrı aşikâr olur.” sözleriyle şeyhine karşı olan muhabbetini, “Eşiğine baş koymuşum.” ve “Sırrı sana fedadır.” sözleriyle de teslimiyet ve sadakatini ifade etmiştir.

*Hâb-ı ezelde iken rûhum uyane geldi,
Cemâl-i Hakk'ı görüp hemân îmâne geldi.
Gör ne etti Huâsı kudret ile atâsı,
Verdi unsur libâsı şekl-i insâne geldi.*

*Yoktu akl ü ta'akkul nutk u fehm ü ferâset,
Etti Hudâsı ihsân akl u iz'âne geldi.*

*Aslımı çok arardım bir kılı kırk yarardım,
Destimi tuttu bir pîr gönlüm sûzâne geldi.*

*Dedi zikr et Hudâ'yı unut hep mâsivâyı,
Adı Ömer Hüdâyî nutk-ı irfâne geldi.*

*Feyzi erişti elhak eylerdim zikr-i mutlak,
Açıldı dîde-i dil genç-i nihâne geldi.*

*Mürg-ı dil pervâz edip bînişân şehre erüp,
Nûr-ı Hakk'a gark olup bahr-i ummâne geldi.*

*Gittikçe pek ileri gördü didâr-ı Hakk'ı,
Mestûr idi bahr-i aşk coşup ayâne geldi.*

*Hayrân olup dururken lemyezel verdi destûr,
Esrâr-ı aşkı Sırrı bir bir beyâne geldi (Kösetürkmen, 2012:344)*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde; ilk olarak ruhlar âleminde gözünü açtığını, insan libası giyip dünyaya geldiğini, başlangıçta akıl, fikir ve ferasetten yoksun olduğunu, yıllarca asıl gayeyi aradığını ve hakikati şeyhi Ömer Hüdâyî Baba'yla bulduğunu zikretmiştir. Aşk onunla tattığını ve bu aşk sayesinde mana âlemine vakıf olduğunu ifade eden mutasavvıfımız, gün geçtikçe Hakk'ın cemalini daha iyi gördüğünü ve böylece maneviyatının şeyhinin vasıtasıyla kuvvetlendiğini beyan etmiştir.

Tasavvuf ilmine çok hizmetleri olan ve Muharrem Hilmi Efendi gibi âşık bir şahsiyeti yetiştiren Ömer Hüdâyî Baba 1905 yılında dünyaya gözlerini kapamıştır. Cenazesi yıllarca irşad hizmeti yaptığı ve tekkesinin de bulunduğu Kövenk Köyü'ne defnedilmiştir. Türbesinin etrafında kendisinin dışında bazı mürid ve halifelerinin mezarları da bulunmaktadır (Hüdâyî, 2007:102).

1.1.8.2. Çorumlu Hacı Mustafa Efendi

Kaynaklarda Muharrem Hilmi Efendi'nin Hacı Mustafa Efendi'den Şâzeliyye tarikatı icazeti aldığı zikredilmiştir (Ateş, 2002:275). Fakat bu zatın hayatı hakkında bilgiler mevcut değildir.

1.1.8.3. Erzurumlu Şeyh Ahmed Baba Sanamarî

Tasavvuf kültüründe Seyyid Hacı Ahmed Baba ismiyle tanınmaktadır. Hacı

Ahmed Baba 1792 yılında Van ilini Hoşap (günümüzdeki adı Güzelsu) Köyü'nde dünyaya gelmiştir. Hz. Peygamber'in 37. kuşak torunudur. İlk eğitimine babası Seyyid Yusuf Nâilî'nin yanında başlamıştır. Kaynaklarda annesini adı geçmemekle birlikte seyyid olduğu rivayet edilmiştir. Seyyid Yusuf Nâilî'nin Hacı Ahmed Efendi dışında Muhammed Baba isminde bir oğlu daha vardır (Talay, 1998:136).

Hacı Ahmed Efendi 15 yaşlarında hayatının gidişatına yön verecek bir rüya görmüştür. Ahmed Efendi rüyasında dağlarla çevrili, iki tarafından dere akan bir köyde büyük bir çınar ağacının altında oturduğunu ve bu ağacın dallarında binlerce kuşun ötüştüğünü görmüştür. Gördüğü rüyasının tesiriyle heyecanlanan Ahmed Efendi, sabah erkenden rüyasını babası Yusuf Nâilî Efendi'ye anlatmıştır (Çınar, 2010:7). Yusuf Nâilî Efendi "Oğlum o çınar ağacının kökü Hz. Rasulullah'tır, dalları biz evlatlarıyız. Kuşlar ise sana intisap edecek olan müritlerindir. Ötüşmeleri Hakk'ı zikretmeleri ve Kur'an okumalarıdır. Sen oraya mânen ta'yin oldun." sözleriyle oğluna bahşedilen manevi hediyeleri kendisine haber vermiştir (Türk, 2013).

Hacı Ahmed Efendi gördüğü rüyadan sonra İslâm'a ve Müslümanlara hizmet etmek, dergâh kurup müridlerini irşad etmek amacıyla 36 yıl sürecek olan bir yolculuğa çıkmıştır. Bu yolculuk onun manevi açıdan çok yüksek makamlara gelmesini sağlamıştır. İlk olarak bir ticaret kervanı ile İstanbul'a doğru yola çıkmıştır. İstanbul'a giderken Anadolu'da birçok şeyh ile görüşmüş ve kendilerinden istifade etmiştir. İstanbul'da kaldığı süre boyunca şehrin manevi büyükleriyle güzel ilişkiler kurmuş, bilgi ve ilmini arttırmıştır (Çınar, 2010:4-5). İlmi ve manevi yönleriyle çevresinde sevilen bir şahsiyet olan Ahmed Efendi, Sultan II. Abdülhamid (ö. 1336/1918) tarafından saraya çağırılmış ve Meclis-i Meşâyih üyesi olma görevi teklif edilmiştir. Bu teklifi kibarca reddeden Ahmed Efendi, hizmetinin şarkta olduğunu beyan ederek İstanbul'dan ayrılmış ve Hac farızasını eda etmek için Hicaz'a doğru yola çıkmıştır (Çınar, 2010:6).

Ahmed Efendi Hac yolculuğuna, İstanbul'da Aziz Mahmud Hüdâyî dergâhında tanıştığı Hafız Ebubekir Baba (ö. 1326/1928) ile çıkmıştır. Bu iki zat yol üzerinde sağ olan mutasavvıflarla meşveret, vefat etmiş olanların türbelerine giderek ziyaret gerçekleştirmişlerdir. Yolculuk esnasında kendilerinden birçok keramet zuhur etmiş, halkın hayranlık ve muhabbetini kazanmışlardır. Irak'ta Seyyid Ahmed er-Rifâî'nin (ö. 578/1182) türbesinde 3 gün kalmışlar (Öztürk 2020:295). Türbede bulundukları her gece kendilerine nur yüzlü bir zatın süt getirdiğini görmüşler. Sorgulamadan ikram edilen sütü doyasıya içmişler. Üç günün sonunda türbeden ayrılırken rabıta halinde Seyyid Ahmed Rifâî'ye

hitaben “Efendim üç gündür buradayız, zat-ı âliniz bize hoş geldiniz demediniz, yoksa bir kusurumuz mu oldu?” diye sormuşlar. Seyyid Ahmed Rifâî ise “Evladım siz benim misafirlerimsiniz. Üç gündür size süt ikram edeni kim zannediyorsunuz?” sözleriyle bu iki zata cevap vermiş ve ikram ettiği sütle kendilerine birçok manevi hediye bahşetmiştir (Türk, 2013).

Yaklaşık 6 ay süren yolculuğun ardından Mekke’ye varmışlar. Mekke ve Medine’de tam 5 yıl kalıp ibadet ve hizmet etmişler. Daha sonra Peygamber Efendimizin işaretiyle Tanta’ya giderek Şeyh Abdurrahîm et-Tantâvî’nin hizmetine girmiş ve burada 2 yıl kalmışlar. Hizmet ve himmetle geçen bu 7 yılın ardından İstanbul’a dönmek için yola çıkmışlar (Öztürk, 2020:295).

Ahmed Efendi İstanbul’a döndüklerinde Sultan Abdulhamid’in huzuruna çıkmış ve bazı konular hakkında fikir alışverişinde bulunmuştur. Daha sonra Sultan’dan müsaade isteyerek rüyasında gördüğü o köyü bulmak için Erzurum’a doğru yola çıkmıştır. Bitlis’te ünlü Nakşî-Hâlidî Şeyhi Muhammed Küfrevî’nin (ö. 1315/1898) yanında bir süre kalmıştır. Bitlis’ten sonra Siirt ve Erzurum’a geçmiş ve burada civar köyleri dolaşmıştır. Ahmed Efendi, Hoşov (günümüzdeki ismi Dönertaş) Köyü’ne irşad için gittiği bir günde köyün ağası olan Hacı Süleyman Efendi’nin yatılı misafiri olmuştur (Yıldız, 2016). Akşam yemeğinden sonra istirahat çekilen Ahmed Efendi rüyasında Peygamber Efendimizi görmüş ve ‘Pembe’ isminde bir kızla evlenmesi talimatını almıştır. Sabah uyanınca rüyasını Süleyman Efendiye anlatmıştır. Ahmed Efendi kızın fiziksel özelliklerini anlatınca Süleyman Efendi şaşırmıştır. Zira Pembe Hanım, Süleyman Efendi’nin kızıdır ve Ahmed Efendi onu hiç görmemiştir. Birkaç soru ve sınamadan sonra Süleyman Efendi kızını Ahmed Efendi’ye vermiş ve düğünlerini yapmıştır (Talay, 1998:136). Ahmed Efendi’nin bu evlilikten Yakup Efendi ve Yusuf Efendi adında iki oğlu, Sultan Hanım, Güneş Hanım ve Zeliha Hanım adlarında da üç kızı dünyaya gelmiştir (Türk, 2013).

Hacı Ahmed Efendi Pembe Hanım ile evlendikten sonra Hoşov Köyü’ne yerleşmiş ve üç yıl burada kalmıştır. Hoşov’da bulunduğu yıllarda şöhreti Erzurum ve çevresine yayılmış ve insanlar akın akın onu ziyarete gelmişlerdir. Ahmed Efendi zaman zaman düğün, taziye, davet vb. sebeplerden dolayı civar köylere ziyarete giderdi. Bir gün daha henüz Ermenilerin elinde olan Sanamer Köyü’ne ziyaret gitmişti. Bu köyde rüyasındaki mekânı görmüş ve “İşte maneviyat âleminde bana işaret edilen çınar ağacının bulunduğu yer burasıdır. Benim asıl ikametgâhım bundan sonra burasıdır.” demiştir. Kayınpederi Süleyman Efendi, arsayı Bogos isimli Ermeni adamdan satın almış ve o günkü Rifâî

dergâhını inşa ettirmiştir (Çınar, 2010:11). Ahmed Efendi bu dergâhta birçok mürid, talebe, halife yetiştirmiş ve tasavvufî icazet vermiştir. İcazet verdiği zatlardan biri de Muharrem Hilmi Efendi'dir. Kaynaklarda nerede ve nasıl tanıştıkları yer almamakla beraber, Muharrem Hilmi Efendi'nin Ahmed Efendi'nin halifesi olduğu ve ondan Rifâî icazeti aldığı zikredilmiştir (Ateş, 2002:276).

Hayatını irşad ve hizmete adanmış Ahmed Efendi 1912 yılında 120 yaşında Sanamar Köyü'nde vefat etmiştir. Cenazesi vasiyeti üzerine buraya defnedilmiştir. Ahmed Efendi'nin hayattayken "Merak etmeyin bizim Ruslar'la manen anlaşmamız vardır. Ben vefat etmeden buralara gelemizler, vefatımdan sonra da gelirler ancak fazla kalmazlar." sözü vefatından sonra izhar olmuş ve gerçekten Ruslar bölgeyi kısa süreliğine işgal etmişler. Burada oğlu ve müridleri Ruslara karşı savaşmış ve şehit olmuşlar (Çınar, 2010:12).

1.1.8.4. Seyyid Ali Rıza Ahıskâvî

Kolağası Ali Rıza Efendi olarak da bilinen Ali Rıza Ahıskâvî, 1934 veya 1935 yılında Erzurum'da dünyaya gelmiştir. Babasının ismi Hacı İbrahim Efendi olup, annesi hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Hacı İbrahim Efendi ve ailesi Erzurum'a Ahıska taraflarından gelip yerleşmişlerdir. Ali Rıza Efendi'nin ismi babasının müntesibi olduğu Habib Baba Dergâhı'nda gezgin bir derviş tarafından verilmiştir (Şimşek, 2015).

İlk eğitimine Erzurum'da başlayan Ali Rıza Efendi, askeri okula gidene kadar Gümrük Vaizi namıyla bilinen Hacı Osman Efendi'nin (ö. 1300/1883) ders halkasına devam etmiştir. Bir süre sonra eğitimine askeri okullarda devam etme kararı alan Ali Rıza Efendi, Sivas'a görevli olarak gönderilmiştir. Sivas'ta bulunduğu dönemde Kâdirî silsilesinden Mehmet Efendi (ö. 1301/1884) ile tanışmış ve kendisinden tasavvufî ders almıştır (Çınar, 2012:74).

Ali Rıza Efendi'nin ilk hocalarından olan Hacı Osman Efendi, tasavvuf ilmi hakkındaki bazı görüşlerinden dolayı Sultan II. Abdülhamid (ö. 1336/1918) döneminde Erzurum'dan Sivas'a sürgün edilmiştir. Ali Rıza Efendi, Hacı Osman Efendi'yi Şeyhi Mehmet Efendi ile tanıştırmış ve aralarında derin bir muhabbet hâsıl olmuştur. İki tasavvuf büyüğünün birbiriyle buluşmasından sonra Ali Rıza Efendi için yeni bir yolculuk başlamış, Mehmet Efendi "Senin nasibin Hacı Osman Efendi'de oğlum. Seni ona havale ediyorum." diyerek Ali Rıza Efendi'ye yeni yolunu işaret etmiştir (Güler, 2021:126).

Rivayete göre Hacı Osman Efendi Sivas'a sürgün edildiğinde, Ali Rıza Efendi

düğün arifesindeydi. Fakat Şeyh Osman Efendi kendisine kırk günlük bir çileye girmesini emretmişti. Bunun üzerine Ali Rıza Efendi nişanlısına durumu açıklayıp düğünün kırk gün ertelenmesini rica etmiş, nişanlısı da “Senin şeyhin, benim şeyhimdir. Nasıl uygun görmüşse öyle olsun.” diyerek Ali Rıza Efendi’ye destek olmuştur. Ali Rıza Efendi’nin bu evlilikten Şefika Hanım (ö. 1408/1988) ve Lamia Hanım adında iki kızı, Abdülkadir Efendi (ö. 1382/1963) adında bir oğlu olmuştur (Şimşek, 2015).

Ali Rıza Efendi Osmanlı Devleti ve Rus Devleti arasında çıkan 93 harbine Kafkas Cephesinde yüzbaşı olarak savaşmıştır. 1907 yılında Kol Ağası rütbesine terfi eden Ali Rıza Efendi birtakım rahatsızlıklarından dolayı Bitlis nizamiyesi tahsil memurluğuna çekilmiş, birkaç yıl burada hizmet ettikten sonra 1909 yılında emekli olarak Erzurum’a dönmüştür (Güler, 2021:128).

Ali Rıza Efendi 1913 yılında ailesiyle beraber Tokat’a taşınmıştır. İrşad görevine Ali Paşa Camii’nde cuma ve ramazan sohbetleriyle devam etmiştir. Vaazları son derece etkili olan Ali Rıza Efendi dinleyenlerin üzerinde derin bir tesir bırakmıştır. İrşad ve hizmetle geçen hayatının ardından 1919 yılı Ramazan Bayramı’nın 2. gününde Tokat’ta vefat etmiştir. Cenazesi Ali Paşa Camii avlusuna defnedilmiş ve daha sonra başka bir yere nakledilmiştir (Güler, 2016:15).

Ali Rıza Efendi pek çok mürid yetiştirmiştir. Bu müridlerinden sadece iki kişiye halifelik vermiştir. Bu zatlardan biri Karazlı Hakkı Bey (ö. 1367/1948) (Güler, 2021:126) diğeri ise Müellifimiz Hacı Muharrem Hilmi Efendi’dir. Kaynaklarda zikredilen bilgilere göre Muharrem Hilmi Efendi, Ali Rıza Efendi’den Ekberî ve Şâzelî icazeti almıştır. Nerede ve nasıl tanıştıkları bilinmemektedir. Muharrem Hilmi Efendi *Dîvân*’ında Ali Rıza Efendiden tasavvufî icazet aldığını şöyle nakletmektedir: “Ali Rıza Efendi’den ders aldım, çalışıyordum. Bir gün şeyhi ziyarete giderken kapısının önünde cezbe ile kendimden geçtim. Uzun zaman öyle fenâ (kendinden geçme) halinde kaldım. Ayılınca gidip durumu kendisine arz ettim. Derhal bana icazet verdi.” (Kösetürkmen, 2012:47-48).

Ali Rıza Efendi halifesi Muharrem Hilmi Efendi’yi çok sever, saygı duyar ve “Sırdaşım” diye hitap ederdi (Kösetürkmen, 2012:47). Muharrem Hilmi Efendi de şeyhi Ali Rıza Efendiye karşı çok derin bir muhabbet besliyordu. Aralarındaki bu ülfet ve muhabbeti Ali Rıza Efendi’nin Muharrem Hilmi Efendi’ye yazdığı şu şiirle gözler önüne sermek mümkündür:

*Nûr-i aynim sırdaşım Muharremim,
Kalb ü rûhumda enîs ü hemdemim.*

*Bârekellâh sadhezârân âferîn,
Zâtına tahsîn eder Hâcê-i dîn.*

*Sâna ilhâm eyliyor her bir nefes,
Nûr-i Hak'tan muktebestir muktebes.*

*Andelîb-i bâğ-ı gülzâr-i cinân,
Sâna bahşetmiş bu feryâdı hemân.*

*Sen terennüm eyledikçe zevkîle,
Hak neler ihsân eder sâhib-dile.*

*Vecde geldi tüm erbâb-ı safâ,
İşiden şirin makâlin dil-rübâ.*

*Çok fesâhet, çok letâfet sende var,
Feyz-i Hak senden olur dâim nisâr.*

*Hak için feryâd eder dil bülbülü,
Sende sezdi gonca-i vahdet gülü.*

*Gün be gün etsün demâdem feyz-i Hak,
Hak neler izhâr eder sonûna bak.*

*Bir gönülde nûr-i Hak kılssa zuhûr,
Cümle a'zâ nûr ebed olur tahûr.*

*Nûra ğark olur vücudu serteser,
Nûr ile görür işitir ey püser.*

*Sen cüdâ (sanma) senî ol nûrdan,
Sende kimdir varlığın izhâr eden?*

*Cümle Hakk'ıdır vücudun bil ânı,
Hakk'a ifnâ eyle câniyle teni.*

*Sende zerre kalmaya senden nişân,
Ârif-i billâh olursun ol zaman.*

*Ölmeden ölmek bu ölmektir hemân,
Hak ayân oldukça sen olursun nihân.*

*Sen de sa'y et bûlasın nûr-i felah,
Nûr-ı hilmin kıla kalbin inşirâh.*

*Âçıla esrâr-i ebvâb-ı cihân,
Gizli kalmaya sana ola ayân.*

*Hep hakâyik keşf olâ ey cân-i men,
Cümle esrâr-i derûnun cân ü ten.*

*Hamd-ü lillâh Hakk'a erdik Hakk ile,
Her ne görsek görürüz Allah ile.*

*Hak nâsibetsün bize bezm-i likâ,
Hem şefî' olsun bize Nûr-i Hudâ (Kösetürkmen, 2012:47-53).*

Şiirine gözümün nuru ve sırdaşım Muharremim sözleriyle başlayan Ali Rıza Efendi; sadece Muharrem Hilmi Efendi'yi övmek ve muhabbetini izhar etmekle kalmamış, aynı zamanda tasavvuf yolundaki tavsiyelerini, his, heyecan ve bazı görüşlerini beyan etmiştir.

1.1.8.5. Şeyh Abdülbâkî Küfrevî

Şeyh Abdülbâkî Küfrevî 1872 yılında Bitlis'te dünyaya gelmiştir. Babası ünlü Nakşî-Hâlidî şeyhi Tâhâ-yı Hekkârî'nin (ö. 1269/1853) halifesi Pîr Muhammed Küfrevî (ö. 1315/1898), annesi ise Fatıma Hanım'dır. Abdülbâkî Efendi ilk eğitimine babası Şeyh Muhammed Küfrevî'nin yanında başlamış, daha sonra bölgenin tanınmış ve seçkin âlimlerinden ilmî dersler almıştır (Kardaş, 2015:250). Eğitim hayatı Arapça ve Farsça ağırlıklı devam etmiş ve bu alanda uzmanlaşmıştır. Abdülbâkî Efendi derin ilmi birikimiyle halka ve Hakk'a hizmet ettikçe şöhreti artmış, ismi sadece Bitlis ve çevresiyle sınırlı kalmayıp İran ve Rusya gibi ülkelerde de duyulmuştur. Bundan dolayı Abdülbâkî Efendi Osmanlı Devlet adamları, bölgedeki askeri-idari amirler ve kanaat önderlerinin yanında söz sahibi olmuş ve fikirleri yankı uyandırmıştır. (Nalbantoğlu, 1994:14).

Abdülbâkî Efendi manevi eğitimini babası Şeyh Muhammed Küfrevî'nin yanında tamamlamış ve ondan tasavvufî icazetini almıştır. Babasının vefatından sonra da tekkenin irşad postuna oturmuş ve halka hizmet etmiştir. Abdülbâkî Efendi'nin bölgedeki nüfuzunu gösteren en önemli hadise tamamen bir Rus komplosu olan Bitlis Hadisesi'dir. Bölgedeki insanların üzerinde nüfuzu olan Abdülbâkî Efendi bu olayda devletin ve milletin yanında yer almış ve fitneye karşı mücadele etmiştir. Bu kritik dönemdeki hizmet ve desteklerinden dolayı devlet tarafında kendisine ve arkadaşlarına "Mecidi Nişanı" takdim edilmiştir (Kardaş, 2015:251).

Abdülbâkî Efendi herkes tarafında sevilen ve saygı duyulan bir şahsiyetti. Birçok

kişi yanına gelir, saygı ve sevgilerini ifade eder ve bazı meseleler hakkında istişare ederdi. Mustafa Kemâl Atatürk (ö. 1356/1938) de Bitlis ziyareti sırasında Abdülbâkî Efendi'yi ziyaret etmiş, duasını istemiş ve bazı konularda fikir alışverişinde bulunmuştur. Hatta daha sonraki süreçte kendisine birçok defa mektup göndermiştir. Bu mektuplardan bir tanesi şöyledir:

“Küfrevî Şeyhi Abdülbâkî Efendi Hazretlerine, Muhterem Efendim 3 Ağustos 1333 (1917) tarihli mektubunuzu yirmi üç gün sonra Haleb’de aldım. Matlubunuzun husûlünü arzu ettiğime elbette emniyet edersiniz. Mektubunuzu İstanbul’da iken alamamış olduğumdan müteessirim. Yâverim vâsıtasıyla Sadrâzam Paşa Hazretleri’ne gönderilen mektubunuzun daha o zaman takdim edilmiş olduğunu mûmâileyden anladım. Herhâlde arzunuzun is’af edileceğini ümid ile zât-ı âlîlerine ve rûfekanıza takdim-i selâm ederim efendim. Yedinci Ordu Kumandanı Mirlivâ M. Kemâl.” (Kardaş, 2015:253).

Abdülbâkî Efendi hayatının her alanında çevresindekilere rol model olmuş, insanlar üzerinde etkisi görülen, Doğu’nun manevi dinamizmini oluşturan mutasavvıflardan biridir. O, birçok talebe ve halife yetiştiriş fakat ilmi ve tasavvufî hizmetleri, siyasi faaliyetlerinin gölgesinde kalmıştır. Muharrem Hilmi Efendi 1906 veya 1907 yılında Bitlis’e atanmış, Abdülbâkî Efendiye intisap edip Nakşî-Hâlidî icazeti almıştır (Ateş, 2002:276).

Abdülbâkî Efendi Milli Mücadele yılları süresince Mustafa Kemâl Atatürk ile münasebetini sürdürmüş ve bölge hakkında kendisine malumat vermiştir. Kurtuluş savaşından sonra ailesiyle beraber İstanbul’a sürgün edilmiş ve 1943 yılında burada vefat etmiştir. Cenazesi Eyüp Sultan Mezarlığına defnedilmiş, 1944 yılında oğlu Nesim Efendi’nin (ö. 1369/1950) gayretleriyle Bitlis’te bulunan Küfrevî aile mezarlığına nakledilmiştir (Kardaş, 2015:256).

1.1.8.6. Bitlisli Muhammed Kübrevî

Kaynaklarda Muharrem Hilmi Efendi’nin Bitlis’te Muhammed Küfrevî veya Kübrevî adında bir zatla görüştüğü, yanında çile çıkartıp Kübrevî tarikatı icazeti aldığı zikredilmektedir (Kösetürkmen, 2009:4). Daha önceden de bahsettiğimiz gibi bu zat ünlü Nakşî-Hâlidî şeyhi Muhammed Küfrevî değildir. Zira Muhammed Küfrevî, Muharrem Hilmi Efendi Bitlis’e atanmadan yıllar önce vefat etmiştir. Ayrıca Kübrevî değil Nakşî şeyhidir. Bununla beraber Muharrem Hilmi Efendi, Muhammed Küfrevî’nin oğlu olan Abdülbâkî Efendi’den Nakşî icazeti almıştır. Abdülbâkî Efendi’nin, babası hayattayken tarikat icazeti verme yetkisi olmayıp, babasının vefatından sonra tarikat dersi vermeye başlamıştır. Bundan dolayı Muharrem Hilmi Efendi’nin Bitlis’te görüştüğü ve Kübrevî icazeti aldığı zat, Muhammed Kübrevî adında kaynaklarda hayatına ulaşamadığımız bir

mutasavvıftır.

1.1.8.7. Vanlı Kahraman Baba

Kahraman Baba'nın hayatı hakkında bilgiler yok denecek kadar azdır. Muharrem Hilmi Efendi, Kahraman Baba'yı savaş alanında yaralı bir halde bulmuş ve evine getirerek yaralarını tedavi etmiştir. Kahraman Baba biraz iyi olup kendine gelince Muharrem Hilmi Efendi'yi yanında görmüş ve bu hizmetinin karşılığında kendisine tasavvufî icazet vermiştir (Ateş, 1997:21).

Muharrem Efendi başka bir sefer Kahraman Baba ile tanışmalarını şöyle anlatır:

-“Vanlı Kahraman Baba'yı yaralı olarak bulduğumda derviş görünümlü idi, etrafından gelip geçenler onu tanımıyordu. Eve getirip yaralarıyla ilgilendikten sonra:

-Ben seni Hak sıfatıyla mevsuf bir insan-ı kâmil biliyorum, bana himmet et, dedim.”

“O da eline bir kılıç aldı ve avcunu aç dedi. Ben de avucumu açtım. Kılıcı sıktı ve kılıçtan akan su avucumu doldurdu. Ve bu suyla yüzünü yıka, dedi.” (Ateş, 1997:21). Muharrem Hilmi Efendi'nin verdiği bilgiler bu kadardır. Bundan dolayı ne zaman tanıştıkları ne zaman vefat ettiği ve hangi tarikatın icazetini aldığı gibi bilgiler elimizde mevcut değildir.

1.1.9. Ders Aldığı Hocalar

Muharrem Hilmi Efendi'nin tahsil hayatı tıpkı tasavvufî hayatı gibi pek çok âlimden istifade ederek geçmiştir. O, Elazığ-Harput'ta müezzinlik yaptığı dönemde Beyzade Ali Rıza Efendi ve Hacı Abdullah Efendi Medreses'inden (ö. 1321/1904), Erzurum'da askeri görev için bulunduğu yıllarda ise Edip Efendi Medresesi'nden ders ve icazet almıştır. Muharrem Hilmi Efendi'nin kaynaklara zikredilen ders aldığı diğer hocaları şöyledir: Hüseyin Kemâlî Efendi, Seyyid Muhammed Şevki Efendi, Hacı Abdulhamid Efendi, Kemaleddin Efendi, Molla Abdulğafur Efendi, Abdülmecid Efendi, Hacı Lûtfullah Vehbî Efendi, Gemilili Osman Efendi (Güler, 2016:29-30). Beyzade Ali Rıza Efendi dışında ismi geçen bu âlimlerin hayatları hakkında bilgiler mevcut değildir.

1.1.9.1. Beyzade Ali Rıza Efendi

Beyzade Ali Rıza Efendi 1810 yılında Elazığ-Harput'ta dünyaya gelmiştir. Babasının ismi Hacı Bekir olup, Elazığ'a Türkistan'dan göç etmiştir. Beyzade Efendi'nin Hacı Mahmut Efendi adında bir erkek kardeşi vardır. Bu kardeşiyle beraber babaları Hacı

Bekir'in teşvik ve destekleriyle ilme yönelmişlerdir. Beyzade Efendi ilk olarak Şeyhül'-Ulema lakabıyla anılan Hacı Ali Efendi'den (ö. 1290/1874) ders almıştır. Daha sonraki dönemlerde Dağıstanlı Hacı Hafız Mehmet Efendi'nin (ö. 1281/1865) derslerine devam etmiştir (Sunguroğlu, 1959:110).

Beyzade Efendi çocukluk yıllarından itibaren babasının ve Harput'un meşhur âlimlerinin gölgesinde yetişmiş, hem zahiri hem de batını eğitimler almıştır. O, davranışlarıyla akranlarına nazaran her daim olgun tavırlar sergilemiş ve çevresinin takdirinin kazanmıştır. Bu olgun duruşu ve ibadetlerine olan düşkünlüğünden dolayı gençlik yıllarına kadar birçok manevi hediye mazhar olmuştur. Kısa bir zaman içerisinde şöhreti Harput'u aşmıştır (Arslantaş & Demirpolat, 2017:24).

Beyzade Efendi Dağıstanlı Hafız Efendi'nin yanında ders aldığı yıllarda ilmî anlamda kendisini çok geliştirmiş ve hocasının özel ilgisine mazhar olmuştur. Dağıstanlı Hafız Efendi ondaki ilmî birikim ve derin anlayışı fark etmiş, kendisinden sonra ders halkasının başına onun geçmesini "Ölümünden sonra Müderrislik için birçok dedikodular hatta kavgalar olacaktır. Sana vasiyet ediyorum benim yerimi ancak Beyzade Ali Rıza Efendi doldurabilir. Müderrisliği ona vereceksin şayet başkasına verecek olursan kıyamet günü senden dâvâcı olurum." sözleriyle medresenin mütevellisi Sırma Hatun'a vasiyet etmiştir. Dağıstanlı Hafız Efendi vefat ettikten sonra birtakım olaylar meydana gelmiş ve sonuç olarak Beyzade Efendi, İbrahim Paşa Medresesi müderrisliğine getirilmiştir. (Aydoğmuş, 1998:180).

Beyzade Efendi, İbrahim Paşa Medresesi'nde uzun yıllar ders ve icazet vermiştir. Bunun yanında Harput Meydan Camii ve Alaca Camii'nde ilmî ve tasavvufî dersler vermiştir. İbrahim Paşa Medresesi onun zamanında ilmî açıdan en parlak dönemini yaşamıştır (Sunguroğlu, 1959:112). Beyzade Efendi'nin bu yıllarda eğitimine katkı sağladığı en önemli talebelere biri de Muharrem Hilmi Efendi'dir. Muharrem Hilmi Efendi, Beyzade Efendi'nin imamlık yaptığı camide belirli bir süre müezzinlik yapmış ve kendisinden ilmî dersler almıştır (Erdem, 2021:28).

Beyzade Efendi ilk evliliğini gençlik yıllarında Sarını Köyü'nden Emine Hanım'la yapmıştır. Emine Hanım'ın vefatından sonra Hoş Köyü'nden bir Hanım ile ikinci izdivacını gerçekleştirmiştir. Bu evliliğinden Beyzade Hacı Muhammed Bahaeddin Efendi (ö. 1368/1949) dünyaya gelmiştir (Fırat, 2015:290).

Beyzade Efendi'nin hayatını şekillendiren ve manevi anlamda yol gösteren hakiki üstadı, meşhur mutasavvıf Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî'nin (ö. 1242/1827) halifesi Şeyh

Muhammed Selim Hartavizâde'dir (ö. 1276/1860). Beyzade Efendi'yle Hartavizâde Efendi'nin tanışması Harput'ta gerçekleşmiştir. Beyzade Efendi Şeyh Efendi'den çok etkilenmiş ve daha sonra Urfa'ya giderek kendisine intisap etmiştir. İntisabından sonra Urfa'da yaklaşık 7 ay kalmış, tasavvufî eğitimini almış ve Şeyh Hartavizâde Efendi tarafından Harput'ta irşad vazifesiyle görevlendirilmiştir (Sunguroğlu, 1959:111).

Beyzade Efendi Harput'a döndükten sonra derhal hizmet ve irşad faaliyetlerine başlamış ve gün geçtikçe sohbet halkası çoğalmıştır. Ziyaretine sadece Elazığ değil, Doğu'nun farklı illerinden de insanlar gelmeye başlamıştır. Bu durum nihayetinde ona muhalif kitle ve grupların doğmasına sebep olmuştur. Elazığ ve çevresinde Ali Rıza Efendi'nin bu kadar sevilmesini hazmedemeyen Ermeni halk, ona bir suikast planı hazırlamış lakin başarılı olamamışlardır. (Fırat, 2015:295). Olayı Ermenilerden biri şöyle anlatmıştır:

“Beyzade Efendi'yi vurmak için pusuya yattık. Evinden çıktı. Allah'ı teşbih ederek bize doğru geliyordu. İyice yaklaştı. Silahımızı doğrulttuk. Fakat hayret etmiştik. Hepimiz aynı şeyi görüyorduk. Sanki sokakta bize doğru yaklaşan bir değil bin tane Beyzade vardı. Hangisine ateş edeceğimizi şaşırdık. Daha sonra bu Beyzadeler bizi mahallemize kadar sürüp getirdiler. Korkudan yolda bayılıp düşen arkadaşlarımız oldu. Canımızı zor kurtardık.” (Sungurluoğlu, 1959:112).

Beyzade Efendi haramlardan ve şüpheli şeylerden şiddetle kaçınan, yüksek takva sahibi, insanlara karşı şefkatli ve merhametliydi. O, gösteriş, kibir ve ihtişamı asla sevmez ve bunlardan hayâ ederdi. Camiye ve medreseye gidip gelirken bile ara sokakları kullanır, kimseye rahatsızlık vermezdi. Yürürken gözleri ayakucunda yürür, sağa sola bakmazdı. Konuşması ve tebessümü az, dinlemesi ve hüznü çoktu. Sürekli tefekkür ederdi. Gece ibadetlerine çok düşkündü. 40 yıl boyunca gece ibadetlerini Sara Hatun Camii'nde yaptığı rivayet edilmektedir. O, fakir ve yoksullara yardımcı olmayı sever, yedirir içirir ve giydirirdi (Aydoğmuş, 1998:184).

Beyzade Efendi, insanları kendi nefesine tercih eden, îsâr kavramını ruhuna nakşetmiş bir zattı. Bunu, rivayet edilen şu olayla daha iyi anlamaktayız:

Beyzade Efendi arkadaşlarıyla beraber hacca gitmek için para biriktirmeye başlamıştı. Bir akşam hamile olan hanımı, komşunun mutfağından gelen et kokusu üzerine “İştahım çok çekti, bir lokma iste.” dedi. Ali Rıza Efendi ise “Hanım yarın olsun, çarşıdan et getireyim, pişirirsin.” diye karşılık verdi. Beyzade Efendi hanımının ısrarı devam edince komşunun kapısını çaldı ve mahcup bir şekilde pişen yemekten bir parça rica etti. Komşusu olan kadın Beyzade Efendi sözlerini daha bitirmeden “Efendi kusura bakma, bu

et size göre değil.” dedi. Beyzade Efendi bunun nedeni sordu. Komşusu etin murdar bir et olduğunu, yoksulluktan dolayı et alamadıklarını ve çocuklarını bu eti pişirerek kandırdığını söyledi. Duyduğu bu sözlerden çok müteessir olan Beyzade Efendi ertesi gün bir vesileyle hac için biriktirdiği bütün parasını bu kadına hibe etti ve arkadaşlarına bu yıl hacca gelemeyeceğini söyledi (Sunguroğlu, 1959:113). Bir süre sonra arkadaşları hac vazifesi için yola çıktılar. Hicaz’a vardıklarında Beyzade Efendi’yi Mekke ve Medine başta olmak üzere ziyaret ettikleri her yerde en ön sıralarda gördüler. Arkadaşları kendi aralarında sürekli “Eğer bizden sonra yola çıkmış olsaydı, mutlaka bizi gelip geçerci. Biz de onu görürdük. Ama böyle bir şey olmadı.” diye konuştular. Nihayet hac mevsimi sona erince memlekete dönüp soluğu Beyzade Efendi’nin yanında aldılar ve bu olayın hikmetini sordular. Beyzade Efendi başından geçen olayı arkadaşlarına anlatmış ve “*Siz Kâbe’ye sadece yürüyerek mi gidilir sanırsınız*” diyerek îsâr makamının önemini vurgulamıştır (Aydoğmuş, 1988:186-187). Rivayete göre bu olay duyulduktan sonra Harput’ta zenginler yardım edecek fakir bulmak için yarışmışlar ve bu vesileyle o dönemde Elazığ’da yoksulluk en alt seviyelere düşmüştür (Fırat, 2015:302).

Beyzade Efendi hayatı boyunca ilmî ve tasavvufî hizmetlerden geri durmamış, hayatının her anında kendisine verilen irşad vazifesini ifa etmiştir. Yetiştirip icazet verdiği yaklaşık 15 halifesi, birçok talebe ve müridleri bulunmaktadır. Onun tarikat silsilesi günümüze Alishamlı Bekir Efendi (ö. 1381/1962) vasıtasıyla gelmiştir (Fırat, 2015:300). Telif ve tercüme ettiği 10 eser bulunmaktadır. Hayatını ilme ve tasavvufa adanmış Beyzade Ali Rıza Efendi, 94 yaşında Harput’ta dünyaya gözlerini kapatmıştır. Mezarı Harput Meteris aile mezarlığına defnedilmiştir. Vasiyetinden dolayı mezarının üzerine türbe yapılmamıştır (Sunguroğlu, 1959:111).

1.1.10. Halifeleri

Muharrem Hilmi Efendi gerek ilmî gerekse tasavvufî sahada birçok talebe ve mürid yetiştirmiştir. O, müridlerine Nakşî usullerine göre ders vermiştir (Ateş, 1997:22). Yetiştirip tarikat icazeti verdiği 3 müridi vardır. Çalışmamızın bu bölümünde bu 3 halifesinin hayatlarına kısaca değineceğiz.

1.1.10.1. Ferhad Efendi

Muharrem Hilmi Efendi’nin en eski müridlerinden olan Ferhad Efendi 1870 yılında Rize’de doğmuştur. Çocukluk ve gençlik dönemini burada geçirmiştir. Ferhad Efendi gençlik yıllarında içinde manevi bir boşluk olduğunu hissetmiş ve mürşit arayışına başlamış. Bir gün mahallede gezerken Hızır Efendi adında mahallenin meczubu ile

karşılaşmıştır. Hızır Efendi genel olarak kimsenin işine karışmayan, kendi yağında kavrulan ve konuşmayı pek sevmeyen biriymiş (Erdem, 2021:122). Hızır Efendi ve Ferhad Efendi sokakta karşılaşıncı aralarında şu diyalog geçmiştir:

- “Efendi, her kimi arıyorsan burada bulamazsın.”

- “Ben ne arıyorum ki?”

- “Aradığın Allah Dostudur, o zat da Erzurum’da.” demiş ve Ferhad Efendi’yi Erzurum’a yönlendirmiştir. Muharrem Efendi o yıllarda Erzurum’un Kurşunlu Camii’nde imamlik vazifesi yaparak halkı irşad etmektedir (Erdem, 2021:123).

Ferhad Efendi, Hızır Efendi’den aldığı işaretle hazırlıklarını tamamlayıp yola çıkmıştır. Erzurum’a vardığında akrabalarının yardımıyla Karaz Köyü’ne yerleşmiştir. Bir gün köyün muhtarı, Ferhad Efendi’ye Merkez Kurşunlu Camii’nde bir âlimin sohbet yaptığını ve dilerse onu da götürebileceğini teklif etmiştir. Ferhad Efendi bu teklifi hemen kabul etmiş ve birlikte Erzurum’a gitmişlerdir. Kurşunlu Camii’ne vardıklarında adım atılacak yer olmadığını gören Ferhad Efendi, kapının eşiğine oturarak sohbeti dinlemeye başlamıştır. Muharrem Hilmi Efendi sohbetinde dünya malının kalpte oluşturduğu hastalıklar ve ahiret günündeki hesabına değinmiştir. Dinlediği sohbetten oldukça etkilenen Ferhad Efendi “Ben bu namazı kılmadan köye gideyim. Orada iki inek ve birkaç parça eşyam var. Tutup karşı dereye atayım gitsin.” diye düşünmüş. Namaz bittikten sonra cemaat yavaş yavaş camiden çıkarken bazıları Muharrem Hilmi Efendi’nin elini öpmek için sıraya girmiş. Bir süre sonra Muharrem Hilmi Efendi “Ferhad Efendi sen en sonu bekle, çünkü abdest almam için bana yardım edeceksin.” demiştir. Ferhad Efendi bu sesi işittikten sonra oldukça şaşırılmıştır. Çünkü daha önce Muharrem Hilmi Efendi’yle hiç karşılaşmamıştır (Erdem, 2021:124).

Ferhad Efendi cemaat dağıldıktan sonra Muharrem Hilmi Efendi’nin abdest almasına yardım etmiştir. Muharrem Hilmi Efendi ona “Evladım biz seni ta Rize’den malını mülkünü dışarı atasın diye çağırmadık ki. Onlar senin rızkıdır. Biz anlatırken kalbine koyma dedik. Evden, ahırdan dışarı at demedik ki.” demiştir. Muharrem Hilmi Efendi’nin bu sözlerinden oldukça etkilenen Ferhad Efendi kendisine intisap etmiş ve ömrünün sonuna kadar şeyhinin yanından hiç ayrılmamıştır (Erdem, 2021:124).

Ferhad Efendi Erzurum’da yaşadığı yıllarda çiftçilikle uğraşmıştır. Bu mesleğini Muharrem Hilmi Efendi’yle beraber Elazığ’a yerleştikten sonra da devam etmiştir. O, ne zaman ruhî bir bunalım yaşasa soluğu hemen şeyhinin yanında alır ve onunla beraberken

kalbi huzur bulurdu. Muharrem Hilmi Efendi de müridini çok sever ve bu muhabbetini takdir ederdi. Ferhad Efendi şeyhinin her hizmetine koşar, onun yorulmasını istemezdi. Hatta bir keresinde Muharrem Hilmi Efendi'nin bir kamyon odununu kırmış ve şeyhinin "Ferhad Efendi; bir kafaya bir göz, bir şeyhe bir mürid yeter." övgüsüne mazhar olmuştur (Erdem, 2021:125).

Ferhad Efendi şeyhine karşı çok muhabbetli ve edepli idi. Şeyhinin vefatından sonra her hafta perşembe günü yaklaşık 15 km yürüyerek önce Ömer Hüdâyî Baba'nın türbesini ziyaret eder ve daha sonra tekrar yürüyerek şeyhi Muharrem Hilmi Efendi'nin kabrini ziyaret ederdi. Bu âdeti 20 yıl boyunca devam etmiştir. Kendisine karlı ve soğuk havalarda dahi neden yaya gittiği sorulduğunda "Efendiler! Ben hayâsızlık olur diyerekten yürüyerek gitmeyi kendime reva görüyorum." sözleriyle karşılık vermiştir (Erdem, 2021:126). Ferhad Efendi'nin ne zaman ve nerede halifelik aldığı kaynaklarda zikredilmemiştir. 1984 yılında vefat etmiş ve Şeyhi Muharrem Hilmi Efendi'nin türbesinin yanına defnedilmiştir.

1.1.10.2. Ali Rıza Pirimoğlu

Ali Rıza Pirimoğlu'nun hayatı hakkındaki bilgiler son derecede kısıtlıdır. Kendisi Trabzon'un Sürmene ilçesinde dünyaya gelmiştir. Bir süre Trabzon'da yaşadktan sonra Erzurum'a yerleşmiş ve burada Muharrem Hilmi Efendi'yle tanışma fırsatı elde etmiştir. O yıllarda Muharrem Hilmi Efendi tabur imamlığı görevini sürdürürken Ali Rıza Efendi henüz 20 yaşındadır. Şeyhiyle tanıştıktan sonra kendisinden manevi olarak çok istifade eden Ali Rıza Efendi, yıllarca Muharrem Hilmi Efendi'nin hizmetinde bulunmuş ve tasavvufi icazetini almıştır (Erdem, 2021:127).

Ali Rıza Efendi sürekli tefekkür ve zikir halinde yaşamıştır. O, güzel ve hikmetli sözleriyle birçok insanın irşadına vesile olmuştur (Kösetürkmen, 2012:96). Şeyhi Muharrem Hilmi Efendi, Ali Rıza Efendi için "O, tasavvufta çok yol aldı." sözüyle tasavvuftaki konumuna işaret etmiştir. Ali Rıza Efendi'nin 1951 yılında vefat ettiği bilinmektedir. Kardeşi Faik Pirimoğlu vefat haberini Muharrem Hilmi Efendi'ye mektupla bildirmiştir. Muharrem Hilmi Efendi mektubu okurken gözlerinden yaşlar dökülmüş ve çok üzölmüştür (Erdem, 2021:127). Muharrem Hilmi Efendi çok sevdiği halifesi Ali Rıza Efendi için *Dîvân*'ında şu şiiri zikretmiştir:

*Mazhar-i feyz-i ilâhîdir Pirim Ali Rıza,
Zikr ü fikr-i Hak ile olmuştu meczûb-ı Hudâ.*

*Bir melek-sıfat idi bu zât-ı nâdirü'l-vücûd,
Sohbetinden feyz alırdı ehl-i diller dâ'imâ.*

*Âşıkân-ı Hudâ'ya bir rehber-i müşfik idi,
Bir teveccühde ederdi sâliki Hak-âşinâ.*

*Gûş edince ircîî emrin hemân azm eyleyip,
Vuslat-ı Hakk'a şitâbân eyledi bu meh-likâ.*

*Ağladı ihvân-ı dîn bu âşık-ı sâdik için,
Oku bir Fâtiha zâ'ir ruhuna et ilticâ.*

*Çık mu'cemden Sırrı yüzü söyle gel târîhini,
Etti pervâz âşiyân-ı cennete Ali Rızâ (Kösetürkmen, 2012:96).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde; Ali Rıza Efendi'nin melek tabiatlı ve ilahi feyizlere mazhar olduğunu, sohbetine katılanların her daim istifade ettiğini, Hakk'a giden yolda âşıklara rehberlik ettiğini ve nazarı ile insanları irşad eden bir gönül adamı olduğunu zikretmiştir. Ali Rıza Efendi'nin Hak'tan başka bir derdi olmadığını beyan eden mutasavvıfımız, “bana dönün” emrine itaat edip sevgiliye hicret ettiğini ve arkasında dualı dostlar bıraktığını ifade etmiştir.

1.1.10.3. Süleyman Ateş

Muharrem Hilmi Efendi'nin üçüncü halifesi olan Süleyman Ateş Hoca, 1933 yılının ocak ayında Elazığ merkeze 15 km uzaklıkta bulunan Tadım Köyü'nde dünyaya gelmiştir. Babasının ismi İbrahim Ağa, annesinin ismi Behiye Hanım'dır. İbrahim Ağa Birinci Cihan Harbi'nden itibaren yaklaşık dokuz sene çeşitli askeri vazifeler alarak birçok cephede savaşmış ve “Gazi” unvanı almıştır (Kara, 2021:37-38).

Son derece dindar bir aileye mensup olan Süleyman Efendi ilk eğitimine babasının teşvikleriyle köy hocası olan Şükrü Efendi'nin yanında başlamıştır. Yaklaşık 21 ayda hafızlığını tamamlamış, kıraat ve Arapça eğitimleri almak için ailesi tarafında Elazığ merkeze gönderilmiştir (Selçuk, 1997:66).

Süleyman Efendi Elazığ'daki eğitimine İzzet Paşa Kur'an Kursu'nda dönemin meşhur tecvit hocalarından olan Hafız Ömer Bilginoğlu Hoca'nın (ö. 1401/1981) yanında tecvit ve kıraat dersleri alarak başlamıştır. Bu zat daha sonra yaklaşık 20 yıl Elazığ İl Müftülüğü görevini sürdürmüştür. Süleyman Efendi Elazığ'da kaldığı bu dönemde Hacı Muharrem Hilmi Efendi'yle tanışmış ve kendisinden Arapça dersleri almaya başlamıştır. 1951 yılında Hocası Muharrem Hilmi Efendi tarafından Erzurum'a eğitim için gönderilen

Süleyman Efendi burada Hacı Faruk Bey'in yanında kafiye, Molla Cami ve Mantık dersleri okumuştur (Kara, 2021:38).

Süleyman Efendi Erzurum'da Muharrem Hilmi Efendi'nin müridlerinden olan Hakkı Usta Efendi'nin evinde bir süre kalmış ve 1952 yılında Muharrem Hilmi Efendi'nin talimatıyla Hakkı Efendi'nin kızıyla evlenmiştir. 1953 yılında Hocası Hacı Faruk Bey'in vefatı üzerine derslerine Erzurum İl Müftüsü Solakzâde Sadık Efendi'nin (ö. 1379/1960) yanında devam etmiştir (Selçuk, 1997:66). Muharrem Hilmi Efendi talebesi Süleyman Efendi'nin hem zahiri hem de batını eğitimiyle yakından ilgilenmiş, kendisinden uzakta olsa dahi gönderdiği mektuplarla hayatına yön ve şekil vermiştir. Süleyman Efendi'ye çok muhabbet beslemiş ve sürekli hayır duaları etmiştir. Gönderdiği bir mektupta kendisine şu duayı etmiştir:

*Seni sevmişem Süleyman ezeli,
Sende olan nûr-ı Hakk'ı sezeli.

Allah sana mu'in olan dâ'imâ,
Hıdır İlyas dâ'im yoldaşın ola.

Dâ'imâ mesrûr ü handân olasın,
El attınsa taşa altın bulasın,

Gözümün nûru kalbimin sürûru,
Çalış dersine bir harf koyma geri.

Tahsîl-i ilm edip kemâl bulasın,
Mertebe-i velâyet eresin.

Hak Taâlâ çün sana vermiş iz'ân,
Gece gündüz eyle gel zikr-i Yezdan.

Nebiy-i zî-şâna komşu olasın,
Huzûrunda hayrân olup kalasın.

Dünyâda görmeyesin aslâ keder,
Olasın cümle mü'mine râhber.

Allah'a çok hamd ü şükür edesin,
İstikâmet üzre dâ'im gidesin.

Dünyâda ukbâdda mesrûr olasın
Açıla kalbin nûr ile dolasın.*

*Ciddile eyledim kalbimden du'a,
Her işin âsân ede Hak Teâlâ.*

*Servet-ü sâ mân sâhibi olasın,
Ben öldükten kabrime çok gelesin.*

*Yâsîn okuyup rûhuma gidesin,
Bunu böyle dâ'im âdet edesin.*

*Üstâdın Sırrı'yı unutmayasın,
Rûhumu dâ'ima şad eyleyesin.*

*Kabrimden alasın bûy-ı muhabbet,
Bulasın nûr-ı Hudâ ile rif'at.*

*Hak Taâla sana dâ'imâ mu'în,
Ola dü cihânda yâ Rabbi âmîn! (Kösetürkmen, 2012:284-285).*

Süleyman Efendi'yi sevdiğini söyleyerek şiirine başlayan Muharrem Hilmi Efendi, ondaki ilahi nuru gördüğünü zikretmiştir. Kendisine her zaman ilimle, ibadetle, zikirle ve fikirle meşgul olmasını, derslerine çalışmasını, müminlere rehber olmasını öğütlemiş; bu yolda Hakk'ın ona yardımcı olması için dua etmiştir.

Süleyman Efendi 1953 yılında eğitim için Mısır'a gitmeye karar vermiş fakat muvaffak olamamıştır. O dönem ülkede İmam hatip okulları açılmaya başlamıştır. Süleyman Efendi de Erzurum'da sınavlara girerek önce ilkokul diploması almış ardından Elazığ'da açılan İmam Hatip Okulu'na kaydını yaptırmıştır. İmam hatipe gittiği bu dönemde Muharrem Hilmi Efendi'nin derslerinden de mahrum kalmamış, her fırsatta hocasının ilminden istifade etmiştir. 1960 yılında imam hatipten mezun olmuş ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne kaydolmuştur. Üniversite yıllarında Ankara'da farklı camilerde İmam Hatiplik yapan Süleyman Efendi, 1964 yılında bölüm birincisi olarak mezun olmuştur (Selçuk, 1997:66-67).

Süleyman Efendi; İlahiyat Fakültesi'nden mezun olduktan sonra birkaç ay Elazığ'da öğretmenlik yapmış ve 7 Temmuz 1965 tarihinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin açtığı bilim sınavını kazanarak tefsir alanında Araştırma Görevlisi olmuştur. O, gerek talebelik gerekse asistanlık yıllarında çalışkanlığıyla hocaların takdirini ve teveccühünü kazanmıştır. Prof. Dr. M. Tayyip Okıç'ın (ö. 1397/1977) danışmanlığında "İslâm'a İtirazlar ve Kur'ân-ı Kerim'den Cevaplar" isimli teziyle yüksek lisansını, "Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri" adlı teziyle de doktorasını tamamlayarak 1968 yılında tefsir alanında

doktor unvanı almıştır (Kara, 2021:40-41).

Ekim 1969 tarihinde askerlik vazifesi için Polatlı Topçu Okulu'nda yedek subaylık eğitimi alan Süleyman Efendi eğitimden sonra Osmaniye 232. Topçu Taburu'na atanmış, askerlik görevini burada tamamlamıştır. 1971 yılında tekrardan Ankara'ya dönmüş ve çalışmalarına devam etmiştir. 15 Şubat 1973 tarihinde bir takım araştırmalar yapmak için Irak'a gitmiş, burada birçok âlimle tanışma ve ilimlerinden istifade etme fırsatı elde etmiştir (Erdem, 2021:129). Irak'taki araştırmalarını tamamladıktan sonra görevine dönen Süleyman Efendi, "İşârî Tefsîr Okulu" adlı teziyle 1973 yılında Doçent unvanı almıştır. 16 Nisan 1976 yılında Diyanet İşleri Reisi olarak atanmış ve bir buçuk yıl bu görevi sürdürmüştür. 1978 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan ayrılan Süleyman Efendi, İlahiyat Fakültesi'ndeki görevine dönmüş ve 1979 yılında Profesör unvanı almıştır. Profesör unvanı aldığı bu dönemde fakülte tarafından akademik çalışma ve araştırmalar yapmak için Avrupa'ya gönderilmiştir. İlk olarak Almanya'ya gitmiş, bir süre Bochum şehrinde kalmış ve tefsir alanıyla ilgili araştırmalar yapmıştır (Selçuk, 1997:67).

Süleyman Efendi Almanya'dan sonra Riyad İmam Muhammed Üniversitesi'nde bir süre tefsir dersi vermiş ve 1982 yılında tekrardan Ankara'daki görevine dönmüştür. Bu yıldan sonra ülkenin çeşitli üniversitelerinde tefsir dersleri vermiştir (Kara, 2021:49-50). Akademik alanda birçok yüksek lisans ve doktora çalışmasına danışmanlık yapmış ve 1998 yılında emekli olmuştur. Oldukça üretken bir ilim adamı olan Süleyman Efendi, 100' ün üzerinde eser ve 1000'den fazla köşe yazısıyla bilim dünyasına büyük katkılar sağlamıştır (Erdem, 2021:130). Emekli olduktan sonra da ilmi hizmetlerine devam etmiş, vefatından sonra hocası Muharrem Hilmi Efendi'nin birçok eserini derleyip yayımlayarak ona olan vefasını göstermiştir.

Muharrem Hilmi Efendi, Süleyman Efendi'yle tanıştığı ilk andan itibaren ona karşı derin bir muhabbet beslemiş, hayatı boyunca ona yol göstermiş ve öz oğlu gibi ilgilenmiştir. Süleyman Efendi de şeyhinin bu muhabbetine mazhar olmanın kıymetini bilmiş, her daim hizmetinde olmuş ve yaptığı her şeyi şeyhine danışmıştır. Muharrem Hilmi Efendi, talebesine duyduğu bu muhabbeti şu mısralarla zikretmiştir:

Sırrı'nın kalbinde senin yerin var,

O yer senindir hiç kimse giremez.

Hem orada senin bir gülşenin var,

O gülşenden kimse bir gül deremez.

*Sana mahsûstur o gülzâr-ı ra'nâ,
Bekçisi var kimseye yol veremez.*

*Sırrı'nın Sırrı'dır emîr-i kalbim,
O mertebeye hiç kimse eremez.*

*Ne kadar gil-rübâ olursa olsun,
O bâbın eşiğine yüz süremez.*

*Nedir yâ Rabbi Sırrı'daki sırrın,
Bu sırra kimsenin eli eremez.*

*Ciğer kanıyla yazılmıştır yâr için,
Sırrı gibi kimse cânın veremez (Kösetürkmen, 2012:223).*

Muharrem Hilmi Efendi bu şiiriyle; Süleyman Efendi'ye beslediği muhabbetini, kalbinde özel bir yeri olduğunu ve onu kendisine sırdaş olarak gördüğünü ifade etmiştir.

1.1.11. Müridleri

Muharrem Hilmi Efendi yetiştirdiği talebe, mürid ve halifeler vasıtasıyla İslam'a ve tasavvufa hizmet etmiştir. Hayattayken kendisine intisap edip irşad halkasına katılan müridlerinin sayısı tam olarak bilinmemekle beraber, *Dîvân*'ında 70 kadar müridinin ismini zikretmiştir (Ateş, 2007:133). Çalışmamızın bu bölümünde Muharrem Hilmi Efendi'nin bazı müridlerini ve onlara yazdığı şiirleri zikredeceğiz.

1.1.11.1. Muhammed Canbilen

Muharrem Hilmi Efendi'nin en eski müridlerinden olan Muhammed Efendi (ö. 1376/1957), Erzurum'un tanınmış simalarından biridir. Yıllarca Erzurum'da sabun fabrikası işletmiş, fabrika batınca memurluğa geçmiştir. Memurluğu yıllarında Konya'ya yerleşen Muhammed Efendi, Muharrem Hilmi Efendi'yle burada tanışmış ve kendisine intisap etmiştir. Hayatı hakkında elimizde çok bilgi bulunmamakla birlikte kaynaklarda 1957 yılında vefat ettiği zikredilmiştir (Kösetürkmen, 2012:75). Muharrem Hilmi Efendi onun vefatına çok üzölmüş ve şu şiiri kaleme almıştır:

*Rehber-i uşşâk-ı Hak idi Muhammed Canbilen,
Hakk'ı zikr edip olmuş idi ehl-i hâl.*

*Sıdk ile huzûr-ı dâ'ime devâm eyler idi,
Oldu vâsıl kurb-ı Hakk'a ede rü'yet-i cemâl.*

İrci'î emrini gûş edince bu zât-ı âlî,

Bin üç yüz yetmiş yedide hemân etti irtihâl.

*Ağladı ihvân-ı dîn bu âşık-ı sâdık için,
Çün ki aşk oduyla yanıp olmuş idi bir hayâl.*

*Oku bir Fâtiha zâ'ir lutf u kerem eyleyip,
Rûh-ı pâkine bağışla bulmak istersen kemâl* (Kösetürkmen, 2012:75).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde; Muhammed Efendi'nin âşıkların rehberi, Hak yolunun müdavimi, zikir ve aşk ehli olduğunu, kendisine duyduğu derin muhabbeti, ihvanın arasında sevildiğini ve tasavvufta manevi birçok makam elde ettiğini ifade etmiştir.

1.1.11.2. Faik Pirimoğlu

Hayatı hakkında yok denecek kadar az malumat bulunan Faik Efendi (ö. 1387/1968), Muharrem Hilmi Efendi'nin halifesi olan Ali Rıza Efendi'nin kardeşidir. Gayet zeki ve çalışkan olan bu zat Erzurum'da uzun bir süre inşaat işiyle uğraşmıştır. Daha sonraki yıllarda İzmit'e yerleşmiş ve 1968 yılında burada vefat etmiştir (Ateş, 2005,357-358). Faik Efendi henüz hayattayken Kalbular Köyü'nde bir camii yaptırmıştır. Muharrem Hilmi Efendi bu hayrından dolayı Faik Efendi'yi çok takdir etmiş ve kendisine dua niyetine şu şiiri kaleme almıştır:

*Sa'y edip Pirim Fâik Bey rızâ-yı Bârî için,
Kalbular köyünde bu câmiî eyledi binâ.*

*Her gelen kıla cemâ'at ile namâzlarını,
Edeler sıdk u hulûsla Hakk'a niyâzla du'â.*

*Bânîsin iki cihânda azîz ü mes'ud edip,
Her murâdını revâ kıla Cenâb-ı Kibriyâ.*

*Dâ'imâ ola muvaffak hayrât ü hasenâta,
Mağfiret olmasına bâ'is ola rûz'i cezâ.*

*Târihin bin dokuz yüz elli ikide,
Bu ma'bed yapıldı tamâm Sırrı be-avn-i Hudâ* (Kösetürkmen, 2012:97).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde Faik Efendi'nin bu camiye Hakk'ın rızası ve halkın hizmeti için yaptırdığını, niyetinin halis olduğunu zikretmiş; gayesi Allah rızası için olan bu amelinin makbul olması için Hakk'a dua etmiştir.

1.1.11.3. Şahin Günay

Konya-Göksu elektrik santralinde çalışmış olan Şahin Efendi lise yıllarında Muharrem Hilmi Efendi'ye intisap etmiştir. Kaynaklarda hayatı hakkında pek bilgi bulunmamaktadır (Kösetürkmen, 2012:98). Muharrem Hilmi Efendi kendisine geç yaşta intisap eden bu müridini çok sevmiş ve ona karşı olan muhabbetini ifade etmek için şu şiiri kaleme almıştır:

*Ey nûr-ı dîdem Şâhin-i gavvâs-ı hakikat,
Senden geliyor nefha-i sırr-ı ehadiyyet.*

*Hıfz et bu hazîneyi sakın eyleme izhâr,
Bu sırr-ı Hudâ'dır zîrâ yok izhâra ruhsat.*

*Terk eyle bu mevhûm enâniyyeti temelden,
Aşk bahrine dal sûrî riya-yı amelden.*

*Ref'et hutûrâtı olası zât-ı kümmelden,
İsrâk ede kalbinde senin nûr-ı ma'rifet.*

*Yok ol ki tulû' eyleye ol şems-i hakâik,
İnkişâf ede dîde-i bâtına dekâik.*

*Ehl-i dil olup zümre-i ârifâna fâik,
Mahrem-i esrâr-ı Hudâ'ya olası Sırrıyâ lâyük (Kösetürkmen, 2012:98).*

Muharrem Hilmi Efendi, gözümün nuru ve Hak deryasının dalgıcı hitaplarıyla başladığı bu şiirinde müridinin vahdet sırlarına vakıf olduğunu ve bunun kıymetini bilmesi gerektiğini beyan etmiştir. Benlikten ve varlıktan sıyrıl, riyalı amelden uzak dur, aşk denizine gir, kâmiller zümresine dâhil ol sözleriyle ikaz ve tavsiyelerde bulunan mutasavvıfımız, bunlar sayesinde kalbinde marifet nurunun parlayacağını ve gönlünde hakikat güneşinin doğacağını ifade etmiştir.

1.1.11.4. Seher Hanım

Muharrem Hilmi Efendi'nin sevilen müridlerinden olan Mehmet Canbilen Bey'in kayınvalidesidir. Seher Hanım, Süleyman Efendi'nin ifadesiyle zamanının Râbia el-Adeviyye'sidir. Edebi, ahlakı ve aşkı Muharrem Hilmi Efendi tarafından takdir edilmiş ve "Hakk'ı zikreden bir salih" övgüsüne mazhar olmasına vesile olmuştur (Ateş, 2007:218). Muharrem Hilmi Efendi çok sevdiği müridesinin vefatı üzerine şu şiiri kaleme almıştır:

Ey zâ'ir-i âlî-himem,

Oku Fâtîha kıl kerem.

Burda medfûn bir âşıka

Zikri hak idi dembedem.

Nâmı seher aşk oduyla,

Yanmış idi ol gonca-fem.

Meczûbe idi hâli çün,

Nûş eylemişti câm-ı Cem.

Vuslat dilerdi dâ'imâ,

Cezb eyledi ol zî-kerem.

Kırkları gelüp dedi târîh,

Oldu câyı bâğ-ı İrem (Kösetürkmen, 2012:197).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde Seher Hanım'ın Hakk'ı zikreden bir salih ve gönlü aşk ateşinde yanmış bir gonca olduğunu ifade etmiştir.

1.1.11.5. Koreli Mustafa Döner

Mustafa Efendi Elazığ'da doğmuştur. Babası Osman Efendi, Annesi Nazlı Hanım'dır. Gençlik yıllarında terzi çıraklığı yapmış, 1958 yılında Kore'ye asker olarak gitmiş ve bundan sonra Koreli Mustafa diye anılmaya başlamıştır. Kore'den sonra 3 yıl Avusturya'da, 17 seneye yakın bir süre de Almanya'da kaldıktan sonra yurda dönen Mustafa Efendi yakın arkadaşı Muhammed Hanif Efendi vesilesiyle Muharrem Hilmi Efendi'yle tanışmıştır. Şeyhinin özel muhabbetine mazhar olan Mustafa Efendi çevresinde son derece edepli, akıllı, sabırlı, mütevazı ve zeki bir şahsiyet olarak tanınmıştır. Onun şu sözü tasavvufî anlayışını bizlere özetlemektedir: "Tasavvuf yokluktur. Yokluk, ölü gibi olmaktır. Hiç ölünün arzusu isteği olur mu?" (Erdem, 2021:137-143).

1.1.11.6. Konyalı Ahmed Efendi

Mehmet Canbilen Efendi vasıtasıyla Muharrem Hilmi Efendi'yle tanışmış olan Ahmed Efendi, yıllarca Konya'da imamlık yapmıştır. Baba gibi gördüğü Mehmet Canbilen Efendi'nin vefatından sonra kendini yalnız hisseden Ahmed Efendi, Muharrem Hilmi Efendi'ye bir mektup göndermiş, Elazığ'a göç edip yanında yaşamayı arzu ettiğini bildirmiştir. (Kösetürkmen, 2012:379). Muharrem Hilmi Efendi mektubu alır almaz Ahmed Efendi'ye şu şiiri yazıp cevap olarak göndermiştir:

Kes meylini sivâdan terk et meyl-i dünyâyı,

Gel gülşen-i kalbe gir sür zevk ile sefâyı.

*Sen pirine dil-bend ol al vechini karşına,
Âyîne-i kalbinden gözle gül-i ra'nâyı.*

*Et uzleti ihtiyâr bir tenhâya gel otur,
Sıdk ile sen zikr eyle ol Hazret-i Mevlâyı.*

*Hayrete varup andan mest-i müdâm ol yürü,
Aşkın âyînesinden gözle sen Dilârâyı.*

*Her haftada bir kerre git de ziyâret eyle,
Şems-i Tebrîzî ile ol ulu Mevlânâ'yı.*

*Dur sen huzûrlarında kemâl-i âdâb ile,
Al feyz-i himmetlerin gör makâm-ı ulyâyı.*

*Et üstâda râbıta yanında bil sen anı,
Ervâha uzaklık yok eyleme bu hülyâyı.*

*Sırrı der ki ey Ahmed deprenme hiç yerinden,
Hiç nakl-i mekân etme terk eyleme Konyâ'yı* (Kösetürkmen, 2012:379)

Şiirinde Ahmed Efendi'ye uzlete çekilmeyi, sürekli Şems-i Tebrîzî ve Mevlânâ'nın kabirlerini ziyaret etmeyi, daimi olarak rabitalı olmayı ve Konya'yı terk etmemesini tavsiye etmiştir.

1.1.11.7. Hacı Mehmet Nuri Küçük İplikçi

1921 yılında Konya'da doğan Mehmet Nuri Efendi uzun yıllar ticaretle uğraşmıştır. O, Muharrem Hilmi Efendi'yle tanıştıktan sonra bütün hayatını değiştirmiştir. Şeyhine karşı fedakâr ve teslimiyet sahibi olan Mehmet Efendi, Muharrem Hilmi Efendi'ye Konya'da bir ev hediye etmiş fakat Şeyh Efendi bu hediyeği kibarca reddetmiştir. Mehmet Efendi yaklaşık 34 yıl Muharrem Hilmi Efendi'nin talimatıyla çevresindeki insanlara ders vermiştir. Muharrem Hilmi Efendi'nin vefatından sonra da dünya işleriyle meşgul olmayı bırakmış, kendisini tamamen zikir ve tefekküre vermiştir (Erdem, 2021:146-147).

Mehmet Efendi'nin sevenleri onu genel olarak ihlaslı, sabırlı, güzel huylu, tasavvufî bir yaşam benimseyen, cömert, herkesin yardımına koşan, çevresindekilere gerek maddi gerekse manevi anlamda her zaman destek olan bir kişilik olarak nitelemektedirler. O yardımseverliğini kurumsallaştırmış, merkezi Konya/Karatay'da bulunan "Hacı Muharrem Sırrı Harput-i Bendesi Mehmet Nuri Küçük İplikçi İlim Yayma ve Sosyal

Yardımlaşma Vakfı” adında bir vakıf kurmuştur (Erdem, 2021:147).

1.1.12. Hastalanması ve Vefatı

Muharrem Hilmi Efendi ömrünün son zamanlarında yataktan pek çıkmamış ve uzleti tercih etmiştir. Kendisine “Şeyhiniz Ömer Baba’nın yanına gömülmek ister misiniz?” diye soranlara, “Ayıp olmaz mı? Şeyhimin yanına nasıl gömüleyim.?” sözleriyle cevap vermiş ve şeyhine olan edebini göstermiştir. Zaten kendisi nereye ve nasıl gömüleceğini halifesi Ferhat Efendi’ye daha önceden tarif etmiştir (Erdem, 2021:185).

Muharrem Hilmi Efendi vefat edeceği zamanı önceden hissetmiş, Bâyezîd-i Bistâmî’nin Hatay’da bulunan kabrini ziyarete gitmek isteyen Ferhat Efendi’ye “Ferhat Efendi, acele etme. Haftaya perşembe günü beni ebedi istirahatgâhıma koy, sonra gidersin.” diyerek vefatına işaret etmiştir. Muharrem Hilmi Efendi o sıralar ziyaretine gelenlere sık sık “Dünya bir lâşedir, onu isteyenler köpeklerdir.” sözünü tekrar etmiştir (Erdem, 2021:186-187). Dinî ve tasavvufî alanlarda birçok talebe, mürid ve halife yetiştirmiş; abid ve zahid bir zat olan Muharrem Hilmi Efendi 9 Aralık 1964 Perşembe günü ebedi âleme irtihal eylemiştir. Cenazesi Elazığ’da bulunan asri mezarlığına defnedilmiştir (Ateş, 1997:16). Muharrem Hilmi Efendi’nin sevenleri vefatı üzerine şu manzûmeyi kaleme almışlardır:

*Zâirâ bak ibret al bir, burdaki Hakâşinâ,
Kutb-i aktâb-ı zamândır vârisün li’l-enbiyâ.*

*Bir ömür verdî tamam ilm-i ledün tahsîline,
Durmadan yandı, yakıldı aşk-ı Hak’la dâimâ.*

*Pîr-i Nakşî, Kâdir-ü Şettâridir hem Şazeli,
Kendine vermiş icâzet dört tarîkten evliyâ.*

*İlm-i zâhir, ilm-i bâtında misâlî yok idî,
Tâlibânı ders alırdı, sâlikân feyz-ü likâ.*

*Hazretîne gamlı gîren çîkar îdî bî-keder,
Rehniyamdı, mehlikaydı, âşık-ı Hak dil-küşâ.*

*Hak için hizmet onun hîn kanmayan arzusuydu,
Gece gündüz bâbına eyler idî halk ilticâ.*

*En nihâyet “Küllü nefsin” şerbetinden nûş edip,
“İrci’î” emriyle buldu vuslat-i dâr bakâ.*

*Bir ferah bir neş'e vardı âlem-i ervâhta,
Bağlayıp el karşıladı Sırrıyâ ehl-i safâ.*

*Mü'minîn birbirine "Gitti!" deyip ağladılar,
Hâcî Muharrem Efendi, terk edip hoş bir sedâ.*

*Evliyâdân on ikî zât çıktı târîhin dedi,
Ol velî geldi sanâ "fağfir lehû" yâ Rabbenâ (Ateş, 1997).*

Sevenleri bu şiirde Muharrem Hilmi Efendi'nin zamanın kutbu olduğunu, sürekli Allah aşkıyla yandığını, yanına sıkıntıyla gelenlerin ferahlayarak gittiklerini, Allah için hizmet etmeye hiç doymadığını, zahir ve batın ilimlerde denginin az olduğunu, her nefis ölümü tadacaktır şerbetinden içip Allah'a döndürüleceksiniz emriyle Hakk'a ulaştığını ifade etmişlerdir.

1.2. ESERLERİ

Muharrem Hilmi Efendi'nin ilim ve kitaplarla olan münasebeti çocukluk yıllarından başlayıp vefat edene kadar aralıksız devam etmiştir. O; askeri personel olarak çalıştığı yıllarda gittiği her yere kitaplarının bir kısmını yanında götürmüş, emekli olduktan sonra da şahsına münhasır bir kütüphane kurmuştur. Kütüphanesi nadide eserlerle dolu olan mutasavvıfımız, sadece okuyucu değil aynı zamanda pek çok eser kaleme almış bir yazardır.

Muharrem Hilmi Efendi'nin vefatından sonra kütüphanesinde bulunan nadir eserlerin bazıları çok ufak meblağlara satılmış, bazıları ise akrabaları tarafından muhafaza edilmek üzere alınmıştır. Eserlerinde genel olarak tasavvuf, tarikat, fera'iz ve va'az ile ilgili konuları ele almıştır. Yazdığı bazı eserler dağılan kütüphanesiyle beraber kaybolmuştur (Kösetürkmen, 2012:31).

Muharrem Hilmi Efendi'nin vefatından sonra talebesi Prof. Dr. Süleyman Ateş; hocasının bazı kitaplarını derlemiş, sadeleştirmiş, Türkçeye çevirmiş ve yayımlamıştır. Bununla beraber basılmamış bir kaç yazma eseri de Kültür Bakanlığının arşivlerinde bulunmaktadır (Arslantaş & Selçuk, 2018:42-43). Muharrem Hilmi Efendi'nin kaynaklarda zikredilen bazı eserleri şunlardır:

- Dîvân-ı Sırrî
- Makâmât-ı Ezkâr-ı İlâhiyye li-Sâliki't-tarîkati'l-Kâdiriyye
- Menâzilu's-Sâlikin

- Mev'ize-i Hilmiyye (Kösetürkmen, 2003:I-XV)
- Hediyyetü'z-Zâkirîn
- Harput Âlimleri ve Meşayihleri
- Harput Tarihi (Ateş, 2002:276)

1.2.1. Dîvân-ı Sırrî

Şair bir mutasavvıf olan Muharrem Hilmi Efendi, Farsça ve Osmanlıca kelimelerle yazdığı şiirlerini mistik süslemelerle *Dîvân*'ına nakşetmiştir. Eser ilk olarak el yazması şeklinde Muharrem Hilmi Efendi tarafında kaleme alınmış, vefatından sonra Prof. Dr. Süleyman Ateş tarafından derlenmiş, tercüme edilmiş ve neşredilmiştir. İlk olarak 1976 yılında yayın hayatına başlayan eser, daha sonra 2012 yılında Mas Matbaacılık tarafında özel seri şeklinde yayımlanmıştır (Ateş, 2002:276).

Dîvân'ına:

*Bismillâh ile bed' ettim ibtidâ,
Sana çok hamd ü senâ olsun Hudâ.*

*Bir iş ki evvel bismillah ola,
Ol iş hayrlar ile nihâyet bula.*

*Adınla bed' edenler fi'le evvel,
Olur fi'ller elbet[te] mükemmel.*

*Yâd etse ism-i şerîfini bir kul,
Olur mutlak senin indinde makbul* (Kösetürkmen, 2012:61).

sözleriyle başlayan Muharrem Hilmi Efendi işlerine Allah'ın isimleriyle başladığını, şükrün ve hamdın ona mahsus olduğunu ve besmele ile başlanılan her işin hayırla başlayıp güzellikle sonuçlanacağına işaret etmiştir.

Muharrem Hilmi Efendi *Dîvân*'ında zühd, tevbe, zikir, halvet, kanaat, itaat, ihlas, rıza, fakr, sabr, cezbe, teslimiyet, vecd, havf ve recâ, aşk ve muhabbet, tefekkür, fena, murakabe, müşahede, sıdk, tevhid, nefis ile mücadele, nefsin makam ve halleri gibi birçok tasavvufî konuda şiir kaleme almıştır. O, eserinde sadece İslamî ve tasavvufî öğelere yer vermemiş; aynı zamanda Hz. Peygamber'e, mürşidine, sevdiği ilim adamlarına, müridlerine ve ailesine olan muhabbetini ifade eden şiirler de kaleme almıştır. (Kösetürkmen, 2012).

1.2.2. Makâmât-ı Ezkâr İlâhiyye li-Sâlikî't-Târikatî'l-Kâdiriyye

Muharrem Hilmi Efendi kaleme aldığı bu eserinde ilk olarak Kâdirî tarikatının usullerini ve Kâdirî tarikatının diğer tarikatların esası olduğunu açıklayarak başlamıştır. Daha sonraki bölümde sırasıyla Hz. Peygamber, dört halife, ehl-i beytin on iki imamı, büyük tarikat şeyhleri, silsileleri ve tasavvuf alanındaki muteber şahsiyetleri ayrı ayrı tanıtmıştır (Kösetürkmen, 2003).

Muharrem Hilmi Efendi kitabın ilerleyen bölümlerinde salikin itikat ve amelinin nasıl olması gerektiği, istiğfar etmenin faydaları, seyr u sülûk etmenin usul ve faydaları gibi konulara değinmiştir. Nefs-i emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râziye, merziyye ve kâmilede bulunan saliklerin zikri ve rüyada gördüğü şeyleri, nefis-i kâmilenin sıfatları ve en son olarak da Mürşid-i Kâmilin alametlerini kitabın ilerleyen kısımlarında açıklamıştır (Kösetürkmen, 2003).

Bu eser Muharrem Hilmi Efendi'nin vefatından sonra Prof. Dr. Süleyman Ateş tarafından hazırlanmış ve *Kadiri Yolu Sâliklerinin Zikir Makamları* adıyla Yeni Ufuklar Neşriyat tarafından 1976 yılında yayımlanmıştır (Kösetürkmen, 2003:I-XV).

1.2.3. Menâzilu's-Sâlikîn

Muharrem Hilmi Efendi bu eserinde sırasıyla Şeyh Abdülkâdir Geylânî'nin (ö. 561/1166) vasiyetnamesini, onun tasavvuf yolunu, zikirlerini, dualarını, Kâdirî tarikatında halvete girmenin usullerini ve haftanın günlerine taksim ettiği özel virtlerini beyan etmiştir. Bununla beraber sabah, öğlen, akşam ve yatsı vakitlerindeki özel virtlerini, gönül gözünü açan ve sırrı yücelten esmaları da zikretmiştir (Kösetürkmen, 2008).

Muharrem Hilmi Efendi eserin ilerleyen bölümlerinde Şeyh Abdülkâdir Geylânî'nin Hz. Peygambere getirdiği salavatları, çeşitli bela ve musibetlerden korunmak için yaptığı özel duaları açıklamıştır. Son bölümde “Ricalü'l-Gayb'dan istimdâd” gibi mutasavvıflar arasında yaygın olan konulara da değinen mutasavvıfımız, kitapta genel olarak kendi görüşlerini neredeyse hiç zikretmemiş, konuları ve içerikleri Şeyh Abdülkâdir Geylânî'nin yorumlarıyla ele almıştır (Kösetürkmen, 2008:1-6).

Muharrem Hilmi Efendi'nin Şeyh Abdülkâdir Geylânî'nin görüşleriyle yazdığı bu eseri vefatından sonra talebesi Prof. Dr. Süleyman Ateş tarafından sadeleştirilmiş ve *Hak Yolcularının Seyir Defteri* ismiyle Yeni Ufuklar Neşriyat tarafından yayımlanmıştır (Kösetürkmen, 2008:1-6).

1.2.4. Mev'ize-i Hilmiyye

Muharrem Hilmi Efendi kitaba ilk olarak Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salat ve selamla başlamaktadır. Giriş bölümünde, bu eseri çevresindeki insanların ricası ile Arapça ilimleri ve vaaz etmeyi bilmeyen imamlara yardımcı olmak ve onlara yol göstermek amacıyla yazdığını ifade etmektedir (Kösetürkmen, 2009:9-10).

Toplam üç meclisten oluşan kitapta genel olarak İslam'ın ve imanın şartlarını, cehaletten sakınmayı, Allah'ın varlığı ve birliğini, Peygamberin sünnetine ittiba etmenin gerekliliğini ve Muhammedî bir imana sahip olmanın önemini zikretmiştir. Bununla beraber itikatsız Müslümanca bir yol izlenemeyeceğini, Allah'ın bütün noksan sıfatlardan münezzeh olduğunu, O'nun eşi ve benzerinin olmadığını, varlığının ve birliğinin akılsal ve mantıksal delillerini, Allah'ın zâtî ve subûtî sıfatları gibi daha birçok İslami konuyu ele almıştır (Kösetürkmen, 2009).

Muharrem Hilmi Efendi'nin vaaz ve nasihatlerinden oluşan bu eser, vefatından sonra Prof. Dr. Süleyman Ateş tarafından sadeleştirilmiş ve *Kalbe Sefa Öğütler* adıyla yayımlanmıştır (Kösetürkmen, 2009:7).

1.2.5. Hediyyetü'z-Zâkirîn

Muharrem Hilmi Efendi'nin Nakşibendî tarikatının âdâp ve erkânına dair yazdığı eserdir. Bir mukaddime ve dört babdan oluşmaktadır. Mukaddime bölümünde Nakşibendî tarikatına giren sûfinin yapması gereken adabları zikreden mutasavvıfımız, birinci babda gizli kalp zikri, ikinci babda nefy-ü isbât, üçüncü babda murakabe ve dördüncü babda da i'tikâf gibi konuları açıklamıştır (Kösetürkmen, 2004).

Eser Muharrem Hilmi Efendi'nin vefatından sonra Prof. Dr. Süleyman Ateş tarafından *Kadirî Yolu Saliklerinin Zikir Makamları* adlı kitabın son bölümünde *Zâkirlere Hediye* ismiyle yayımlanmıştır (Kösetürkmen, 2004).

1.2.6. Harput Âlimleri ve Meşayihleri

Muharrem Hilmi Efendi tarafından Osmanlıca olarak kaleme alınan eser, henüz günümüz Türkçesine çevrilmemiştir. Bu eser Kültür Bakanlığı arşivlerinde ve Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Enver Demirpolat'ın kütüphanesinde mevcuttur (Erdem, 2021:107).

1.2.7. Harput Tarihi

Muharrem Hilmi Efendi tarafından Osmanlıca olarak yazılmıştır. Bölgenin coğrafi

yapısı, dağları, yer altı ve yer üstü kaynakları, bitki örtüsü, iklimsel yapısı, hayvan çeşitliliği, ulaşım alt yapısı gibi bilgiler aktarıldıktan sonra şehirde yer alan mahalle, dükkân, han, hamam, cami, medrese gibi sosyal ve iktisadî mekânların sayısı zikredilmiştir. Son bölümünde şehirdeki çeşitli meslekler ve el sanatlarıyla alakalı bilgiler veren eser Muharrem Hilmi Efendi tarafından tamamlanamamış ve yarım kalmıştır. (Arslantaş & Selçuk, 2018:42-43).

Muharrem Hilmi Efendi tarafından yazılmış, Harput ve çevresi hakkında coğrafi ve tarihi bilgiler ihtiva eden bu eser Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane 06 MK. Yz. A 5337/1 numaralı arşivde ve Doç. Dr. Enver Demirpolat'ın kütüphanesinde mevcuttur (Arslantaş & Selçuk, 2018:42-43).

II. BÖLÜM

2. MUHARREM HİLMİ SIRRÎ'NİN TASAVVUFİ GÖRÜŞLERİ

Çalışmamızın birinci bölümünde Muharrem Hilmi Efendi'nin daha çok hayatı ve eserleri hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışmamızın omurgasını oluşturacak ikinci bölümde ise mutasavvıfımızın eserlerinden yola çıkarak tasavvufî kavramlar hakkındaki görüşleri ele alınacaktır. Muharrem Hilmi Efendi'nin tasavvufî düşüncesini incelerken öncelikle ele alınan kavramların 'lûgat' ve 'ıstılah' anlamları aktarılacaktır. Daha sonra konuyla ilgili mütekaddim sûfîlerin görüşleri genel olarak zikredilecektir. Son olarak Muharrem Hilmi Efendi'nin konu hakkındaki yaklaşımı beyan edilerek nasıl bir tasavvuf anlayışına sahip olduğu ortaya konulacaktır.

Muharrem Hilmi Efendi'nin tasavvufî görüşlerini kapsamlı ve sistematik bir şekilde tespit etmek için tasavvuf alanında yazdığı eserler bu bölümünde temel kaynaklarımızı oluşturacaktır. Zira insanın ardında bıraktığı eserler onun ilmî ve fikrî tasavvurunu gözler önüne seren en önemli araçlardır. Muharrem Hilmi Efendi bağlamında tasavvufî kavramları ele alacağımız bu bölüm "tahalluk" ve "tahakkuk" olarak iki ana bölümde incelenecektir.

2.1. TAHALLUKA DAİR KAVRAMLAR

2.1.1. Tевbe

Sözlükte "geri dönmek, rücu etmek, dönüş yapmak, pişmanlık" gibi manalara gelen tevbe (Cebecioğlu, 2009:345; Topaloğlu, 2012:279) kelimesi tasavvufî ıstılahta; işlenen kötü fiillerden dolayı pişmanlık duymak, günah zevkini kalbinden çıkarmak, isyan etmekten sakınıp itaatkâr hale gelmek, yanlıştan doğruya/günahtan sevaba yönelmek gibi anlamlara gelmektedir (Kelâbâzî, 2019:155-156).

Kulun Allah'tan özür dilemesi ve günahın kirini kalbinden söküp atması şeklinde de tanımlanan tevbe kavramı (Gazâlî, 2023:565), Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde çokça zikredilmiştir. Nitekim "*Ancak (yaptığı kötülüklerden) tevbe edip inanan ve sâlih ameller işleyenler müstesnâ. Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirecektir. Çünkü Allah, çok bağışlayıcıdır, engin merhamet sahibidir. Zâten kim tevbe edip sâlih ameller işlerse, şüphesiz o, tevbesi kabul edilmiş makbul bir kimse olarak Allah'a dönmüş olur.*" (Furkan 70-71) ayeti ve "*Vallahi ben ünde yetmiş defadan fazla Allah'tan beni bağışlamasını diler, istiğfar ederim.*" (Buhârî, Daavât, 3) hadisi bunlara birer örnektir.

Tevbeyi seyr u sülûkün ilk basamağı ve Hak taliplerinin ilk makamı olarak tarif

eden mutasavvıflar (Kuşeyrî, 2013:178), Kur'an'da geçen tevbe tabirlerini üç merhalede incelemişlerdir.

A-Tevbe: Birinci basamaktır, Allah'ın azabından korkarak isyan ve günahı terk etmektir.

B-Înâbe: İkinci basamaktır, zâhirde tevbe ile düzelmeye başlayan nefis ile birlikte batının da iyi ve güzel olana yönelmesi olarak tanımlanmıştır. İnâbe kulun fâni lezzetlerden uzaklaşarak Hakk'a yaklaşması ve Hak ile olmasıdır.

C-Evbe: Tevbenin en ileri derecesidir, sadece Hakk'a yönelmek ve O'nun rızasını kazanmaya gayret etmektir (Yılmaz, 2021:181).

Tevbe mutasavvıflar tarafında çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Bu tanımlamalar tevbenin niteliklerini ortaya koyma bakımından son derece önemlidir (Uludağ, 2012:284-285). Nitekim Sehl Tusterî'ye (ö. 283/896) "Tevbe nedir?" diye sorulduğunda: "Tevbe günahını unutmamandır." diye cevap vermiştir.

Cüneyd-i Bağdâdî'ye (ö. 297/909) de aynı soru sorulunca "Tevbe günahını unutmandır." şeklinde cevap vermiştir (Serrâc, 2019:43).

Ruveym b. Ahmed (ö. 303/915) tevbeyi "Tevbe, tevbeden tevbe etmektir." şeklinde tanımlamıştır (Kelâbâzî, 2019:155). Ona göre kul günahından sonra ettiği tevbe için de Allah'tan bağışlanma dilemeli, isyan edip tevbe etme haline düştüğü için üzülmelidir.

Ebü Yâkub Hamdân Sûsî'ye (ö. 330/941) göre tevbe "İlmin yerdiklerinden övdüğü şeylere dönmektir."

Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî (ö. 295/908) ise tevbeyi, "Tevbe, Allah dışında her şeyden tevbe etmektir." sözleriyle tarif etmiştir (Kelâbâzî, 2019:44).

Ebü'l-Hasan Bûşencî'ye (ö. 348/959), tevbe nedir, diye sorulduğunda: "Günahını hatırladığın zaman bir hoşnutluk hissetmiyorsan işte bu hâl, tevbedir." diye cevap vermiştir (Kuşeyrî, 2013:185).

Muharrem Hilmi Efendi ise tevbeyi, kulun Allah'a karşı acizliğini hissedip dergâhında affedilmek için yalvarması (Kösetürkmen, 2012:130) ve manevî kirlerden arınması şeklinde tanımlamıştır (Kösetürkmen, 2012:132). O, tevbe konusuna çok önem vermiş; tevbenin tanımı, daimi olması gerektiği ve faydaları hakkında *Dîvân*'ında birçok şiir kaleme almıştır:

Ehl-i dil her ânda zenbe tevbe istigfâr eder,

Terk-i kibr ü ucb edip hem aczini izhâr eder.

Gece gündüz el açıp Allah'a yalvarır müdâm,

Afvını diler bîcâre dâ'im âh u zâr eder (Kösetürkmen, 2012:130).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde gönül ehlinin her zaman günah ve isyanına tevbe edip kibir ve böbürlenmeyi terk ederek acizliğini Allah'a itiraf ettiklerini zikretmiştir. Tasavvuf ehlinin gece gündüz Allah'a yalvarmak için el açtığını beyan eden mutasavvıfımız, bu halin sürekli devam ettiğini ve ağlayarak Allah'a tevbe ettiklerini ifade etmiştir. Tevbeyi, Allah'a günah ve acizliğini itiraf etmek ve sürekli gözyaşıyla af dilemek şeklinde tarif etmiştir.

Gark olsa eğer deryây-yı zünûba demâdem,

Bil tevbe edip Allah'a ikrâre geliyor.

Ya olsa esîr nefse yine kalbi Hudâ'da,

Pür-âh u figân ile keremkâre geliyor.

Âşıklara hicâb olmaz zenb-i kesîr hiç,

Yunmağa dâ'im bahr-i istigfâre geliyor.

Bu sâlik eğer gark ise de deryâ-yı zenbe,

Bil tevbe edip dergâh-ı Hünkâr'e geliyor (Kösetürkmen, 2012:132).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde salikin her ne kadar günah denizinde boğulmuş, nefsinin esiri olmuş olsa da Hakk'a tevbe ile yaklaşacağını zikretmiştir. Kişinin çok günah işlemesi Hak ile arasına perde olmaz diyen mutasavvıfımız salikin tevbe ile bütün günahlardan arınacağını, isyan denizinde boğulsa bile nasuh bir tevbe ile Allah'ın ulu dergâhına iltica edeceğini ifade etmiştir. Tevbeyi, günah deryasından çıkıp kalbi manevi kirlerden arındırmak şeklinde açıklamıştır.

Tevbe kıl Allah'a dâ'im et niyâz,

Dü cihânda sana ola destres.

Bîfâ'ide güftügûdan et hazer,

Her çemende otlama misl-i feres.

Hevâ-yı nefsine uyma âgâh ol,

Etse tabasbus bile misl-i meres.

Halka-i zikre devâm et her zamân,

Sonu yok mâsivâyâ etme heves.

Eyle istiğfara devâm rûz u şeb,

Şugl-i dünyâyı bırak hiç tutma ye's (Kösetürkmen, 2012:183).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde Allah'a yalvarıp tevbe eden salikin iki âlemde de Hakk'a dost olacağını zikretmiştir. Saliki faydasız kelimadan uzak dur, at gibi her yeşillikte otlama, köpek gibi yaltaklansa da nefesine uyma diyerek ikaz eden mutasavvıfımız zikir halkasına devam et ve Hak'tan gayrısını gönlünden çıkar diyerek sûfiye kurtuluş reçetesini beyan etmiştir. Son olarak dünya meşgalesini bırakmayı, gece gündüz tevbe etmeyi ve Hak'tan ümidini kesmeyerek yalvarmayı öğütlemiştir. Tevbeyi, Allah'ı zikrederek yalvarmak ve faydasız işten uzak durmak şeklinde ifade etmiştir.

Muharrem Hilmi Efendi eserlerinde tevbenin tanımı ve faydalarını zikrederken kendi tevbe sözleri ve şekliyle alakalı şiirler de kaleme almış ve birçok tevbe tanımı beyan etmiştir.

Geldim kapına Rabbenâ afv eyle perverdigârim,

Cân u dilim sana fedâ afveyle perverdigârim.

Günâhtan haddi aşmışam deryâ-yı zenbde taşmışam,

Bunaldım yâ Rab şaşmışam afveyle perverdigârim (Kösetürkmen, 2012:274).

Müellifimiz şiirinde Allah'a samimiyetini dile getirerek af dilemektedir. Günahta haddi aştığını, hata denizinin taşıdığını, halinin kendisine keder verdiğini ve ne yapması gerektiğini bilmediği beyan ederek acziyet gösterip merhamet ve bağışlanma dilenmektedir. O, bu feryadıyla salikin her daim acizliğinin farkında olup Allah'tan bağışlanma istemesine işaret etmektedir.

Cürm ü isyânımla yâ Rab gelmişem dergâhına,

Lutf edip beni bağışla Ahmed-i zîşânına.

Bâb-ı lütfunla dehâlet eyledim rahm eylegil,

Çünkü güneşkâr kulun gelir bâb-ı gufrânına.

Rahmetin bol bir pâdişahsın nazîrin yok senin,

Cümle kulların koşarlar bâb-ı rahmet-kânına.

Bütün isyân ile geçti ömr-i azîzim benim,

Zenb ü isyânımı afv et gelmişem dîvânına (Kösetürkmen, 2012:328).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde günah ve suçlarıyla haddi aştığını, ömrünü isyan içinde geçirdiğini, kendi adına tevbe etmeye utandığını ve bundan dolayı Hz. Muhammed

hatırına affedilmeyi istediğini beyan etmiştir. Günahkâr kulların Hakk'ın lütfuyla tevbe kapısına iltica ettiğini zikreden mutasavvıfımız, rahmet ve merhamette benzeri olmayan Rabb'ine yalvarmış ve affını talep etmiştir. O, her ne durum ve halde olursa olsun Hak'tan af dilemeyi, affedilmek için Hz. Muhammed'i vesile kılmayı ve Hakk'ın kapısından ayrılmamayı tavsiye etmiştir.

*Sen ki keremler kânısın âlemler sultânısın,
Düşmüşlerin dermânısın afveyle perverdigârim.*

*Bir mücrim-i bîcâreyim emrinde çok âvâreyim,
Esîr zenb-i hâreyim afveyle perverdigârim.*

*Mahv etti nefs-i emmâre bu derdime eyle çâre,
Sırrı kulun yakma nâre afveyle perverdigârim* (Kösetürkmen, 2012:274).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde Allah'ı ihsan ve ata membaı, âlemlerin sultanı, düşmüşlerin dermanı olarak nitelemekte ve bu övgülerle tevbe etmektedir. Müellifimiz Hakk'ın emrine uymakta ihmalkâr olduğunu, günah dikenine tutulduğunu, nefsinin bu duruma düşmesine sebep olduğunu zikretmiş; derdinin tek çaresinin tevbe etmek ve Allah'a sığınmak olduğunu beyan etmiştir. Mutasavvıfımız tevbeyi, Hakk'ın kapısında yalvarmak ve bu kapıdan ayrılmamak şeklinde ifade etmiştir.

*İlâhî kapına geldim du'âye,
Umarım lutf edersin bu gedâye.*

*Günâhım çok yüzü kara kulum,
Beni afv et bağışla Mustafâ'ye.*

*Esîrim dâm-ı nefse âzâd eyle,
Düşmüşem bu nefsile çün belâye.*

*Nedâmet eyledim cümle günâhe,
Dûd-ı âhım erişir tâ semâye.*

*Geçen günâhlarıma tevbe olsun,
Atâ kıl bu fakîr ü bîcâreye* (Kösetürkmen, 2012:341).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde yüzünün kara, günahının çok olduğunu, nefsinin tuzâğına düştüğünü, isyanının haddi aştığını, bundan dolayı dua kapısına iltica ettiğini, bütün günahlarına pişman olduğunu ve tevbesinin Hz. Muhammed Mustafa (s.a.s.) hatırına kabul edilmesini istediğini ifade etmiştir. Günahlarından dolayı kendini Allah'a karşı

mahcup ve biçare hisseden mutasavvıfımız, pişmanlık iniltilerinin göklere yükseldiğini ve affa mazhar olursa bahtiyar olacağını zikretmiştir. O, insanın ne kadar günahı olursa olsun Hak'tan ümit kesmeden ihlaslı bir şekilde tevbe etmesini ve bunun kabul olacağına inanmasını vurgulamıştır.

*Hevâ-yı nefse giriftâr olmuşam yâ Rab meded,
Zulmet dâmına dûçâr olmuşam yâ Rab meded.*

*Olmadım âsûde bir gün ızrâr-ı nefsânîden,
Zenb ü isyân ile bîzâr olmuşam yâ Rab meded.*

*Cürm ü isyânım bîpâyân yoktur ibâdetim hiç,
İgvâ-yı nefis ile nâçâr olmuşam yâ Rab meded (Kösetürkmen, 2012:113).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde nefsinin esiri olduğunu, şeytanın tuzağına düştüğünü, nefsinin zararından bir gün bile uzak kalamayıp huzuru bulamadığını, şeytanın hilelerinden dolayı günah ve isyana battığını, buna karşın tutunacak bir ibadetinin olmadığını zikretmiştir. Bütün bu durumlara rağmen Allah'tan ümit var olduğunu, ondan her koşulda yardım istediğini ve tevbe ettiğini zikretmiştir. Tevbeyi, her ne olursa olsun Hakk'a recâ ile yönelip sabırla dua etmek şeklinde ifade etmiştir.

*Tevbe yâ Rabbi yâ Kerîm, estağfirullahelazîm,
Kullarına sensin Rahîm, estağfirullahelazîm.*

*Nefse uyup ettim günâh, eyledim ömrümü tebâh,
Senden gayri yoktur penâh, estağfirullahelazîm.*

*Nefs ile oldum âvâre, günâhım çok yüzüm kara,
Senden olur yine çâre, estağfirullahelazîm.*

*Terk edemedim sivâyı, olmuşam gâyet hevâyî,
Sürme kapından gedâyı, estağfirullahelazîm.*

*Bahr-i günâha dalmışam, zincîr-i nefsi salmışam,
Gâyet âvâre kalmışam, estağfirullahelazîm.*

*Uydum nefsin hevâsına, düşüp gaflet deryâsına,
Erişmişem gâyesine, estağfirullahelazîm.*

*Nefse uyup oldum zelîl, buldum Gafûr ismin delil,
Kapına geldim yâ Celîl, estağfirullahelazîm.*

Sırriya eyle hidâyet, kalmıştır nâçâr begâyet,

Kapuna geldi nihâyet, estğfirullahelazîm (Kösetürkmen, 2012:279).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde nefesine uyup isyana sürüklendiğini, günahının çok, yüzünün kara, kalbinin Hakk'ın dışındaki şeylerle meşgul olduğunu, günah denizinde boğulduğunu, nefsin hevesiyle gaflet deryasına daldığını ve zelil bir durumda düştüğünü itiraf etmiştir. Buna karşın Allah'a kerim, rahim, gafur ve celil sıfatlarıyla nida eden mutasavvıfımız, Hakk'ın merhametinden başka sığınacak yeri olmayıp tek çaresinin Hakk'ın kapısı olduğunu, her daim tevbe kapısının eşiğinde duracağını ve Allah'ın engin merhametinden nasipdâr olma ümidini zikretmiştir. O, insanın ne kadar günahkâr olursa olsun tevbe için yalvarmasını, tevbenin Hakk'a yalvarış ve yakarış olduğunu ifade etmiştir.

2.1.2. İhlas

Sözlükte “arınmak, kurtulmak, saf, temiz, halis, içtenlik, sadakat” gibi anlamlara gelen ihlas kelimesi tasavvufî istilahta; söz ve fiillerde yalnızca Hakk'ın rızasını gözetmek, kalbini Allah'ın rızasına tahsis etmek, yaptığın amellerde kulların takdir ve rızasına yer vermemek şeklinde tarif edilmiştir (Ateş, 2000:535; Cebecioğlu, 2009:170; Kuşeyrî, 2013:351-352; Yılmaz, 2021:183).

Şirk, gösteriş, bâtıl inanç ve kötü arzulardan kalbi temizleyip hayırlı ve iyi faaliyetlere yönelmek ve her zaman Allah'ın rızasını gözetmek olarak da tanımlanan ihlas kavramı (Ateş, 2000:535-536), Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde birçok defa zikredilmiştir. Nitekim “*De ki: Bana her türlü şirk ve gösterişten uzak durup taat ve ibâdeti yalnız Allah'a has kılarak O'na kulluk etmem emredildi.*” (Zümer, 11) ayeti ve “*Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz, ancak kalplerinize ve amellerinize bakar.*” (Müslim, Birr, 34) hadisi bunlara birer örnektir.

Tasavvuf tarihi boyunca ihlas kavramı çeşitli şekillerde tarif edilmiştir. Nitekim İbrâhim b. Edhem (ö. 161/788) ihlası, kulun niyetinin Allah'a karşı samimi olması şeklinde yorumlamıştır (Gazâlî, 2015:441).

Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) ihlası; gösteriş bataklığına düşmeden samimi bir şekilde sırf Allah rızası için amel etmek, nefsinin şirk ve riyadan muhafaza etmek şeklinde tarif etmiştir (Kuşeyrî, 2013:353).

Sehl Tusterî (ö. 283/896) ihlası, salikin her fiil ve amelinin sadece Hak için olması sözleriyle tanımlamıştır.

Yusuf b. Hüseyin (ö. 304/917) ihlası, dünyadaki en değerli şey olarak vasıflandırmış ve kalpten riya hastalığının söküp atmak şeklinde tarif etmiştir. (Gazâlî,

2015:441).

Zünnûn-i Mısrî ihlası, “Düşmanın fesada uğratmasından muhafaza edilen amel.” sözleriyle tanımlamıştır (Kuşeyrî, 2013:352).

Ruveyr b. Ahmed ihlası, “Yaptığın işi görmeden ve ona değer vermemendir.” şeklinde açıklamıştır (Kelâbâzî, 2019:164).

Cüneyd-i Bağdâdî ihlas kavramını “Hangi konuda olursa olsun Hakk’ın rızasına uygun düşen iştir.” (Kelâbâzî, 2019:164) ifadeleriyle başka bir yerde ise; ihlas kavramını “kul ile Allah arasındaki sır” şeklinde tarif etmiştir (Gâzâlî, 2015:441).

Mutasavvıfımız Muharrem Hilmi Efendi ihlas kavramını Allah’a karşı samimi ve sadakatli olmak şeklinde tanımlamış (Kösetürkmen, 2012:180) ve *Dîvân*’ında konuyla alakalı birçok şiir kaleme almıştır:

*Sıdk u ihlâs Hakk’a vuslat etmeğe oldu esâs,
Ehl-i dil ihlâs yüzünden feyzi eder iltibâs.*

*Sıdk u ihlâs sâhibi makbûl-i Hudâ’dır bilin,
Bunun için koy terâziye özünü et kıyâs.*

*İhtiyâr et kûşe-i vahdeti bu sözümlü tut,
Nâmını berdâr eder hiç câhile etme temâs* (Kösetürkmen, 2012:180).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde Hakk’a erişmenin yalnızca samimiyet ve sadakatle olacağını vurgulamıştır. Gönül ehlinin bu yakınlığa sadece ihlasla erişebileceğini ifade etmiş ve Hakk’a ihlasla yönelenlerin ilahi feyze nail olacağını beyan etmiştir. Gönül ehli olmak isteyenlere vahdet köşesini ve uzleti tercih et, cahillerden uzak dur, kendini ve samimiyet miktarını ölç diye tavsiyede bulunan mutasavvıfımız Hak katında sadece ihlaslı kişilerin itibar gördüğünü zikretmiştir. Özetle ihlas kavramını, samimi bir duruşla Hakk’a yönelmek ve ona karşı sadakatli olmak şeklinde ifade etmiştir.

*Sıdk ile zikre çalış leyl ü nehâr durma sakın,
Eyle ihlâs feyz-i Hak kalbine ede in’ikâs.*

*Hırka seccâde ile konmaz başa devlet kuşu,
Tâlib-i dünyâ içindir dîbâ vü atlas libâs.*

*Kendini ehl-i dile teşbîh edip fahr eyleme,
İsrile gitmek gerek hiç kabûl etmez iltibâs.*

Nakl edem bir sâhib-i ihlâs gör ki nicedir,

Kendine celb eyledi Mahmûd'u ihlâs-i Ayas.

Sırrıyâ ihlâs ile tut evliyanın pendini,

Tahsîl et hâl-i salâhı dilden ol ehl-i şinâs (Kösetürkmen, 2012:180).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde gece gündüz Hakk'ı zikreden salikin samimi ve ihlaslı olması gerektiğini, Hak tarafından gelen feyzin seccade ve hırka gibi zahiri eşyalarla değil ihlas ve muhabbet gibi batını duygularla kalbe yansıyacağını zikretmiştir. Riya yoluyla kendini gönül ehli gibi gösteren kişileri ikaz eden mutasavvıfımız, ihlas kavramını kölelikten vezirliğe yükselen Ayaz'ın Gazneli Sultan Mahmud'a (ö. 421/1030) olan sadakatiyle anlatmıştır.¹ Son bölümde kendi nefesine, evliyanın sözlerine ihlasla tabi olmayı öğütlemiş, fazilet ve marifeti ancak böyle idrak edebileceğini ifade etmiştir. Kısaca ihlas kavramını salikin iç âlemindeki samimiyet ve sadakati şeklinde tanımlamıştır.

2.1.3. Zikir

Sözlükte “bir şeyi anlamak, hatırlamak, izhar etmek, bahsetmek, adını anmak, dua ve niyaz” gibi manalara gelen zikir kelimesi tasavvufî ıstılahta; gönlün devamlı olarak Hakk'ı anması ve onu unutmaması gibi anlamlara gelmektedir (Cebecioğlu, 2009:377; Öngören, 2013:409; Yılmaz, 2021:184).

Âşıkların şarâbı olarak tarif edilen zikir kavramı (Cebecioğlu, 2009:377), Kur'ân-ı Kerîm'de türevleriyle beraber birçok ayette geçmektedir. Allah'ı dil ile hamd ve tesbih etmek, sıfatlarıyla övmek, nimetlerini hatırlamak, tefekkür ve tezekkür etmek, namaz kılmak, istiğfar etmek, nasihat ve unutmanın zıttı gibi çeşitli manalara delalet etmektedir (Öngören, 2013:409-410). “*O akıl sahipleri, ayakta dururken, otururken ve yanları üzerine yatarken dâimâ Allah'ı zikrederler; göklerin ve yerin yaratılışını tefekkür ederler.*” (Âl-i İmrân:191) ayeti bunlardan birisidir.

Zikir, tasavvuf erbâbı tarafında seyr u sülûkün esası sayılmış ve hakkında yüzlerce tanımlama yapılmıştır. Nitekim Ebû Bekir Şiblî (ö. 334/946) zikri “Müridlerin düşmanlara karşı savaştıkları bir kılıç” şeklinde tanımlamıştır (Kuşeyrî, 2013:368).

Şeyh Ebû Ali ed-Dekkâk (ö. 405/1015) zikir hakkında şu sözleri söylemiştir: “Zikir, kişinin velayet makamında olduğunun belgesidir. Zikre muvaffak kılınan kimse velayet belgesini almış olur, zikirden ayrılan kimse ise azledilmiş olur.” (Kuşeyrî, 2013:368).

¹ Detaylı bilgi için bkz.: (*Dîvân-ı Sırrî*, 180-182).

Abulkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) zikri, Allah’a giden yolda güçlü bir esas ve temel vazife olarak ifade etmiştir (Kuşeyrî, 2013:368).

Muharrem Hilmi Efendi ise zikri; gönlü Allah’a bağlayan, aşkı ziyadeleştiren (Kösetürkmen, 2012:117), kalbin pasını silip Hakk’a ulaştıran (Kösetürkmen, 2012:310) ve saliki cezbeye sevk eden amel şeklinde tarif etmiştir (Kösetürkmen, 2012:135).

Zikir bütün tarikatların ortak bir paydası olmakla birlikte, uygulama aşamasındaki farklılıklar sebebiyle birbirlerinden ayrılmaktadır. Örneğin bazı tarikatlarda cehrî veya hafî, bazılarında ise kıyâmî veya kuûdî şeklinde icra edilmektedir (Öngören, 2013:410-411). Mutasavvıfımız Muharrem Hilmi Efendi zikir, zikir usulleri, zikrin faydaları ve yapılaş şekilleri gibi konularda iki eser ve birçok şiir kaleme almıştır. Ona göre zikreden kimse için şu altı esaslı icra etmek gereklidir:

- İnsanlardan uzlet etmek, insanların içine çok karışmamak.
- Yemeği azaltmak, ibadete güç yetirecek kadar yemek.
- Az uyumak.
- İnsanlarla az konuşmak.
- Huzur halini korumak, tam huzur tutmak.
- Devamlı olarak her yerde Hakk’ı zikretmek (Kösetürkmen, 2003:170-171).

Zikir konusuna oldukça önem veren mutasavvıfımız, *Dîvân*’ında konuyla alakalı birçok şiirleri kaleme almıştır:

*Semâya çün ere sâlik eğer zikr etse esmâdan,
Görür vech-i dilârâyı tecelli kılsa eşyâdan.*

*Alâyiş-i cihâna aldanıp hiç ser-fürû etmez,
Nedâmetle rücû’ eder Hudâ’ya a’lâ ednâdan.*

*Huzûr-ı tâm ile zikr-i Hudâ ederse kim Sırrı,
Ene’l- Hakk hamrin içüb söyler ol esrâr-ı ma’nâdan* (Kösetürkmen, 2012:293).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde Hakk’ın isimlerini samimiyetle zikreden salikin cânânın nur cemalini seyredebileceğini, dünyanın süsüne aldanmayıp ondan yüz çevireceğini ve Hakk’ın zikriyle iyi veya kötü ne varsa hepsini terk edeceğini beyan etmiştir. Allah’ı zikreden kişinin gönül huzuruna ve “Ene’l Hakk” sözünün sırlarına vakıf olacağını ifade eden mutasavvıfımız zikri, saliki Allah’a yaklaştıran ve cemalini temaşa

ettirmeye vesile olan bir amel şeklinde yorumlamıştır.

*İsti'dâd olsa eğer sâlikte Hakk'ı zikr eder,
Ol vakit te'sîr eder ana teveccüh yâ ibâd.*

*Çünkü sâlik zikr edince kalbi Hakk'a rabt olur,
Mürşidi etse teveccüh yetişip olur âbâd.*

*Sâlik-i sâdık olanlar dersini dâ'im çeker,
Mâsivâyı ref edip Hakk'a ederler istinâd.*

*Tennûra teşbih olunur her sâlik bu noktada,
Sıcak olursa hamîrî tutarak pîşer o zâd.*

*Ger soğuk olursa tutmaz derakeb yere düşer,
Fâ'ide vermez ana hiç her ne eylese îcâd.*

*Sırrıyâ zikre çalış gel tezyîd eyle aşkını,
Menfa'at vermez azîzim tennûru eyle îkâd (Kösetürkmen, 2012:117).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde istidadı olan salikin Hakk'ı zikredebileceğini, zikir vasıtasıyla şeyhin teveccühüne mazhar olabileceğini ve gönlünü Allah'a zikir aracılığıyla bağlayabileceğini beyan etmiştir. Sadık sûfîlerin mâsivâyı terk edip sürekli zikirle meşgul olduğunu ve Hak'la irtibatlı olduklarını vurgulamıştır. Zikreden salikin gönlünü tandıra benzetmiş, tandırın sıcak veya soğuk olmasını, salikin zikirindeki samimiyetiyle bağdaştırmıştır. Son kısımda nefsine seslenen mutasavvıfımız, zikre ihlasla devam edenin aşk seviyesinin artacağına ve tandırının hararetleneceğine vurgu yapmıştır. Zikri, aşkı arttıran ve gönlü olgunlaştıran bir amel şeklinde tarif etmiştir.

*Aşk ile sâlik çalışır zikr-i Hakk'a dâ'imâ,
Hak dile kılar tecellî nûr-ı feyz eder sûtû'.*

*Nevm-i gafletten uyan et zikr-i Hakk'ı sâlikâ,
Dil semâsından hakikat güneşi ede tulû'.*

*Ger dilersen olasın esrâr-ı tevhîdi ârif,
Mekteb-i irfâna gir et sırr-ı tevhide şürû'.*

*Sırrı gel tenvîr kıl bety-i dili et müncelî,
İncilâ etmezse bir dil feyz-i Hak bulmaz vukû' (Kösetürkmen, 2012:210).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde aşk ile zikreden salikin gönlüne Hakk'ın tecelli edeceğini ve feyiz nurunun akacağını zikretmiştir. Gaflet uykusundan uyan diyerek saliki

ikaz etmiş, zikirle gönül semasına hakikat güneşinin doğacağını müjdelemiştir. Tevhid sırlarına aşina olmak isteyenlere irfan mektebine girmeyi ve tevhidin sırlarını talim etmeyi tavsiye eden mutasavvıfımız, salikin zikrederek gönlünü temizleyebileceğini ve Hakk'ın feyzinin ise yalnızca pak gönüllere tecelli edeceğini ifade etmiştir. Kısaca zikri, gönlü temizleyen ve Hakk'ın feyzine vasıta olan bir ibadet şeklinde yorumlamıştır.

*Ehl-i hâl ol eyleme sen bu kil ü kâle heves,
Hiç tegâfûl eyleme zikr-i Hudâ'dan bir nefes.*

*Gam yeme dünyâ için yoktur vefâsı ayık ol,
Gir târikat gülşenine et sükût çıkarma ses.*

*Zikr-i Hudâ'ya devâm et leyl ü nehâr durma hiç,
Tahsîl-i rızâ-yı Hak et dü cihânda sana bes (Kösetürkmen, 2012:179).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde salike, hal ehli olup kuru sözlere itibar etmemeyi ve bir nefes vakti kadar bile Allah'ın zikrinden gafil kalmamayı tavsiye etmiştir. Dünya ve içindekilerin vefasız olduğunu vurgulayan mutasavvıfımız tasavvuf bahçesine girmeyi, gece gündüz Hakk'ı zikretmeyi ve bu zikrin saliki iki cihanda da mutmain edeceğini ifade etmiştir.

*Nice bir bu hâb-ı gaflet gel uyan,
Zikr ile sil jeng-i dili sen hemân.*

*Sıdk ile ger zikr ederse bir abd,
Feth-i bâb olur ana mutlak inan.*

*Saykal ur âyîne-i dile bîhod,
Âfitâb-ı bâtının ola ayân.*

*Aşk ile zikr eyle Hakk'ı rûz u şeb,
Sırrıyâ gel bul hayât-ı câvidân (Kösetürkmen, 2012:310).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde, salike gaflet uykusundan uyanıp zikir cilasıyla gönül pasını gidermesini tavsiye etmiştir. Kulun ihlas ve samimiyetle zikretmesi halinde Hak dergâhının kapısının açılacağını müjdelemiş, böylece salikin gönül gözünün aydınlanacağını ve ilahi bazı sırlara vakıf olacağını ifade etmiştir. Son bölümde şahsına seslenen mutasavvıfımız, gece gündüz Hakk'ı zikretmenin ebedî saadete vesile olacağını beyan etmiştir. Zikri, gönül pasını silip Hakk'a ulaştıran ve ilahi sırlara vakıf olmaya vesile olan bir amel şeklinde yorumlamıştır.

*Gel aşk ile zikr eyleyelim Allah'ı dervîş,
Bir fâ'ide yok mâsivâdan vallahi dervîş.*

*Bil zâkir-i Hak dâ'imâ zevk u safâ eyler,
Harîs-i cihân me'yûs olur billahi dervîş.*

*Gel leyl ü nehâr zikr ile dâ'im huzur eyle,
Bu beyt-i dile koyma mâsivallahı dervîş. (Kösetürkmen, 2012:194).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde dervîşlere zikir çekmeyi ve mâsivâdan ilgisini kesmeyi tavsiye etmiştir. Hakk'ı zikreden daima zevk ve sefada olacağını, zikrin saliki dünya hırsından uzaklaştıracağını ifade etmiştir. Gece gündüz Allah'ı zikredenlerin huzur bulacağını ve gönül hanesine Hak'tan başkasının kabul etmeyeceğini beyan etmiştir. Zikri, saliki dünyadan uzaklaştıran ve ruhunun zevk almasını sağlayan bir ibadet şeklinde tarif etmiştir.

*Zikr ile dil gülşeni rûşen ola,
Beyt-i dilde zuhûr eder bânişân.*

*İllet-i tenden rehâ bulsa cânın,
Şems-i dil tulû' eder ender-miyân.*

*Genc-i dil olmaz küşâd zikr etmeden,
Zikr-i Hakk'a et devâm cehr ü nihân.*

*Cân gılâf-ı tenden olmazsa âzâd,
Hiç olur mu sâfî ol rûh-ı revân (Kösetürkmen, 2012:311).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde zikreden salikin gönlüne Hakk'ın zuhur edeceğini ve bu vesileyle ten illetinden kurtulup gönül güneşinin doğacağını ifade etmiştir. Zikretmeyen salikin gönül hazinesine ulaşamayacağını vurgulayan mutasavvıfımız salike sürekli gizli ve açıktan Hakk'ı zikretmeyi, zikirle ruhunu arındırmasını ve gönlünü paklaştırmasını tavsiye etmiştir. Zikri, gönül hazinesine ulaştıran ve ruhu arındıran bir amel şeklinde yorumlamıştır.

2.1.4. Murakabe

Sözlükte “denetleme, kontrol etme, gözlem, nezâret, bekleme, teftiş, fark etmek, korkmak” gibi anlamlara gelen murakabe kelimesi tasavvufî ıstılahta; kulun Hakk'ın her zaman ve her yerde hazır olduğunu bilmesi ve O'nu görüyormuş gibi ibadet etmesi şeklinde tarif edilmiştir (Cebecioğlu, 2009:240; Uludağ, 2020:204).

Murakabe, tasavvuf mekteplerinin derslerinden biri olup teheccüd vaktinde dizüstü oturup gözler kapatılarak yapılan bir ritüeldir. Gözler kapandıktan itibaren en az 15 dakika, en fazla 3 saate kadar Allah'ın zatı tefekkür edilir. Bu halde salike Hak tarafından çeşitli feyizler ihsan edilir. Avamın murakabe şekli Allah'tan korkmak, havassın murakabe şekliyse Allah'tan ümit var olmaktır (Cebecioğlu, 2009:240).

Murakabe kavramı ile ilgili Kur'ân-ı Kerîm'de pek çok ayet mevcuttur. Nitekim “*O ki, sen gece namaza kalktığında ve secde edenler arasında dolaştığında seni görüyor*” (Şuarâ, 218), “*Doğrusu senin Rabbin hep gözetmektedir*” (Fecr, 14) ayetleri bunlara birer örnektir.

Mutasavvıflara göre biri kul açısından, biri de Allah açısından olmak üzere iki tür murakabe vardır. Salikin her nefes alışında her davranış ve fiilinde kalbini yoklayarak Allah'ın rızasına nail olmayı arzu etmeye çalışması, Hakk'a yönelik murakabe yaparak kendisini denetlemesi kul açısından murakabe olarak tanımlanmıştır. Allah açısından murakabe ise; salikin düşünce, hareket, davranış ve sözleri esnasında Allah'ın gözetiminde olduğunu hissetmesi ve bundan uzak olamayacağını idrak etmesi şeklinde ifade edilmiştir (Yılmaz, 2021:190).

Murakabe, tasavvuf ehli tarafından çok önem verilmiş ve hakkında çeşitli tarifler yapılmış bir kavramdır. Nitekim Ebû Nasr Serrâc (ö. 378/988) murakabeyi “Kulun kalbinde ve gönlünde bulunan şeylere Allah'ın muttali olduğunu bilip yakinen kavraması.” şeklinde tanımlanmıştır (Serrâc, 2019:54).

Ebü'l Abbâs Câfer murakabeyi “Hak Teâlâ'nın sana nazar etmekte olduğunu düşünerek kalbine gelen her tür düşünceden korunmaktır.” şeklinde tarif etmiştir (Yılmaz, 2021:190).

Mutasavvıfımız Muharrem Hilmi Efendi ise murakabeyi, kişinin kendisini Hak'ta yok bilerek bakması, bir başka ifadeyle kalbin Allah'ın gözetiminde olduğu bilinciyle yaşaması şeklinde tarif etmiştir (Kösetürkmen, 2004:5). *Dîvân*'ında murakabe kavramına işaret eden birçok şiir kaleme almıştır:

*Ehl-i dil Hakk'ı dâ'ima gülşen-i dilde arar,
Çünkü etmiştir o dildâr gülşen-i dlde karâr.*

*Bir tecellî eyler ansızın Hak küşâd olur gönül,
Sil çıkar agyârı dilden kalmaya hiç gayr-i yâr.*

*Sırrıyâ eyle nazar kalbine dâ'im ayık ol,
Çün nüzûl eyler sarây-ı dile ol Perverdigâr* (Kösetürkmen, 2012:155).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde salikin Hakk'ı daima gönülde araması gerektiğini, zira Hakk'ın orada olduğunu vurgulamıştır. İlahi kudretin bir anda tecelli edeceğini, salikin gönül gözünün açılacağını ve bundan dolayı gönüle ondan başkasının yer edinmemesi gerektiğini zikretmiştir. Kalbine bak ve uyanık ol zira Hak gönül sarayına misafir olur diyerek kişinin kalbine nazar etmesini öğütleyen mutasavvıfımız, salike Hakk'ın gönülde var olduğunu bilerek yaşamasını ve böylece murakabe halini muhafaza etmesini tavsiye etmiştir. Murakabeyi, kulun kalbine yönelip Hakk'ı tefekkür etmesi ve gönlünde Hakk'ın var olduğunu bilerek yaşaması şeklinde tarif etmiştir.

Tende nihân mürğ-i cân, yok ol ki ola ayân,

Ağyârı koyma kalbe, açıla genc-i nihân.

Aşk-ı Hudâ ile dol, Hakk'ı sende ara bul,

Varlığından âzâd ol, zuhûr ede binişân.

Âfaktan enfüse geç, gülşen-i dile gel göç,

Ağyârı koyma dile, kalbine ol pâsübân.

Mir'ât-ı dile nazar, eyle dâ'im ey püser,

Koyma ağyârdan eser, açıla gevher-i kân (Kösetürkmen, 2012:312).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde can kuşunun tende saklı olduğunu, ortaya çıkmasının ancak nefsi ezmekle olacağını, kalpte Hak'tan gayrıya yer bırakmamak gerektiğini, böylece salikin gizli ve değerli hediyelere mazhar olacağını vurgulamıştır. Salike; zahirden batına, suretten sîrete, dış âlemden gönül âlemine göç et, diyen mutasavvıfımız kalbin kapısında beklenmesi gerektiğini, murakabe yaparak Hakk'ı tefekkür etmesini ve iç âlemine yönelmesini tavsiye etmiş, Hakk'ı yalnızca murakabe ve muhabbet halinde olan bir kalp ile bulabileceğini beyan etmiştir. O, daimi murakabe yapmayı, bunu adet edinmeyi ve murakabenin sonucunda da gönlündeki cevherlerin ortaya çıkacağını ifade etmiştir.

Kalbine eder teveccüh sâlik olan dâ'imâ,

Târik-i dünyâ olur hiç meyl-i agyâr eylemez.

Revzen-i dilden nice âlemleri seyrân eder,

Setr eder vech-i dili keşf-i esrâr eylemez (Kösetürkmen, 2012:161).

Muharrem Hilmi Efendi salikin sürekli olarak kalbine nazar ettiğini, dünyadan yüz

çevirdiğini ve Hak'tan başkasını düşünmediğini, kısaca murakabe halinde olduğunu zikretmiştir. Bu hal sayesinde salike Hak tarafında feyz geldiğini ve âlemleri temaşa ettiğini ifade eden mutasavvıfımız, özetle salik olmak isteyenlere murakabe halinde olmayı, bu hal ile yaşayarak ilahi hediyeler kazanmayı ve kendisine verilen sırları ifşa etmemeyi tavsiye etmiştir. Murakabe kavramını, Hak'tan başkasını düşünmemek ve kalbine sürekli nazar etmek ve bu hal ile yaşamak şeklinde tarif etmiştir.

2.1.5. Takvâ

Sözlükte “korumak, korkmak, sakınmak, çekinmek, muhafaza etmek” gibi manalara gelen takvâ kelimesi tasavvufî ıstılahta; Allah'ın emirlerine sarılmak ve yasaklarından da uzak durmak gibi anlamlara gelmektedir (Cebecioğlu, 2009:328; Uludağ, 2010:484).

Kalbi günahlardan koruyan amel (Yılmaz, 2021:200) olarak da tanımlanan takvâ kelimesi Kur'an ve hadislerde birçok defa zikredilmiştir. Nitekim “*Allah'tan gücünüz yettiğince korkun, sakının!*” (Teğâbün, 16) ayeti ve “*İnsanların en keremlisi (şerefli) en çok takvâ sahibi olanlarıdır.*” hadisi bunlara birer örnektir.

Tasavvuf ehline göre takvâ, kalbin her daim günden uzak kalarak tertemiz bulunması olarak tanımlansa da Kur'an'da takvanın üç manada kullanıldığı ifade edilmiştir (Kösetürkmen, 2009:77):

a. Haşyet ve Heybet manasına gelmektedir. Nitekim “*Yalnız benden korkun.*” (Bakara, 41) ayeti buna bir örnektir.

b. Tâat ve ibadet manasına gelmektedir. Nitekim “*Ey insanlar! Allah'tan nasıl korkmak lazımsa öylece korkun.*” (Âl-i İmrân, 102) ayeti buna bir örnektir. Mutasavvıfımız bu ayeti isyanı bırakmak, daima zikir ve şükür halini muhafaza etmek şeklinde yorumlamıştır.

c. İsyandan korunmak, Hak'tan başka şeylerden çekinmek ve Hakk'a yaklaşmak manasına gelmektedir. Nitekim “*Her kim, Allah'a ve peygamberine itaat eder, Allah'tan korkar, O'nun azabından sakınırsa, işte böyleleri muradlarına erecek olanlardır.*” (Nûr, 52) ayeti buna bir örnektir (Kösetürkmen, 2009:77-78).

İlk zâhid ve sûfiler şüpheli şeylerden her daim kaçınmışlardır. Mutasavvıflar takvâ kavramıyla alakalı bazı tarifler yapmış, fayda ve sonuçlarından bahsetmişlerdir (Uludağ, 2010:485). Sehl Tusterî “Takvâ, tek başına hâlleri müşâhede etmektir.” demiştir (Kelâbâzî, 2019:163).

Muhammed b. Şeyhân takvâyı “Hak dışında herşeyi terk etmek” şeklinde tanımlamıştır (Kelâbâzî, 2019:163).

Hubeyb b. Adî'ye (ö. 4/625) takvanın ne olduğu sorulmuş, o da “Takva, Allaha karşılık umarak, O'ndan gelen nurla O'na karşı başkaldırmaktan vazgeçmektir.” şeklinde cevap vererek kavram hakkındaki yorumunu dile getirmiştir (Muhâsibî, 2020:75).

Başka biri ise takvayı, “Takvânın aslı, yasak olan şeylerden uzaklaşmak ve nefis ile zıtlasmaktır. Kul, nefsin hazlarından uzaklaştığı ölçüde yakîni idrak eder.” şeklinde tarif etmiştir (Kelâbâzî, 2019:163).

Hâris b Esed el-Muhâsibî (ö. 243/857) takvâyı, Hakk'ın hoşlanmadığı şeylerden uzak durmak ve korunmak şeklinde tanımlamıştır (Muhâsibî, 2020:75).

Muharrem Hilmi Efendi ise takvâyı, kalbi Hakk'ın dışındaki şeylerden muhafaza etmek, yani kalbi Hak'tan başka şeylerle doldurmamak ve Hakk'ı anarak O'nun huzurunda bulunma halini kuvvetlendirmek, böylece manevi zevke ermek sözleriyle tarif etmiştir (Kösetürkmen, 2009:79). Mutasavvıfımız günahattan kaçınmak ve takvâlı olmak hususunda *Dîvân*'ında birçok şiir kaleme almıştır.

Sâlikâ bulmak dilersen iki cihânda felâh,

Terk edip fîsk u fücûru ol dâ'im ehl-i salâh.

Kız ü bühtân eyleyip hiç halkı âzâr eyleme,

Öyle sa'y eyle ki ola kavl ü fi'lin hep sıhâh.

Her husûsta harâma el sürme eyle ictinâb,

Kesb eyle helâli ye iç sana çok olmuş mübâh.

Emr ü nehy ile âmil ol etme ülfet nâs ile,

Şer'î amel kalbî zikr et lâzım sana iki cenâh (Kösetürkmen, 2012:110).

Muharrem Hilmi Efendi iki cihan saadetine ermek isteyen salike, günah ve isyandan sakınmayı ve salih amele devam etmeyi tavsiye etmiştir. Yalan ve iftirayla insanları incitmekten çekinmenin ve hep doğru sözlü olmanın gerekliliğinin zikreden mutasavvıfımız salike harama el uzatma, tefekkür et ve helal yoldan rızık kazan diyerek takvalı olmayı öğütlemiştir. Son bölümde Hakk'ın emirlerine uy, yasaklarından sakın, kalbi zikre devam et sözleriyle takva yolunda olan salikin bu amellere muhtaç olduğunu ifade etmiştir. Takvayı, Hakk'ın yasaklarından sakınmak ve helallerine yönelmek şeklinde tarif etmiştir.

*Ey goncac-i bâg-ı emel meyl-i sivâ eyleme geç,
İgvâ-yı nefse uyma hiç meyl-i hevâ eyleme geç.*

*Bilmem ki nedir hevesin fâni dünyâyı n'idersin,
Âhiri koyup gidersin meyl-i dünyâ eyleme geç*

*Eğer tâlib isen Hakk'a usulüne ri'âyet et,
Evâmir-i dîne evvel lâzım olan icâbet. (Kösetürkmen, 2012:104).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde salike Hak'tan başkasına gönül verme, nefsinin tuzaklarına düşme, arzularının esiri olma ve fani dünyanın heveslerine meyletme çünkü sonunda bu dünyadan ebedi âleme göç edeceksin demektedir. Salikin masivâyı terk edip ibadet ve takva yoluna girmesi gerektiğini, Hakk'a takva ve sıdk ile ulaşılacağını zikreden mutasavvıfımız, Hak yoluna talip olanların gûnahtan sakınıp şeriata tabi olmaları ve takvayla ibadetlerine sarılmalarını tavsiye etmiştir.

2.1.6. Sıdk

Sözlükte “doğruluk, dürüstlük, hakikati konuşmak, gerçeğe uygun bilgi vermek, tasdik etmek, sözünü tutmak, samimi ve içten olmak” gibi manalara gelen sıdk kelimesi tasavvufî istılahta; zahir ve batının bir ve eşit olması, sonunda ölüm olsa bile doğruyu söylemek, ibadet ve sözlerinde nifak hissi barındırmamak şeklinde tarif edilmiştir (Cebecioğlu, 2009:303; Çağrı, 2009:98).

Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde insanların sıdk ile yaşamaları tavsiye edilmiş ve sadık kişiler (söz ve fiillerinde doğru olanlar) övülmüştür. Nitekim “*Doğru sözlü, doğru özlü erkek ve kadınlara Allah, bağışlanma ve büyük ecir hazırlamıştır.*” (Ahzâb, 35) ayeti sadık insanları müjdelemektedir.

İçte ve dışta Hak ile olan beraberliği muhafaza etmek (Cebecioğlu, 2009:303) olarak da tanımlanan sıdk kavramı, mutasavvıflar tarafından çeşitli şekillerde tarif edilmiştir. Ebû Ali Dekkâk “Sıdk işin temelidir, her iş onunla tamam olur, onunla nizam bulur. O, nübüvvet ardından gelen derecedir.” şeklinde tanımlamıştır.

Cüneyd-i Bağdâdî sıdkı, sadece yalan söylemenin seni kurtaracağı durumda bile doğru söylemendir, şeklinde açıklamıştır.

Sehl Tusterî ise sıdkı “Allah'ın kılıcı” olarak sembolize etmiş ve neye temas ederse onu keser demiştir (Kuşeyrî, 2013:357).

Muharrem Hilmi Efendi sıdk kavramını; salikin Hakk'ın emirlerine riayet etmesi, iç

ve dış yüzünün bir olması şeklinde tarif etmiş (Kösetürkmen, 2012:76,86,88) ve *Dîvân*'ında sıdk kavramıyla alakalı birçok şiir kaleme almıştır:

*Râm olma sakın emrine hiç nefis-i şerîrin,
Her emrine gel sıdk ile ol yâra icâbet et.*

*Tâ yok olasın var ola ol dilber-i ra'nâ,
Hiç kalmaya benlik eseri nûr-ı metâb et.*

*Hem bakma cihân zevkine gel pâk-dâmen ol,
Ya şehir-i dile zikr ile gir durma şitâb et* (Kösetürkmen, 2012:86).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde salike ziyankâr nefse tabi olmamayı, Hakk'ın yolunda nefsinden geçip yok olmayı, benlik putunu yıkmayı ve sıdk ile Hakk'ın her sözüne tabi olmayı tavsiye etmiştir. Dünyanın boş zevklerine uyma ve eteğini haramdan çek, diyen mutasavvıfımız salike Hakk'a karşı sadakatli olmasını, zikir ile kalbini aydınlatmasını ve temizlemesini öğütlemiştir. Kısaca sıdk kavramını Hakk'a karşı sadakatli olmak, onun yolunda doğru ve samimi bir şekilde ilerlemek şeklinde yorumlamıştır.

*Gel eyleme hiç mahlûk-ı Hudâ'ya ihânet,
Her şahsı hukûkunu gözet eyle sıyânet.*

*Sen sıdk ile gel Hakk'a rücû' eyle gönülden,
Hem bir ere el ver mutî' ol eyle ri'âyet.*

*Mir'ât-ı dili tasfiye kıl jeng-i sivâdan,
Gel gir tarîk-i aşka devâm eyle begâyet* (Kösetürkmen, 2012:89).

Muharrem Hilmi Efendi salike kimsenin hakkını ihlal etmemesini, herkesin hak ve hukukuna saygılı olmasını, sadık bir şekilde Hakk'a dönüp gönülden itaat etmesini ve Hak yoluna sıdk ile biat etmesini tavsiye etmiştir. Aşk tarikatına girmek ve sıdk ile bu yolda yürümekle salikin kalbinden dünya pasının gideceğini ve Allah'a karşı sadık olacağını zikreden mutasavvıfımız sıdk kavramını, saliki Hakk'a vasıl eden ve ona itaat etmesine vesile olan bir duygu, şeklinde tarif etmiştir.

*Hudâ'dan her ne dilersen gelir elbette ol sana,
Ana sıdk ile teslîm ol elin çek zîr ü bâlâdan.*

*Murâd-ı ilâhî üzre olur her şey yerinde bil,
İrâde eyler ol bir bir gelir arş-ı mu'allâdan* (Kösetürkmen, 2012:293).

Muharrem Hilmi Efendi salike Hak katında ne takdir edilmişse başına onun

geleceğini, bundan dolayı tam bir sadakatle teslim olmasını ve kalbini her şeyden arındırmasını tavsiye etmiştir. Her şeyin Hakk'ın iradesiyle gerçekleştiği ve sırasıyla cari olduğunu vurgulayan mutasavvıfımız, sıdk kavramını Hakk'a teslim olmak ve bu doğrultuda mâsivaya aldanmamak şeklinde tanımlamıştır.

Câhilin sun'î hubbu aceb hoş gelir bilmem

Ne kadar eylesen pendî kabûl etmez hederdir hep.

Ehibbâ-yı zamânede sadâkat kalmadı aslâ,

İçi dışına hiç uymaz zîrâ benî- beşerdir hep.

Derûnu zâhire uygun değil zamânede şimdi,

Rûy-ı handânı bu cân damarına nîşterdir hep (Kösetürkmen, 2012:76)

Muharrem Hilmi Efendi bu zamanda insanların yapmacık olduğunu, uyarı ve nasihatten anlamadıklarını; vefa, sadakat, samimiyet ve ihlas gibi sıfatlardan uzak olduklarını vurgulamıştır. İç ve dış yüzlerinin tamamen farklı ve birbirine uymadığını ifade eden mutasavvıfımız samimi dostun kalmadığını, sıdkın ortadan kaybolduğunu zikretmiştir. Sıdk kavramını, insanın iç ve dış yüzünün bir ve samimi olması şeklinde tarif etmiştir.

2.1.7. Sabır

Sözlükte “sıkıntı ve belalara katlanmak, tahammül etmek, dayanmak, sükûnetle karşılamak, hapsedmek, tutmak, engellemek, güçlü ve dirençli olmak” gibi anlamlara gelen sabır kelime tasavvufî ıstılahta; olumsuzluklar karşısında metanet göstermek, isyandan sürekli kaçınmak ve belalar karşısında sızlanıp yakınmamak şeklinde tanımlanmıştır (Çağrı, 2008:337; Cebecioğlu, 2009:284).

Nefse keyif veren şeylerden uzaklaşmak olarak da tarif edilen (Yılmaz, 2021:195) sabır kavramı, Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde birçok defa zikredilmiştir. Nitekim “*Ey iman edenler! Sabrederek ve namaz kılarak Allah'tan yardım isteyin! Çünkü Allah, sabredenlerle beraberdir.*” (Bakara, 153) ayeti ve “*Kim sabrederse, Allah ona dayanma gücü verir. Kimseye sabırdan daha hayırlı ve daha geniş bir ikram verilmemiştir.*” (Müslim, Zekât, 124) hadisi bunlara birer örnektir.

İnsana özgü bir duygu olan sabır, mutasavvıflar tarafından çok kullanılmış ve hakkında çeşitli tarifler yapılmıştır. Nitekim Sehl Tusterî sabrı “Allah tarafından bir çıkış kapısı açılmasını beklemektir.” sözleriyle tanımlamıştır (Kelâbâzî, 2019:157).

Zünnûn-i Mısırî sabır kavramını “Allah'ın emirlerine muhalif şeylerden uzaklaşmak,

musibet acısını yudumlarırken kalp sükûnetini muhafaza etmek, geçim sıkıntısı ve fakirlik çekerken bile kendini zengin göstermemektir.” şeklinde tarif etmiştir.

İbn Atâ (ö. 309/922) ise sabrı “Başa gelen musibetler karşısında hüsn-ü edebi muhafaza etmek.” sözleriyle ifade etmiştir (Kuşeyrî, 2013:314).

Cüneyd-i Bağdâdî’ye sabrın ne olduğu sorulmuş, o da “Zorluk ve sıkıntı zamanı geçinceye kadar rızık sıkıntısına Allah için tahammül göstermektir.” cevabını vermiştir (Serrâc, 2019:49).

Takva ve zühd sahibi mutasavvıflar sabır konusunda çok direnç göstermiş, bazılarının sabır duygusu kendilerinden el çekmek istemiştir. Bu durumla karşılaşan bir sûfî “Ey sabır, sabret!” sözleriyle kendi sabır duygusuna sabretmesini tavsiye etmiştir. Kelâbâzî kitabında bu durumu “Öyle insanlar vardır ki sabır bile onların sabrına sabredemez.” şeklinde zikretmiştir (Kelâbâzî, 2019:158).

Ebû Osman el-Hîrî (ö. 298/910) sabrı “Kulun afiyet içinde iken güzel sohbet ehli olduğu gibi bela içindeyken de aynı durumda olmasıdır.” şeklinde tanımlamıştır.

Amr b. Osman el-Mekkî (ö. 297/910) sabır hakkında “Sabır; Allah ile sebat etmek, O’ndan gelen musibetleri gönül hoşluğu ile karşılamaktır.” sözünü söylemiştir (Kuşeyrî, 2013:315).

Muharrem Hilmi Efendi ise sabrı, musibetlere üzülmemek ve olumsuzluklar karşısında sükût edip Hakk’a havale etmek, şeklinde tanımlamış (Kösetürkmen, 2012:76,87) ve *Dîvân*’ında sabır kavramıyla alakalı birçok şiir kaleme almıştır:

Te’essüf eyleme hiç başa gelenler kaderdir hep,

Anın için bu dehr içre geçen ömür kederdir hep.

Bu kârâne-i âlemde muhibb-i sâdık arama,

Sûret-i zâhire bakma ser-â-pâ hîle şerdir hep.

Çekil bir kûşeye sabr et vaz geç bu dehrin dağdağasından,

Sükût et ihtilâl etme nâsâ mutlak zarardır hep (Kösetürkmen, 2012:76).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde insanın başına gelen olumsuzluklara kaderdir deyip metanetli olmasını, bu âlemde keder ve sıkıntının hep var olacağını ve bundan dolayı sabırlı olunması gerektiğini zikretmiştir. Bu dünyada vefalı dost arama zira boşuna uğraşsın; insanların dışına önem verme, baştan aşağı hep şerlidir, diyen mutasavvıfımız salike, köşeye çekil, zaman akıp gitsin, sabırlı ve sessiz ol ve halkın arasına karışma

sözleriyle sûfilîğin esaslarını beyan etmiştir. Kısaca sabır kavramını, dünyanın üzüntü ve kederi karşısında metanetli olmak ve bir köşeye çekilip halk arasına karışmadan yaşamak şeklinde tanımlamıştır.

Ey nûr-ı basar sen bu ele bakma sükût et,

Allah bilir sen cânını yakma sükût et.

Sen kendini teslîm-i Hak et etme cedel kim,

Hakkını Hak izhâr eder çatma sükût et.

Erbâb-ı kemâl nezd-i ilâhîde sevilir,

Ehl-i dilin sözlerini etme sükût et.

Sırrı sakın bâbasîre olma refîk hiç,

Sen ehl-i dili ehl-i zevkle katma sükût et (Kösetürkmen, 2012:87)

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde salike insanların sözüne bakmamayı, her şeyi Hakk'ın bildiğini bilip susmayı, kendisini Hakk'a teslim etmeyi, insanlarla münakaşayı bırakmayı, kimseye kızmamayı ve sabırlı olmayı tavsiye etmiştir. Ehli irfan dışında dost aranmamasını öğütleyen mutasavvıfımız dünyaperestlerle dolaşmamayı; sessiz, sakin ve sabırlı bir hal ile yaşamının gerekliliğini beyan etmiştir. Kısaca sabrı insanlardan uzaklaşmak, kimseye kızmamak ve her şeyin Hak tarafından bildiği için hakkını aramadan susmak şeklinde ifade etmiştir.

2.1.8. Kanaat

Sözlükte “yetinmek, ikna olmak, payına razı olmak” gibi anlamlara gelen kanaat kelimesi tasavvufî ıstılahta; kişinin aza yetinip elindekine razı olması, bütün gayretiyle çalıştıktan sonra eline geçene rıza göstermesi, başkalarının elindeki şeylere göz dikmeyip aşırı kazanç hırsından arınması şeklinde tarif edilmiştir (Çağrı, 2001:289; Cebecioğlu, 2009:191).

Kanaat kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de lafız olarak değil, mana olarak zikredilmiştir. Nitekim “*Erkek olsun kadın olsun, kim inanmış bir insan olarak dünya ve âhirete yararlı işler yaparsa kesinlikle ona güzel bir hayat yaşatacağız.*” (Nahl, 97) ayetinde geçen güzel hayat/hayaten tayyiben lafzı müfessirler tarafından “kanaat” olarak yorumlanmıştır (Yılmaz, 2021:201).

Yaşamak için zarurî ihtiyaç dışında kalan tüm nefsî isteklerden arınmak şeklinde de tarif edilen kanaat (Çağrı, 2001, 289) kavramı hakkında mutasavvıflar pek çok tanımlama ve yorum yapmıştır. Nitekim Bişr el-Hâfî (ö. 227/841) kanaatin yalnızca

mü'minin kalbinde barınacağını ve ona has bir duygu olduğunu zikretmiştir.

Ebü Süleymân ed-Dârânî kanaati “İnsanın alıştığı şeylere sahip olmadığı zaman huzur içinde olması.” şeklinde tanımlamıştır (Kuşeyrî, 2013,280).

Râgıb el-İsfahânî (ö. 501/1108) kanaati, kulun elinde yeterli miktarda olmasa da payına razı olması, şeklinde tarif etmiştir (Çağrı, 2001:290)

Muharrem Hilmi Efendi ise kanaat kavramını, dünyalık şeylere değer vermeyip Hak tarafından ezelde kendine bahşedilen paya razı olmak ve kanaat getirmek, şeklinde tanımlamış (Kösetürkmen, 2012:145) ve *Dîvân*'ında konuyla alakalı birkaç şiir kaleme almıştır:

*Âşık-ı Hudâ olanlar fânî dünyâyı n'ider,
Tâlib-i dünyâ olanlar terk edip âhir gider.
Yok bekâsı sîm ü zerre etme meyl,
Ne kadar cem' etse âhir yine olur derbeder.
Yok yere yorulma hiç gel bahr-i efkâre düşüp,
Rızk-ı Hudâ'ya râzî ol etme beyhûde keder.
Bahr-i efkâre düşüp hiç gam yeme âsûde ol,
Dünyâ için yok yere gel ömrünü etme heder.
Hak ne kısmet etmiş ise rûz-i ezelde sana,
Nasîbin odur senin bil düşme efkâre peder.
Sırrıyâ eyle kanâ'at kısmetine râzı ol,
Diler ise Hak Teâlâ rızkı taştan halk eder* (Kösetürkmen, 2012:145).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde salık için dünyanın boş ve geçici olduğunu, ne kadar mal ve para biriktirip değer verse de sonunda hepsinin boşa gideceğini, bundan dolayı dünya malı için kendini yormaması ve Hak tarafından payına düşene razı olup kanaat getirmesi gerektiğini vurgulamıştır. Salike; rahat ol, dertlenme ve ömrünü heder etme sözleriyle öğütte bulunan mutasavvıfımız ezelde Hak tarafından kendisine ne yazılmışsa onu elde edeceğini, rızkının ne artıp ne de eksileceğini, bundan dolayı rıza gösterip kanaat etmesini tavsiye etmiştir. Son bölümde nefsine seslenen Muharrem Hilmi Efendi kanaatkâr ol, rıza göster, deyip “Hak isterse senin rızkını taştan yaratır.” sözleriyle kanaat konusundaki teslimiyetini dile getirmiştir. Kanaati, dünyalık için kederlenmemek ve payına düşene razı olmak şeklinde tarif etmiştir.

*Kanâ'at etmeli Hakk'ın mahsûs kıldığı rızka,
Helâl harâm demeyip celb eder mi ehl ü iyâle.*

*Kanâ'at etmeyen mal-ı helâle karnı hiç doymaz,
Muhibb-i sîm ü zer dâ'im çalışır halkı igfâle.*

*Ne bed-sîret ne bed-ahlâk rücû' edip hakîkatten,
Hakkı ibtâl eder zâlim çevirir başka bir hâle* (Kösetürkmen, 2012:334)

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde salikin Allah'tan gelen rızka kanaat etmesini, helal haram ayırımı yapmasını ve çoluk çocuğuna temiz rızıktan yedirmesini öğütlemiştir. Kanaatkâr olmayan insanın helal malla karnının doymayacağını, altın ve gümüşe tamah edeceğini zikreden mutasavvıfımız bu tip insanların halkı daima aldatacağını, hakikatten sapacağını ve batıl yollara müptela olacağını vurgulamıştır. Kanaati; insanı Hak yola sevk eden, helal rızıkla yetindiren ve batıla saptırmayan bir ahlak şeklinde tarif etmiştir.

2.1.9. Fakr

Sözlükte “fakirlik, yoksulluk, ihtiyaç duymak” gibi anlamlara gelen fakr kelimesi tasavvufi ıstılahta; kulun kendinde bir varlık görmemesi, bütün varlığı ve benliğiyle Hakk'a teslim olması, kendisini Allah'tan başkasına muhtaç hissetmemesi, hiçbir şeyin sahibi olmadığını ve her şeyin Allah'ın mülküne mahsus olduğunu bilmesi şeklinde tarif edilmiştir (Uludağ, 1995:132-133; Cebecioğlu, 2009:105; Serrâc, 2019:47).

Her şeyin gerçek sahibinin Allah olduğunu kavrama hali olarak da tanımlanan (Yılmaz, 2012:205) fakr kavramı hakkında Kur'an'da birçok ayet vardır. Nitekim “*Ey insanlar siz Allah'a fakir/muhtaçsınız. Allah ise ganî/zengin ve övgüye lâyıktır.*” (Fâtır, 13) ayeti buna bir örnektir.

Dervişliğin temel sıfatlarından biri olan fakr kavramı, mutasavvıflar tarafından çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. İbrâhim el-Havvâs (ö. 291/904) fakr kavramını “Şeref giysisi, peygamber libâsı, sâlihler cilâbı, muttakiler tâcı, müminlerin süsü ve âriflerin ganimetî” şeklinde tarif etmiştir (Serrâc, 2019:47).

Kendisine “Fakr nedir?” diye sorulan Yahya b. Muaz (ö. 258/872), “Fakr kulun sadece Allah ile zengin olması ve Allah'tan başka kimseye itimat etmemesidir.” cevabıyla kavram hakkındaki yorumunu ortaya koymuştur.

Bişr el-Hâfî ise fakr kavramını fakirlik olarak tarif etmiş, manevi olarak en yüksek ve faziletli makamın ömür boyu fakirlik olduğunu beyan etmiştir (Kuşeyrî, 2013:442-443)

Ebû Muhammed el-Cerîrî (ö. 321/933) fakr kavramını “Fakr mevcut olanı kaybetmemek için mevcut olmayanı talep etmemektir.” şeklinde tanımlamıştır.

Ruveym b. Muhammed fakrı, “Var olan her şeyi yok etmek ve yok olan tüm şeyleri terk etmektir.” şeklinde tarif etmiştir (Kelâbâzî, 2019:159)

Muharrem Hilmi Efendi fakr kavramını, amel ve ibadet noktasında kendini yoksul görmek ve her daim Allah’a muhtaç hissetmek (Kösetürkmen, 2012:278), şeklinde tanımlamış ve *Dîvân*’ında konuyla alakalı birkaç şiir kaleme almıştır:

Eğerçi emr-i Hakkâ âşinâyım,

Velâkin isyân ile pür-hatâyım.

Cürm ü isyânda mislim yok cihânda,

İbâdet ü tâ’atta bir gedâyım.

Garîk-i bahr-i isyânım demâdem,

A’mâl-i sâlihadan pek cüdâyım.

Sinnim erdi hitâma amelim yok,

Zünûb ile rû-siyâh bînevâyım.

Keremler kânına bir ümmîdim var,

Amelim mefkûd muhtâc-ı atâyım.

Eğer olmaz ise senden inâyet,

İki cihânda zelil ü bâbahâyım (Kösetürkmen, 2012:278).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde; her ne kadar Hakk’ın emirlerinden haberdar olsa da günah bataklığına battığını, azgın nefsin emellerine esir düştüğünü, ibadet ve taatta pek fakir olduğunu, isyan ile boyanıp güzel amelden uzaklaştığını zikretmiştir. Ömür sermayesini tükettiğini, amelsiz ve yüzü gınahtan kara bir şekilde çaresizliğini, kısaca manevi fakirliğini itiraf eden mutasavvıfımız kerem kaynağı yüce Allah’ın merhametine sığındığını, amel noksanlığına karşın Hakk’ın ihsan denizine muhtaç olduğunu, affedilmezse iki âlemde de değersiz ve sefil bir duruma düşeceğini ifade etmiştir. Fakr kavramını kulun kendinde bir erdem görmemesi, kişinin manevi açıdan fakirliği ve yoksulluğu olarak tarif etmiş ve bu halde olan salikin Hakk’ın dışında gidecek bir kapısının olmadığını beyan etmiştir.

Bir aceb sırdır bu zamânda kedersiz yok demim,

Pür-keder ömrüm geçer mihnet ile yok hemdemim.

*Dil dâ'im feryâd eder leyl ü nehâr durmaz hemân,
Âh u nâlânım kimse dinlemez yok mahremim.*

*Dest-i bîtâbımı çektim bîvefâlardan tamâm,
Çünkü derdime refâkat edecek yok erhamim.*

*Sırrıyâ arama hiç erbâb-ı vefâ kalmadı,
Bâg-ı dile gir niyâz et deme hiç yok ekremim* (Kösetürkmen, 2012:275)

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde ömrünün keder içinde geçtiğini, sıkıntısız bir zamanının olmadığını, gece gündüz hep feryat ettiğini, bu halinden anlayan ve kulak veren bir dost bulamadığını ifade etmiştir. İnsanlardan elini çektiğini ve bu dünyada “Müşfik bir refik” bulamadığını zikreden mutasavvıfımız âlemde vefalı bir dost kalmadığını, vefasızlardan elini çekip dua ile Hakk’a yalvardığını ve sadece Allah’ın vefalı bir dost olduğunu vurgulamıştır. Özetle fakr kavramını hiç kimsesiz kalmak, Hakk’a yalvarmak ve ondan gayrisına tamah etmemek şeklinde tarif etmiştir.

2.1.10. Zühd

Zühd kelimesi sözlükte “bir şeye rağbet etmemek, ona karşı ilgisiz davranmak, ondan yüz çevirmek, uzak durmak, engellemek, aza kanaat etmek” gibi manalara gelmektedir. Tasavvufî ıstılahta ise salikin dünya ve içindeki şeylere yüz çevirmesi, onu terk etmesi, bencil ve muhteris olmaması, Allah’tan gafil bırakacak şeylere meyil etmemesi gibi anlamlara gelmektedir (Cebecioğlu, 2009:379; Ceyhan, 2013:530; Gazâlî, 2013:397; Yılmaz, 2021:208).

Kulun arzu ettiği şeyden kendisini alıkoyması olarak da tarif edilen zühd kavramı (Gazâlî, 2013:397), Kur’ân-ı Kerîm’de birçok ayette zikredilmiştir. Nitekim “*Bilin ki dünya hayatı ancak bir oyun, eğlence, bir süs, aranızda bir övünme ve daha çok mal ve evlât sahibi olma isteğinden ibrettir. Dünya hayatı aldatıcı bir geçimlikten başka bir şey değildir.*” (Hadîd, 20) ayeti buna bir örnektir.

Zühd kavramı mutasavvıflar tarafından tasavvuf ilminin ilk basamağı olarak görülmüş (Ceylan, 2013:532), hakkında birçok tanımlama ve tarif yapılmıştır. Nitekim ilk zahidlerden ve Hulefâ-yî Râşidîn’den olan Hz. Ali (ö. 23/644) zühd kavramını “Dünyayı ister Müslüman ister gâvur yesin, buna aldırnamandır.” şeklinde açıklamıştır (Kelâbâzî, 2019:156).

Tasavvuf ilminin en önemli şahsiyetlerinden biri olan Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/778) zühd kavramını “Zühd sırf kuru ekme yemek ve abâ giymek değildir; asıl zühd, yarın

ölecekmiş gibi yaşamaktır.” sözleriyle tarif etmiştir.

Ebû Ali Dekkâk ise zühdü “Malımla cami yaptıracağım, tekke yaptıracağım gibi bahanelere sarılmadan dünyayı olduğu gibi bırakmandır.” şeklinde tanımlamıştır (Kuşeyrî, 2013:215).

Yahya b. Muaz zühdü “Zühd lüzumsuz olanı terk etmektir.” şeklinde açıklamıştır (Kelâbâzî, 2019:157).

Cüneyd-i Bağdâdî ise zühdü “Dünyayı değersiz görmek ve onun bütün iz ve etkilerini kalbden silmektir.” şeklinde tarif etmiştir (Kuşeyrî, 2013:217).

Mutasavvıfımız Muharrem Hilmi Efendi zühdü; dünya ve içindekilerine değer vermemek, geçici olduğunun farkında olmak, güzelliklerine aldanmamak ve kalbi Hakk’a çevirmek, şeklinde tanımlamış (Kösetürkmen, 2012:247) ve *Dîvân*’ında zühd kavramıyla alakalı pek çok şiir kaleme almıştır:

*Ferâgat eyle sen bu cihânın güftügûsundan,
Çekil bir kûşeye yalvar Hudâ’ya tâ ede imdâd.*

*Vefâ yok dâr-ı dünyâda sakın emrine olma râm,
Eresin matlab-ı a’lâyâ ukbâda bulasın zâd.*

*Bilirsin nakş-ı zîbâsında cihânın vefâ yoktur,
Gidersin tehî-dest âhir kalır bu dünyâda bir ad* (Kösetürkmen, 2012:118).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde salike bu dünyanın işlerinden ve dedikodusundan uzak durmayı, çekilip bir köşeye Hakk’a yalvarmayı ve bu ibadetiyle Hakk’a vasıl olacağını öğütlemiştir. Ahiret azığı isteyenlere dünyadan el çekmesini ve nefsinin emirlerine muti olmamasını tavsiye eden mutasavvıfımız dünyanın ve içindekilerinin vefasız olduğunu, cihanın geçici olan süsüne aldanmamayı ve bu hataya düşenlerin ahirete eli boş gideceğini beyan etmiştir. O; kurtuluşun zühd yolunda olduğunu, zühdün de dünyadan el çekip Allah’a ve emirlerine bağlanmak olduğunu vurgulamıştır.

*Olmak istersen bu âlemde (eğer) mazhar-ı zât,
Koyma kalbine sivâyı kal’ edip büsbütün at.*

*Gill u gıştan kalbini pâk et ola âyîneveş,
Kıl ferâgat bu fenâ metâ’ını ehline sat.*

*Dersine eyle devâm tut huzur-ı dâ’imî sen,
Uykuya varsan dahi tut huzûru öylece yat.*

*Ol kadar zıkr eyle ki Hak ola enîsin senin,
Aşk zuhûr ede seni kıla vâsılı kable'l-memât* (Kösetürkmen, 2012:93).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde Hakk'a vasıl olmak isteyen salike kalbine Hak'tan başkasını koymamasını, gönlünü boş şeylerden arındırıp pak eylemesini ve bu dünyanın malına tamah etmemesini öğütlemiştir. 'Dersine devam et' sözü ile salike zikri daimiyi devam etmesini tavsiye etmiş, bu zikrin insanı huzurlu kılacağını ve Hakk'a dost edeceğini ifade etmiştir. Son olarak salike zühd yolundan ayrılmamayı tavsiye eden mutasavvıfımız, bu yolun ölmeden önce Hakk'ı tanımaya vesile olacağını beyan etmiştir. Özetle zühd kavramını dünyadan el çekmek, ibadete devam etmek ve bunun sonunda Hakk'a vasıl olmak şeklinde tanımlamıştır.

Sen etme heves dağdağa-ı dünyâyâ aslâ,

Çoktur zararı âhirete tallahi dervîş.

Eslâf-ı kibâr zerresine eylemedi meyl,

Bir pula dahi almadı sıvallahı dervîş.

Çün Hak "ve nefahu fih" buyurmuş kelâmında,

Bak eylemiş ihsân sana sırrullahı dervîş (Kösetürkmen, 2012:194).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde salike dünya meşgalesine heves etmemesini, ondan uzak durmasını ve ahiretini bunun için heba etmemesini öğütlemiştir. Eski dervişlerin dünyanın zerresine dahi gönül vermediklerini, Hak dışında hiçbir şeyi değerli saymadıklarını zikreden mutasavvıfımız zühd yolunda olan salike "Ona kendi duhumdan üfledim." (Hicr, 29) ayetiyle Hakk'ın kendisine bahşettiği müjdeyi hatırlatmıştır. Kısaca zühd kavramını dünya için ahireti yakmamak, eski dervişler gibi zâhidâne yaşamak ve Hakk'ın sırrına sadık olmak şeklinde yorumlamıştır.

Dünyâyâ etme heves ey rûh-ı cân,

Kalbini tathîre sa'y eyle hemân.

Uyuma bu hâb-ı gafletten uyan,

Gözünü aç gülşen-i esrâre gel.

Etme ârâyîş-i dünyaya nazar,

Mâsivâdan meyli kesmektir hüner.

Hâr ü hâşâke sakın etme heves,

Dü cihânda âşka Allah bes (Kösetürkmen, 2012:247).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde nefsine dünyanın hevâ ve heveslerini bırakmayı, kalbinin kirden arındırmayı, gaflet uykusundan uyanıp sırlar bahçesinde dolaşmayı ve açıkgozlu olmayı öğütlemiştir. Dünyanın süsüne aldanma, mâsivâdan el çek ve dünya malına değer verme sözleriyle kendini ikaz eden mutasavvıfımız dünyanın bir leş olduğunu ve bunu idrak edip zühd ile ondan uzaklaşanların iki cihanda da bahtiyar olacağını ifade etmiştir. Zühdü, açıkgozlu olup dünyaya meyil etmemek ve mâsivâdan el çekmek şeklinde yorumlamıştır.

*Eyle terk bu mâsivâyı zerre bile kalmasın,
Soy enâniyyet libâsın büsbütün uryâne gel.*

*Nakd-i vücûdun bırak hem kendi hâhişin ile,
Yok olup bu fânî varlıktan dahi bîgâne gel.*

*Gezme yabanda sakın vaktini zâyî' eyleme,
Gülzâr-ı dil pâdişâhı server-i hûbâne gel.*

*Elvedâ et bu cihânın pâzârına Sırrıyâ,
Bahr-i muhîte girip emvâc ile ummâne gel (Kösetürkmen, 2012:250)*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde zühd yoluna girmek isteyen salike Hak dışında her şeyi terk etmesini, benlik elbisesini çıkarıp nefsine yabancı olmasını, fani vücuttan sıyrılmasını ve uzaklaşmasını, vaktini dünyalıkla zayi etmemesini ve gönül sultanının huzuruna gelmesini öğütlemiştir. Bu dünyanın alış verişine veda et ve yüzünü çevir sözleriyle salike zühd yolunu tavsiye eden mutasavvıfımız; zühdü dünyanın benliğinden sıyrılıp Hakk'ın ummanına dalmak ve ona ulaşmak için çaba harcamak şeklinde yorumlamıştır.

*Kalbine eder teveccüh sâlik olan dâ'imâ,
Târik-i dünyâ olur hiç meyl-i agyâr eylemez.*

*Revzen-i dilden biçe âlemler seyrân eder,
Setr eder vech-i dili keşf-i esrâr eylemez.*

*Gülşen-i aşka girip hayret ile seyrân eder,
Agyâra iltifât edip terk-i dildâr eylemez.*

*Nefsini teskîne günde bir lokma yeter,
Servet için dünyâyâ meylini iksâr eylemez (Kösetürkmen, 2012:161)*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde zühd yolunda olan salikin sürekli kalbine teveccüh

edip dünyadan uzaklaşacağını, Hak'tan başkasına bakmayacağını ve kalp penceresinden gizli âlemleri temaşa edip sırlara sadık olacağını zikretmiştir. Salikin zühd sayesinde aşk bağına girip dolaşacağını, cânânın dışında kimseye iltifat etmeyeceğini, nefsi bir lokma ile terbiye edip servet için dünyaya dalmayacağını ifade etmiştir. Özetle zahidin hallerinden, zühd yolunun gereklilik ve ikramlarından bahsetmiş; zühdü dünyadan sıyrılmak, Hakk'a gönül gözüyle nazar etmek ve ilahi sırları ifşa etmemek şeklinde tarif etmiştir.

*Süren dil hânesinden agyârı cünûd-i tevhîdle,
Kalıp tenhâ enîs ü mûnîs-i Perverdigâr olmuş.*

*Geçiren nevm-i gafletle bütün eyyâm-ı ömrünü,
Nâr-ı firkatle dünyâda işi âh ile zâr olmuş.*

*Mal ü menâl-i dünyâyâ o kim meyl ü heves eder,
Anın Kârûn gibi gönlü dolu pür-cânavâr olmuş.*

*İrtikâb eyleyen bu dünyâda ey dil nehy-i Hudâ'yı,
Muhakkak eyleme şübhe anın me'vâsı nâr olmuş* (Kösetürkmen, 2012:189)

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde gönül evinden Hakk'ın dışındakileri tevhid askerleriyle sürüp çıkaranların Allah'a yakın dost olacağını, ömrünü gafletle geçirenlerin dünya ateşine düşüp hüsrân içinde yaşayacaklarını, dünya malına çok iştah edenlerin Karun gibi gönüllerine kurt dolacağını ve Hakk'ın men ettiği şeyleri çiğneyenlerin şüphesiz cehennem azabında yanacaklarını ifade etmiştir. Salike zühd yolunu tavsiye eden mutasavvıfımız zühdü Allah'a yaklaşmak, dünyadan uzaklaşmak ve cehennemden kurtaracak amellere sarılmak şeklinde yorumlamıştır.

*Uzletle geçir vaktini sen kalb-i selîm ol,
İhtilâtın çok hatâsı bay u gedâdan.*

*Geflet ile meyl etme sakın reng-i sivâyâ,
Âteş gibi yakar seni geç meyl-i sivâdan.*

*Dehrin safâsı fey'-i zevâl olduğunu bil,
Lezzet alamaz erbâb-ı dil zevk ü safâdan*

*Zâtı nihân gör sen ayân gayri yok ey dil,
Bu sırrı duyar ehl-i dil erbâb-ı îmâdan* (Kösetürkmen, 2012:282)

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde zühd yolunun fakir veya zengin insanlardan uzaklaşmak, gaflete düşüp mâsivâyâ aldanmamak ve kanmamak, dünyanın geçici bir gölge

olduğunun farkına varmak ve değer vermemek olduğunu vurgulamıştır. Zahide dünyanın zevk ve sefa vermeyeceğini zikreden mutasavvıfımız Hakk'ın zatının gözlerden gizlendiğini fakat zahidin onu aşikâr olarak görebileceğini, âlemde Hak'tan başka bir varlık olmadığını ve bunun İlâhi bir sır olduğunu ifade etmiştir. O, zühdü mâsivâdan sıyrılıp Hakk'a vakıf olmak, dünyanın gölgesine dahi tamah etmemek şeklinde tarif etmiştir.

2.1.11. Seyr u Sülûk

Seyr kelimesi sözlükte “gezmek, yürümek, seyir”, sülûk kelimesi ise “yola girmek, yolda yürümek, katılmak, intikal etmek” gibi manalara gelmektedir. Tasavvufî ıstılahta seyr, cehaletten bilgiye, kötü ahlaktan güzel ahlaka, nefsten Hakk'ın zatına doğru yapılan yolculuk; sülûk ise tasavvuf ilmine yönelmiş kişiyi Hakk'a vuslata hazırlayan ilmî ve ahlâkî eğitim şeklinde tarif edilmiştir. Başka bir ifadeyle seyr u sülûk, tarıkata intisap eden salikin insan-ı kâmil oluncaya kadar geçirdiği safahata verilen isimdir (Cebecioğlu, 2009:302; Uludağ, 2010:127; Yılmaz, 2021:210).

Sûfîlerin arasındaki genel kabule göre seyr u sülûkun dört mertebesi vardır. Bu mertebeler mutasavvıflar tarafından seyr illallah, seyr fillah, seyr maallah, seyr anillah şeklinde isimlendirilmiştir (Özköse, 2018:229).

a. Seyr İlallah: Nefsten Hakk'a doğru yapılan seyirdir. Bu mertebedeki salik Hakk'ın rızasına ve sevgisine mazhar olmak için farz, vacip ve nafile ibadetlere yönelerek hakkıyla ifa etmeye çalışır. Bu mertebedeki kişiye “Sâlik bi-nefsihî” de denebilir (Ayni, 2017:232).

b. Seyr Fillah: Salikin beşeri sıfarlardan sıyrılıp Hakk'ın ahlakıyla boyanma seyridir. Nafile ibadetlere çokça yönelen salik Hakk'a kurbiyet kazanır. Bu mertebedeki kişiye “Sâlik bi-Rabbihî” de denebilir (Cebecioğlu, 2009:302).

c. Seyr Maallah: Salik bu mertebede zahir ve batın ayırımını bırakır, veliliğin sonuna ulaşır ve ehadiyet makamını elde eder. Bu mertebedeki kişiye “Sâlik bi'l-mecmû” da denebilir.

d. Seyr Anillah: Tevhid ve cem sırlarına vakıf olan salik teklikten çokluğa, Hak'tan halka doğru yönelir. Bu makamda kişi artık seyrini tamamlamış ve irşadla vazifelenmiştir. Bu mertebedeki salike “Sâlik de lâ-sâlik” de denebilir (Özköse, 2018:229-230).

Seyr ve Sülûk kavramları tasavvuf ilminde, namaz ve abdest gibi birbirinden ayrılmaz iki parça olarak görülmüştür. Buna göre nasıl ki abdesti olmayanın namazı kabul

olmuyorsa sülûkü olmayanın da seyri makbul görülmemiş ve yok sayılmıştır (Yılmaz, 2021:210).

Muharrem Hilmi Efendi de seyr u sülûk kavramına önem vermiş, enbiyanın sünneti ve evliyanın halleri olarak tarif etmiştir (Kösetürkmen, 2003:116-118). O, seyr u sülûkü tasavvuf esaslarına dikkat etmek ve bir şeyhe intisap etmek suretiyle halktan Hakk’a yapılan bir yolculuk olarak tanımlamış (Kösetürkmen, 2012:165) ve *Dîvân*’ında konuyla alakalı birçok şiir kaleme almıştır:

*Eğer tâlib isen Hakk’a usûlüne ri’âyet et,
Evâmîr-i dîne evvel lâzım olan icâbettir.*

*Ta’allüm et îmânî İslâm şerâ’itini evvelâ,
Ferâ’izi edâ etmek esâs-ı İslâmiyettir.*

*Badehû bir mürebbî bul mutî’ ol emrine dâ’im,
Çalış hayâtta oldukça bugün fırsat bu fırsattır* (Kösetürkmen, 2012:165).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde Hakk’ı arayan salike evvela seyr u sülûke başlamasını, bu yolun kurallarına dikkat etmesini, dinin emirlerini yerine getirme noktasında hassas olmasını, yola başlarken imanın ve İslam’ın şartlarını öğrenmesini tavsiye etmiştir. Şiirin son kısmında salike, bir ehil mürşid bul, diyen mutasavvıfımız bu yolun bir terbiye edici olmadan yürünemeyeceğini ifade etmiştir. Seyr u sülûkün, Hakk’a giden yolda dinî ve tasavvufî emirlere riayet etmek ve nefsinin bir mürşide teslim etmekle gerçekleşeceğini beyan etmiştir.

*Bu lalka ile sâlik ne semte gidişin bilmem,
Kâbe-i visâle gitmez bu yol râh-ı dalâlettir*

*Dinle bu seyr u sülûkün usulünü edeyim ta’rif,
Sâlik-i Hudâ’ya elzem bu bir râh-ı hidâyettir.*

*Murâdım istimâ’ değil bununla amel etmektir,
Amel etmekle beraber buna gâyetle dikkattir* (Kösetürkmen, 2012:165-166)

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde seyr u sülûkün kuru ve içi boş laflarla değil amelle olacağını, sadece kelam etmekle vuslat Kâbe’sine erişilemeyeceğini ve boş sözün saliki delalete sevk edeceğini zikretmiştir. Hakk’ı talep edenlere seyr u sülûk yolunun gerekliliğini beyan eden mutasavvıfımız, seyrin amel etmek ve buna dikkat etmekle olacağını beyan etmiştir. Kısaca seyr u sülûkün, kâl ile değil hal ile olacağını vurgulamıştır.

*Sülûk eylemeden garaz dildâr-ı dile vuslattır,
Rûhânî zevke ermeğe bu Hak'tan bir inâyettir.*

*Bu pendimi tutar isen olur hâsıl kamu matlab,
Zîrâ tarîk-i savâbı gösterir bir işârettir.*

*Bu yolda kalb-i selîm ister Hakk'a çün ede îsâl,
Hulûs-i kalbine zîra Hakk'a lâîk ibâdetdir (Kösetürkmen, 2012:166-167).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde salikin seyr u sülûk sonucunda Hakk'ın rızasına ve sevgisine mazhar olacağını, yolun asıl sebebinin bu olduğunu ve nasihatini tutanların doğru yolu bulacağını zikretmiştir. Seyr u sülûkün selim bir kalple yapılabileceğini ve samimi kalbin de saliki Hakk'a vasıl edeceğini beyan eden mutasavvıfımız, Hakk'a layık olan ibadetin arı ve saf bir gönülle yapılan ameller olduğunu ifade etmiştir. O, seyr u sülûkün saf ve temiz bir kalp, halis bir niyet ve Hakk'ın rızasını kazanmaya çalışan amellerle olacağını tarif etmiştir.

*Ayırma gözün eyle sebât râh-ı Hudâ'da,
Çok ihtimâm et bir ulu deryâya erersin.*

*Hülyâya dalıp efkâr ile bozma huzûrun,
Encâmı vâsi' bir ulu sahrâya erersin.*

*Seyrine devâm eyle geri kalmayasın hiç,
Tezâhür eder bir nûr-efzâya erersin.*

*Kurbiyyet alâ'imi zâhir olmağa başlar,
Bir nûrla müzeyyen âlî sarâya erersin.*

*Tâm seyr-i ilâllahı beyân eyledi Sırrı,
Bu seyre devâm et gül-i ra'nâya erersin (Kösetürkmen, 2012:298).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde salike gözünü hak yolan çevirmemesini, amel ve fiillerine önem göstermesini, ham hayallere dalmamasını ve bir an bile duraksamamasını öğütlemiştir. Seyrinde samimi ve özenli olan salikin ulu deryaya dalacağını, büyük sahraya ulaşacağını, nurlar saçan bir menzile varacağını ve yolunun nurla kaplı bir saraya çıkacağını müjdelemiştir. Son kısımda bu şiiriyle seyr u sülûkün adabını ve yolun sonundaki ikramları beyan eden mutasavvıfımız, salikin bu seyre devam ettiği takdirde Hakk'a ulaşacağını ifade etmiştir.

Hayatındaki gerçekleşen her olayı şiir diliyle anlatan Muharrem Hilmi Efendi;

Dîvân'nda ruhlar âleminden dünyaya gelişini, çektiği zorlukları ve dünyadaki seyr u sülûkünü hikâyesel bir şiirle anlatmıştır (Kösetürkmen, 2012:367). Uzun olmasından dolayı burada şiirin sadece içeriğini ele alıp hikâyeyi aktarmaya çalışacağız.

Bir garîb hikâye edeyim beyân, sözleriyle şiirini başlayan Muharrem Hilmi Efendi, bir seher vakti zevk ve sevinç içinde gamsız ve kedersiz bir şekilde uyuduğunu, bahar yelinin her yana estiğini ve tarif edilemez güzellikte bir mekânda bulunduğunu ifade etmiştir. O sırada bir rüyaya daldığını, cihanın perdelerinin açıldığını, melek, insan ve cinlerin ortaya çıktığını, bütün mahlûkatın bir noktada toplandığını, güneşin doğumuyla âlemin aydınlandığını ve kıyametin koptuğunu zannettiğini beyan etmiştir (Kösetürkmen, 2012:367). Sonradan herkese bir binek, kendisine de bir eşek verildiğini ifade eden mutasavvıfımız bu eşeğin yürümekte zayıf, yemek ve içmekte kuvvetli olduğunu; yolda giderken ayağını kıldığını ve yerinden hiç kalkmayıp kendisini aciz ettiğini zikretmiştir. Eşeğin yeme içmeyle günden güne iyileştiğini ve semizlendiğini huyunun ham ve serkeş olduğunu, yolda vaktini hep ona harcadığını, herkesin menzile varıp maksutlarına erdiğini, eşeği bırakıp menzile varmak istemediğini (Kösetürkmen, 2012:368), bu halin yıllarca sürüp çok sıkıntı çektiğini ve bu zahmetli yolculuğunun sonunda çok güzel bir bahçeye eriştiklerini ifade etmiştir. Bahçeye girince eşeğin sıçradığını ve havaya rahatça dikeldiğini gören mutasavvıfımız, ona:

*Dedim ey miskîn nedir bu ettiğin,
Günde bir karış olurdu gittiğin.*

sözleriyle sitemini dile getirmiştir (Kösetürkmen,2012:368). Eşekten:

*Me'mûr idim dedi böyle gitmeğe,
Emr edildim sana zahmet etmeğe.*

*Çünkü ne kadar olursa zahmetin,
Ana göredir ma'nâda rif'atın* (Kösetürkmen, 2012:369).

cevabını alan Muharrem Hilmi Efendi o an gaipten “Çekmeyen zahmeti eremez rahmete.” nidasını duymuş, Hakk'a şükür etmiş, bu yolculuğun onu olgunlaştırmak ve makamını yükseltmek için olduğunu anlamıştır. Şiirin son kısmında uyandığını ve bunların bir rüya olduğunu zikreden mutasavvıfımız dünya hayatının da bu rüyaya benzediğini, asıl seyr u sülûkün bu zahmetli hayat olduğunu, dünya hayatının engel ve sıkıntılara rağmen çalışıp samimiyetle gayret edenlerin hakiki menzile ulaşacağını beyan etmiştir (Kösetürkmen, 2012:369).

2.1.12. Şeyh-Mürşid

Şeyh kelimesi sözlükte “yaşlı kişi, önder, kabile başkanı, saç ve sakalı ağarmış kimse” gibi manalara; mürşid kelimesi ise “hidayet üzere olan, öğüt veren, insanlara doğru yolu gösteren, uyaran, rehber olan” gibi anlamlara gelmektedir (Kâşânî, 2004:319; Cebecioğlu, 2009:322; Öngören, 2010:50).

Şeyh kelimesi tasavvufi istılahta bir şeyhe bağlanıp seyr u sülûkünü tamamlayan, kulu Allah’a yakınlaştıran ve sevdiren, tarikat piri ve üstad gibi manalara (Cebecioğlu, 2004:322; Öngören, 2010:51; Yılmaz, 2021:211); mürşid kelimesi ise Hak yolu tarif eden, yolun tehlikelerini bilen, saliki Hakk’a Hakk’ı da saliki sevdirmeye aracı olan kişi şeklinde tarif edilmiştir. (Kâşânî, 2004:319-320; Cebecioğlu, 2009:245).

Mutasavvıflar arasındaki genel görüşe göre şeyh-mürşid olacak kişi evvela Kur’an ve hadis ilimlerini iyi bilen ve bununla amel eden biri olmalıdır. O; kemal sıfatlarıyla boyanmış, dünya ve makam sevgisinden uzaklaşmış, az yiyen, az uyuyan, az konuşan, nafile ibadetler ve zikirler ile nefsini temizlemiş ve en önemlisi Hz. Peygamber’e kadar uzanan bir silsilesi bulunan bir şahsiyet olmalıdır (Yılmaz, 2021:211).

Tasavvuf ilminde şeyhin, müridlerinin özelliklerini bilmesi ve buna göre onu yönlendirmesi çok önemli görülmüştür. Bu eğitimde müridin teslimiyeti tam ise hızlıca yol alacağı ve olgunlaşacağı zikredilmiştir. Mutasavvıflar arasında mürşid-mürid ilişkisi, baba-evlat ilişkisi gibi görülmüş, babasız bu yolda ilerlenemeyeceği vurgulanmıştır (Muslu, 2018:330). Mutasavvıfımız Muharrem Hilmi Efendi de seyr u sülûkün mürşidsiz yapılmayacağını ifade etmiş, nasıl ki suya dökülen çeşitli renklerin içeriğini anlamak ve çözümlemek için bir kimyager gerekliyse nefsin sıfatları, nasıl eğitileceği vb. konuları anlamak ve insanı eğitmek için de bir mürşidi kâmil gereklidir, demiştir (Kösetürkmen, 2003:122).

Mürşidi kâmil, saliki Hakk’a ulaştıran bir mürebbi olarak tanımlayan (Kösetürkmen, 2012:166) mutasavvıfımız; mürşidin sıfatları, yalancı ve samimi mürşidler, mürşidin müridi eğitme sanatı gibi konularda birçok şiir kaleme almıştır.

Bir nasihat edeyim gel sana ey yoldaş adaş,

Yalınız yola gidilmez ara bul bir arkadaş.

Yolu bilmeyen olursa sarpa uğrar râhınız,

Rehber-i kâmil bulup kendine gel eyle baş.

Rehzene etme refâkat ömrünü zâyi’ kılar,

Bu meseldir ki yanar kurunun sebebine yaş.

Ömr-i azîzin geçirme buyhûde yere sakın,

Dinle bu pendimi azîz hiddet edip çatma kaş (Kösetürkmen, 2012:193).

Muharrem Hilmi Efendi, sana bir öğüt vereyim sözleriyle başladığı bu şiirinde salike seyr u sülûk yoluna yalnız çıkılmayacağını, bir dost bulması gerektiğini, bu dostun yol ve usul bilmez olursa onu hedefinden saptırıp delaletle sürükleyeceğini ifade etmiştir. Seyr u sülûk yolunun ancak kâmil bir rehberle yürünülebileceğini ve yol kesenlerle dostluk yapılmamasını öğütlemiştir. Bu nasihatlerin saliki doğru yola sevk edeceğini beyan eden mutasavvıfımız; kısaca mürşidi yolun usul ve adaplarını bilen, salike Hak yolunda rehberlik ve terbiye eden kişi olarak tarif etmiştir.

Ya'nî bul bir mürebbî ki seni vâsıl kıla Hakk'a

Delîlsiz bir yola gitmek hatâlı bir sefârettir.

Tâlib-i Hakk olup sıdk ile tutmak dest-i mürşidi,

Usûlüyle kemâl bulmak sâlike bir sa'âdettir.

Zîrâ san'atta bir çömez hizmet etmezse üstâda,

O çömez ehli olmaz çün nefîcesi atâlettir.

Bir üstâdın ma'rifetiyle sülûk etmese sâlik,

Bunun da yaptığı çömez gibi aynı şekâvettir (Kösetürkmen, 2012:166)

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde Hakk'a talip olan salike bir mürşidin elinden tutmasını, seyr u sülûk yoluna mürşidsiz çıkılmamasını, bir usta çırak ilişkisi gibi ne emir verdiyse yerine getirip itiraz etmemesini, talimatlara tereddüt ve gevşeklik gösterirse yoldan çıkacağını ifade etmiştir. Şeyhten el ve usul almanın yüce bir saadet olduğunu zikreden mutasavvıfımız, salike, ustasına itaatsizlik etmemesini ve bu yolu ihlasla tamamlamasını tavsiye etmiştir.

Ne hikmet râh-zenlere sâlikler hep inandılar,

Hilekâr dâmına düşüp nâr-ı firkatle yandılar.

Tutup dest-i kâmilî kesb-i kemâl etmeyenler hep,

Uyup nefsin hevâsına son ucunda utandılar.

Var iken fırsat elde hiç riyâkâr olma ey tâlib,

Riyâ eden sâlikler igvâ-yı şeytâna kandılar.

Hevâ-yı nefis ile şöhret ârâyişine aldanıp,

Nâ-ehle intisâb eden sâlikler hep dayandılar.

*Düşüp inkâra bu yüzden saparak yollarından hep,
Arayıp bulmadılar hiç dil ehlini usandılar.*

*Dediler yok imiş ehl-i kemâl hiç bu zamân içre,
Biter yiter tabî'at yollarını doğru sandılar (Kösetürkmen, 2012:144)*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde salıkların Hakk'a giden yolda hep yalancı ve aldatıcı insanların tuzaklarına düştüklerini, kâmil kişi bulamayanların nefislerine uyduklarını ve riya ehli olup şeytanın yolunu takip ettiklerini zikretmiştir. Ehil olmayanlara tabi olup delalete düştüklerini, inkâr ehli olup yoldan saptıklarını ve sonunda bu zamanda mürşid-i kâmil yokmuş deyip felsefe yapanlara inandıklarını beyan etmiştir. Şiirinde ahmak Müslümanları eleştiren mutasavvıfımız, ehil insan elinden tutulmaması halinde insanın başına gelebilecekleri ve mürşid-i kâmilin üzerinde taşımaması gereken vasıfları ifade etmiştir.

*Bir hakikat yolu tut kim vâsıl-ı Hak olasın,
Âteş-i aşk-ı ilâhi hem ola dilde ikâd.*

*Çünkü bir kalb-i selîme etmedin teslîm-i dil,
Anın için bulamadın kendine râh-ı reşâd.*

*Eksik hiç olmaz bu dünyâda ara sen sıdk ile,
Bir rehber-i Hakk'ı bulup emrine eyle inkıyâd (Kösetürkmen, 2012:116).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde salike hakikat yoluna girip gönlünde ilahi ateşi tutuşturmasını, fakat kalbini teslim edecek bir mürşidi kâmil bulamadığını ve bu yüzden doğru yola erişemediğini zikretmiştir. Hak yolu kılavuzsuz olmaz diyen mutasavvıfımız salikin sadık bir kalple ararsa bir mürşid bulabileceğini, bulduğu vakitte emirlerine uyması gerektiğini ve böylece Hakk'a vasıl olabileceğini ifade etmiştir. Tasavvuf yolunda mürşidin gerekli olduğunu beyan eden mutasavvıfımız, her zaman böyle kâmil insanların olduğunu açıklamıştır.

Tasavvufî pek çok meselede fikir beyan eden mutasavvıfımız salikleri ve tarikatı kullanan, şeyh geçinen yalancı insanları sert bir şekilde eleştirmiş ve salikleri bu yalancılara karşı uyarmıştır (Kösetürkmen, 2012:152). *Dîvân*'ında konu hakkında şu şiirleri kaleme almıştır:

*Kıl ü kâl ile teşeyyüh eden mriâyîler bil kim,
Ehl-i hâl olmadığından delîl-i Hudâ değildir.*

*Tutup cer yolunu uşşâk-ı Hudâ'ya belâ olmuş,
Keser rehzen gibi yolları sanki deryâda fildir.*

*Zâhirde rehber-i aşk-ı Hudâ olmuş görünürler,
Hakikatte yol vurucu kâtî'-ı râh u sebîldir.*

*Eğer avâm-ı nâstan bir za'îfî ele geçirse,
Satar ilmiyle irfânın sanırsın anı Halîl'dir (Kösetürkmen, 2012:152)*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde sadece laf ve sözle Hakk'a rehber olduklarını iddia eden ikiyüzlü sahtekârlara sitem edip insanlara dilenerek Hak yolunu arzulayan saliklere bela olduklarını ve fil gibi yollarını kestiklerini ifade etmiştir. Hak aşkının kılavuzu gibi göründüklerini ama hakikatte bu yolun haydutları olduklarını, halktan cahil insanlara süslü sözler söyleyerek ve irfan satarak kandırdıklarını zikreden mutasavvıfımız, bunları görsen "İbrahim Halil Peygamber zannedersin." sözleriyle dış yüzlerinin salih gibi görünüp aslında iç yüzlerinin fasık olduğunu beyan etmiştir.

*Ma'rifetullaha râğbet eden yok asr-ı hâzırda,
Dolandırıcı hilekâr olan râğbettedir şimdi.*

*Hakikatten habersiz zümre-i nâdân çıkıp bir bir,
Oturandar meşâyih postuna kesrettedir şimdi.*

*Ekâmil-i tarîkat hırka-i zilletle pûşîde,
Teşeyyüh eyleyen nâdâna nâs hizmettedir şimdi.*

*Giyüp sûfî libâsın celb-i gınâ eyleyen hodbîn,
Bugün sadr-nişîn olmuş âlem hayrettedir şimdi (Kösetürkmen, 2012:377).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde bu asırda marifet ehline iltifat olmadığını, aksine sahtekârlara muhabbet duyulduğunu, Hak'tan gafil kişilerin posta oturup şeyhlik yaptıklarını ve cahil sûfilerin de yanlarında el pençe durduklarını zikretmiştir. Hak'tan görünüp kesesini dolduran sahte şeyhlerin halk tarafından çok râğbet gördüğünü beyan eden mutasavvıfımız hilekârların zirvede, Hak ehli olan saliklerin de zillette olduklarına işaret etmektedir.

Özetle Muharrem Hilmi Efendi şiirlerinde Hak ehli mürşidlerin her zaman olduğunu; bu insanların seyr u sülûkünü tamamlamış, ilmiyle amel eden, tasavvuf yolunun inceliklerini ve manevi hastalıkların tedavisini bilen, âbid ve zâhid insanlar olduklarını beyan etmiştir. Hak yolunda bir mürşid bulan salikin tereddütsüz itaat etmesini, nefsinin mürşidine teslim etmesini ve eğitime ara vermeden devam etmesini tavsiye eden

mutasavvıfımız ehil olmayan yalancı şeyhlerden kaçınılmasını, bu insanların salikleri karanlığa ve sapkınlığa sürükleyeceğini ve saliklerin rızıklarıyla ceplerini doldurduklarını ifade etmiştir.

2.1.13. Mürid-Sâlik

Sözlükte “iradesi ve isteği olan, bir şeyhe bağlı olan kişi” gibi anlamlara gelen mürid kelimesi tasavvufî ıstılahta; iradesi olmayan, kendi isteğine göre değil de Allah’ın isteğine göre hareket eden, Hakk’ın dışında hiç bir şey arzulamayan, dünyanın ihtişamından yüz çeviren, şeyhi tarafından kendisine gösterilen istikameti bozmadan devam eden kişi şeklinde tarif edilmiştir (Uludağ, 2006:47-48; Cebecioğlu, 2009:245; Yılmaz, 2021:212-213). İradesini şeyhine teslim eden kişiye mürid dendiği gibi bu yolda mesafe kat eden kişiye “sâlik” de denebilir (Yılmaz, 2021:212). Mutasavvıfımız da kitaplarında genel olarak mürid yerine salik tabirini kullanmış; müridin özelliklerini, mürid-mürşid ilişkisini ve seyr u sülûk yolundaki müride tavsiye niteliğinde şiirler kaleme almıştır.

Klasik tasavvufî eserlerde müridin mürşidsiz olmayacağı vurgulanmış, hatta bir mürşidin gözetiminde eğitim görmeyen müridin iflah olmayacağı zikredilmiştir. Nitekim Bâyezîd-i Bistâmî “Üstadı olmayanın kılavuzu şeytandır.” sözüyle mürşid olmadan seyr u sülûk yapılamayacağını, müridin delaletе düşeceğini ve şeytanın yolundan gideceğini beyan etmiştir (Uludağ, 2006:48). Muharrem Hilmi Efendi de şiirinde zikredilen konuya temas etmiştir.

Gel ey sâlik teveccüh kıl sarây-ı dilde dildâre,

Uyan bu nevm-i gafletten nazar hiç etme agyâre.

Yabanda gezme beyhûde kapar bir gün ölüm seni,

Tut dest-i mürşidi eğer ararsan derdine çâre.

Deme yok ehli erbâbı bu zamân içre gâfil,

Her ânda bulunur ehli sakın gel düşme inkâre (Kösetürkmen, 2012:327).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde salike gaflet uykusundan uyanmasını, gönül sarayında yüzünü cânâna çevirmesini ve başkasına bakmamasını, yaban yerlerde boş dolanmamasını, ölüm gelmeden önce derdine derman olacak bir mürşid bulmasını tavsiye etmiştir. Bu zamanda böyle ehil kişi bulunmaz diyenleri gafil diyerek eleştiren mutasavvıfımız salike her zaman mürşid bulunabileceğini, sakın inkâr etmemesini, bu yolun mürşidsiz olmayacağını ve bundan dolayı iradesini mürşidine teslim etmesini

öğütlemiş ve müridde bulunması gereken özellikleri şu şiiriyle zikretmiştir:

Şurût-ı sitteye dikkat lâzımdır sâlike mutlak,

Birinci uzlet-i enâm ya'nî tenhâ ikamettir.

İkincisi killet-i ta'âm ile helâli yemektir.

Üçüncüsü killet-i kelâma çok sabr ile dikkattir.

Dördüncüsü killet-i menâm sâlike lâzım olmuştur.

Beşincisi zikr-i müdâm ile terk-i hâb-ı gaflettir.

Altıncısı huzûr-ı tam ile sîvâyı unutmaktır.

Bunun encâmı vecd ü tarab ile zevk ü hayrettir (Kösetürkmen, 2012:167-168)

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde salikte bulunması gereken özellikleri uzlet, az yemek, helalinden yemek, az konuşmak, sabırlı olmak, az uyumak, zikir ile gaflet uykusundan uyanmak, Hakk'ın dışındaki şeylerle meşgul olmamak ve sonunda zevkle vecde dalmak şeklinde ifade etmiştir.

2.1.14. Halvet/Uzlet

Halvet ve uzlet kelimeleri sözlükte yakın bir anlam içermekte ve “yalnız kalmak, sevgiliyle baş başa kalmak, tenhaya çekilmek, yalnız başına oturmak, inzivaya çekilmek, uzaklaşmak, insanlar arasına karışmamak” gibi anlamlara gelmektedir (Uludağ, 1997:386; Cebecioğlu, 2009:135; Yılmaz, 2021:224).

Halvet kelimesi tasavvufî ıstılahta, müridin kendini ibadete ve gönlünü Hakk'a bağlaması için şeyhin talimatı doğrultusunda insanlardan uzaklaşarak belirli bir süre içerisinde hücreye kapanması (Eraydın, 2011:139); uzlet kelimesi ise müridin Allah'a daha ihlaslı bir şekilde ibadet etmesi için dünyevî meşgalelerden uzaklaşıp bütünüyle Hakk'a yönelmesi şeklinde tarif edilmiştir (Uludağ, 2012:256).

Halvet ve uzlet kelimeleri tasavvuf ilminin ortaya çıktığı ilk dönemlerde aynı anlamda kullanılmış, yukarıda zikrettiğimiz ıstılahî farklılık sonradan ortaya çıkmıştır. Mutasavvıflara göre uzlet daha genel, halvet ise daha özel anlamlıdır (Eraydın, 2011:139). Bundan dolayı halvet daha çok i'tikâfa benzetilmiş, uzlet ise insanlar arasındayken gönlün Hak'la beraber olması yani halkın içinde Hak'la olmak şeklinde açıklanmıştır (Uludağ, 1997:386).

Tasavvuf yoluna intisap edenler kalbini ve ruhunu mâsivâdan arındırmak ve nefsini terbiye etmek amacıyla zaman zaman halvete girerler. Belirli bir zaman diliminde Hak'la

baş başa kalarak dünyevî işlerden uzak durup ibadet, zikir ve tefekkürle meşgul olurlar. Halvetin süresi “*Musa ile otuz gece bana ibadet etmesi için sözleştik ve buna on gece daha ilave ettik. Böylece Rabbinin tayin ettiği vakit kırk geceye tamamlandı.*” (A’râf, 142) ayeti göz önünde bulundurularak genellikle kırk gün olarak tayin edilmiştir. Bundan dolayı halvete çile ve erbâin de denilmiştir (Eraydın, 2011:139-140).

Gönül evini mâsivâdan arındırmak ve Hakk’ın vahdaniyetini tefekkür etmek için insanlardan uzaklaşmak şeklinde de tarif edilen (Yılmaz, 2021:225) halvet ve uzlet kavramları hakkında mutasavvıflar çeşitli tanımlamalar ve açıklamalar yapmıştır. Nitekim Ebû Alî ed-Dekkâk “Giyim kuşamın ve yeme içmen diğer insanlar gibi olsun, bu konularda onlarla beraber ol fakat sırrında onlardan ayrıl.” sözüyle halvet ve uzlet kavramlarına işaret etmiştir.

Ebû Muhammed el-Cerîrî uzleti “Hakiki uzlet insanların arasına girdiğin hâlde sırrını insanlarla meşgul olmaktan koruman, nefsinî gûnahtan uzaklaştırman ve kalbini Hakk’a bağlamandır.” şeklinde tarif etmiştir (Kuşeyrî, 2013:197)

Ebû Yakup Sûsî ise halvet hakkında “Halvete ancak ricâlden olan güçlü kişiler dayanabilir. Bizim gibilere birbirinden görüp amel yapmak için toplum içinde olmak, halvetten daha yararlıdır.” sözünü söylemiştir (Serrâc, 2019:239).

Ebû Nasr Serrâc halveti “Zâhir ve bâtmı meşgul eden ilgilerden yüz çevirmek.” şeklinde tanımlamıştır (Serrâc, 2019:354)

Muharrem Hilmi Efendi halvet ve uzlet kavramlarını insanlardan uzaklaşarak Hakk’a yakınlaşmak, belirli bir yere girip zikir ve fikirler meşgul olmak ve böylece nefsi terbiye etmek şeklinde tanımlamış (Kösetürkmen, 2003:119), zikredilen kavramlar hakkında *Dîvân*’ında birçok şiir kaleme almıştır:

Halvete gir tut huzûr sıdk ile zikr eyle gönül,

Âşık-ı Yezdân olanlar tenhâda pinhân olur.

İhtiyâr-ı uzlet et ki bulasın zevk ü safâ,

Halvete giren zâkirler cihâna sultân olur.

Hakk’ı hâricde arama bulamazsın şübhesiz,

Halvete girip arayan vâlih ü hayrân olur (Kösetürkmen, 2012:135,136).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde salike halvete çekilmesini, halvette zikir ve fikirle meşgul olmasını öğütlemiş ve Hak âşıklarının sadece halvette mutlu olabileceğini beyan etmiştir. Mutluluğun uzlet ve halvette olduğunu zikreden mutasavvıfımız, Hakk’ı halvetten

başka yerde arama bulamazsın sözleriyle salike Allah’a ulaşmanın yolunu tarif etmiştir. Halveti bir yere kapanmak, zikir ve fikirle Hakk’ı aramak şeklinde açıklamıştır.

*Gel sî-i karînden çek elini eyle ferâgat,
Ahvâli anın sana eder aynı sirâyet.*

*İnanma sakın sözlerine esâsı yoktur,
Bil her ne kadar etse de ibrâz-ı sadâkat.*

*Gösterse de sana sadâkat sanma hakikat,
Mutlak ziyânı îrâs eder sana nihâyet,*

*Çek kûşe-i inivâyâ gel ihtifâ eyle,
Ger diler isen başın ola Sırrı selâmet (Kösetürkmen, 2012:92)*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde salike ahlakı kötü, gönlü Allah sevgisinden mahrum, gösteriş ehli dosttan sakınmasını öğütlemiş; onların kötü hallerinin kendisine sirayet edeceğini ve bundan dolayı uzak durulması gerektiğini zikretmiştir. Bu tip insanların sadâkat ehli görünmeye çalıştıklarını ama aslında öyle olmayıp insana zarar vereceğini beyan eden mutasavvıfımız, başı dertsiz ve selamette olmasını isteyenlerin halvete çekilip insanlardan uzlet etmesini tavsiye etmiştir. Uzlet ve halveti, insanların kötülüğünden uzaklaşmak ve yalnızlığı tercih etmek şeklinde açıklamıştır.

*Ey didâr-ı Hakk’a âşık dünyâdan meylini kes,
Aşk ile şehir-i dile gir yel gibi her yana es.*

*Terk-i dâr ü diyâr et halvet-nişîn ol hemîşe,
Kalbini sil gill ü gıştan gezme sen misl-i mekes (Kösetürkmen, 2012:179).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde Hakk’a âşık olan salike dünyadan ilgisini kesmesini, evini yurdunu terk edip bir köşede halvete çekilmesini ve böylece kalbini kirlerden arındırmasını öğütlemiştir. O, halveti evini terk edip gönlünü arındırmak için Hak’la baş başa kalmak şeklinde tarif etmiştir.

*İhtiyâr-ı uzlet et nâs ile etme ihtilât,
Kûşe-nişîn ol bîvefâlarla etme ihtilât.*

*Her ne mihnet ü belâ gelse kişinin başına,
Yâr ile ahabâb tarafından etme ihtilât.*

*Kimseye emîn olup teslîm gel olma sakın,
Hem-hâl olmanın hatâsı çoktur etme ihtilât.*

*Görmedim bu gülşen-i ihvânda bir ehl-i vefâ,
Anın için nefret ettim Sırrı etme ihtilât* (Kösetürkmen, 2012:203)

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde salike insanların vefasız olduğunu, vefasızlarla dolaşmaması gerektiğini, başına ne bela gelirse hayırsız dosttan geleceğini, bundan dolayı uzleti ve tekliği seçip insanlardan uzaklaşarak halvete çekilmeyi tavsiye etmiştir. İnsanların arasında vefalı dost kalmadığını, bundan dolayı halktan nefret ettiğini zikreden mutasavvıfımız, sen de bunlardan uzak dur diyerek saliki ikaz etmiş ve uzlete yönlendirmiştir. Halveti, faydasız ve yararsız insanların zararından uzak olup Hakk’a yakınlaşmak şeklinde tarif etmiştir.

*Her fenâlık sû-i karînden gelir eder îrâs,
Her hacâlet bîvefâlardan gelir îrâs.*

*Gitme meclis-i nâdâna nâmını berbâd eder,
Ya elinden yâ dilinden bir zarar eder îrâs.*

*Bu zamânda kimsede yoktur vefâ hiç arama,
Her kime versen selâm bile ziyân eder îrâs.*

*Selâmet ister isen ihtiyâr-ı uzlet et her dem,
Oturma hiç kelâm etme gidip meclis-i cühhâle.*

*Sırrıyâ kûşe-nişîn ol gezme nâdân ile hiç,
Çünkü bozulmuş zamâne bir zarar eder îrâs* (Kösetürkmen, 2012:100)

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde salike kötü dosttan uzak durmasını, cahiller meclisine gitmemesini tavsiye etmiş; bunun vakit israfı olacağını ve kişiye zarar vereceğini vurgulamıştır. Bu zamanda vefalı dost arama, cahillere selam verme zira onlara selam vermenin dahi zararı dokunur, diye ikazda bulunan mutasavvıfımız; salike halvete çekilmeyi, insanlardan uzaklaşıp uzlette yaşamayı öğütlemiş, selamet ve iyiliğin uzlet ve halvette olduğunu ifade etmiştir.

*Bu zamân içre arama doğru ihvân ne gezer,
Âşık-ı Hak sıdk ile bir kalb-i sûzân ne gezer.*

*Sûretâ ehl-i hâl olduğuna eyleme nazar,
Nâr-ı aşkıyla yanan sâlik-i Yezdân ne gezer.*

*Nâm ü şânın mahv edip zikr-i müdâm eyle dilâ,
Hâl-i istigrâkta böyle bahr-i ummân ne gezer.*

*Bir âlâyîşten ibâret oldu sohbetler bugün,
Suhba dek kan ağlayan zâkir-i Rahmân ne gezer.*

*Kendini halvete çek Sırrı karışma hazer et,
Zikr-i Hak ile olan bâtında sultân ne gezer* (Kösetürkmen, 2012:170).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde bu zamanda artık kalbi Hak aşkıyla yanan ihvanların bulunmadığını, dıştan gönül ehli görünenlerin hakikatte dünya ehli ve aşktan habersiz olduklarını beyan etmiştir. Salike gece gündüz Hakk'ı zikret, adını ve sanını yok et, zikirle Hakk'ı arayan insanlar bulunmaz oldu diyen mutasavvıfımız, günümüz sohbetlerinin gösteriş ve süsten ibaret olduğunu, samimi ihvanların kalmadığını vurgulamıştır. İnsanlarda sadakat, vefa, ihlas ve samimiyetin kalmamasından dolayı nefesine uzleti ve halveti öğütleyen Muharrem Hilmi Efendi zikir ve halvetle Hakk'ı aramayı ve böylece kurtuluşa ulaşmayı nasihat etmiştir.

2.2. TAHAKKUKA DAİR KAVRAMLAR

2.2.1. Cezbe

Sözlükte “bir şeyi çekmek, toplamak, çekip çıkarmak, kendine yaklaştırmak, aklını başından almak, bulmak, ikna etmek” gibi anlamlara gelen cezbe kelimesi tasavvufî ıstılahta; Hakk'ın kulu kendisine çekmesinden dolayı oluşan hal veya duygu şeklinde tanımlanmaktadır (Yılmaz, 1993:504; Cebecioğlu, 2009:65; Kâşânî, 2004:185)

Saliki Hakk'a yaklaştıran Rabbânî hediye olarak da tarif edilen cezbe kavramı (Kâşânî, 2004:185), Allah'ın özel bir ihsanı olduğundan salikin elinde değildir. Cezbe, Allah'ın sevdiği kulunun kalbinden perdeleri kaldırıp çaba ve gayreti olmaksızın onu yüksek manevi makamlara yükseltmesidir. Cezbe, salikte istikamet ve itaat arzusunu kamçılıyıp belâ ve musibetlere sabretme gücünü perçinleyen bir duygudur (Yılmaz, 2021:234).

Hakk'ın kulu kendisine çekmesi cezbe, bu halle kulun Allah'a yönelmesi ise aşktır. Tasavvuf ehli “*Allah dilediğini kendine çeker*” (Şûrâ, 13) ayetini cezbeyle delil saymışlardır. Nitekim Hz. Peygamber'i öldürmeye giderken yolda rotasını değiştiren Hz. Ömer'in kız kardeşinin evinde duyduğu Kur'an sesiyle İslam'a yönelmesi, bir başka örnekte ise avlanırken gaipten “Sen bunun için mi yaratıldın?” nidasını duyup iktidarı bırakan İbrâhim b. Edhem'in tövbe edip tasavvufa yönelmesi “Allah tarafından çekilme” sonucunda gerçekleşmiştir (Yılmaz, 1993:504).

Muharrem Hilmi Efendi cezbeyle Hak aşkının neşesi, Allah'a ulaşmaya vesile olan

duygu ve Hak'ta kaybolmanın sırrı şeklinde tanımlamış (Kösetürkmen, 2012:124,126) ve cezbe kavramı hakkında *Dîvân*'ında birçok şiir kaleme almıştır:

*Cezbesiz sâlik eremez maksûduna şübhesiz,
Cezbe gelirse sâlike vâsıl-ı Yezdân olur.*

*Sâlike hicâb olur bil ucb u kibr ü kîn hased,
Çünkü benlik ana dâ'im bâ'is-i nisyân olur.*

*Zikr-i Hudâ celb eder bil cezbe-yi âşıklara,
Anın için zikr edenler vâsıl-ı Sübhân olur (Kösetürkmen, 2012:135).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde tasavvuf yoluna giren salikin cezbesiz maksuduna erişemeyeceğini ve ancak cezbe vasıtasıyla Hakk'ı bulabileceğini zikretmiştir. Kibir, kin ve haset gibi kötü ahlakların salike çengel ve Hakk'ı unutturan engel olduğunu ifade eden mutasavvıfımız bu hallerden sıyrılıp ilahi zikrin süsüyle boyanmanın saliki cezbeyle sevk edeceğini ve cezbeyle zikredenlerin de Allah'a vâsıl olacağını müjdelemiştir. O, cezbeyle maksuda ulaştıran bir vesile şeklinde tarif etmiştir.

*Rahîk-i cezbe-i Hakk'ı eder nûş zikr eden ancak,
Hakikatten habersiz hodbîn ü cebbâra vermezler.*

*Reh-i Hâk'ta fedâ-yı cân gerekir âşıka mutlak,
Kat'-ı tarîk-i sâlik olan eşrâre vermezler.*

*Değer iki cihânı katresi bu cezbe-i Hakk'ın,
Bu câm-ı Hak-nümâyı rehzen ü tarrâra vermezler.*

*Çalış gel zikr-i Hakk'a bulasın ol cezbe-i Hakk'ı,
Câm-ı cihân-nümâyı zâhid ü ebrâra vermezler (Kösetürkmen, 2012:124).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde Hak cezbesinin onu zikredenlere bahşedildiğini, hakikatten habersiz zalim ve mağrurların bu cezbeden mahrum olduklarını, cezbe halinde olan salikin Hak yolunda canını vereceğini zikretmiştir. Allah'ı zikretmekle cezbe halinin tecelli edeceğini vurgulayan mutasavvıfımız samimi ve ihlaslı olmayan salikin bu hale erişemeyeceğini ifade etmiş ve cezbeyle insanı Hakk'a vâsıl eden bir şarap olarak yorumlamıştır.

*Anlaşılmaz söz ile seyr ü sülûk ahvâli hiç,
Cezbe-i Hak-nümâ ancak neş'e-i bâdededir.*

Ehl-i aşkın intizâr eylediği cezbe-i Hak,

Mâsivâdan ârî olan dil-i asdikâdadır (Kösetürkmen, 2012:126).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde saliki Hakk’a sevk eden ve seyr u sülûk yolculuğunda neşe veren şeyin cezbe olduğunu, bu halin sözlerle değil hallerle anlaşıldığını ve aşk şarabı vasıtasıyla sunulduğunu zikretmiştir. Aşk ehlinin beklediği Hak cezbisinin sadece arınmış salih gönüllerde bulunacağını ifade eden mutasavvıfımız, cezbeyi sadık âşıkın gönlünde bulunan ve âşkın neşesini tattıran bir his şeklinde tarif etmiştir.

2.2.2. Aşk

Sözlükte “aşırı, yoğun ve şiddetli sevgi, muhabbet, alâka, sevgide haddi aşma, muhabbetin son mertebesi” (Uludağ, 1991:11; Cebecioğlu, 2009:33) gibi anlamlara gelen aşk kelimesinin aslı Arapça sarmaşık manasına gelen “ışk” kelimesidir. Sarmaşık ağacı nasıl bulunduğu mekânı sararak istila ediyorsa aşk da bulunduğu kalbi ve vücudu öylece istila eder denilmiştir (Yılmaz, 2021:235).

Aşk kelimesi lafız olarak Kur’ân-ı Kerîm’de geçmemiş fakat mana cihetiyle birçok ayette zikredilmiştir. Nitekim mutasavvıflar “*İman edenlerin Allah’a olan sevgisi daha şiddetlidir.*”(Bakara, 165) ayetinde geçen “*Eşedd-i hubb*” lafzını aşk kavramına yorumlamış ve bu ayeti kendilerine delil saymışlardır (Uludağ, 1991:12-13).

Tasavvuf ehline göre varlıkların içinde aşk duygusuna yabancı bir zerre yoktur. Aşk insanın nefsinin terbiye edilmesi, ahlaken yücelmesi ve olgunlaşması için en kısa yol olarak tarif edilmiştir. Bu duygu yalnızca ehil olanların bilebileceği ama lezzetini ve keyfiyetini izah etme noktasında aciz kalacağı manevi bir hazdır. Nitekim “Aşk nedir?” sorusu yöneltilen Mevlânâ Celâleddin Rûmî’nin (ö. 672/1273) “Ben ol da bil.” şeklindeki cevabı, âşkın tadılarak ve tecrübeyle öğrenilebilen bir duygu olduğuna işaret etmektedir (Soysaldı, 1998:192).

Mutasavvıflar aşk kavramını mecâzî ve hakîkî şeklinde iki kısma ayırmışlardır (Cebecioğlu, 2009:33):

Mecâzî aşk: Geçici suretlerden birini sevmek olarak tanımlanan bu aşk çeşidine “Maddi aşk” da denilmiştir. Maddi aşk, zevk ve cinsi cazibe çerçevesinde şekillenen aşk çeşididir. Bazı sûfilere göre şehvetten arınma ve İlâhi aşka vesile olma şartıyla, mecâzî aşk hoş görülmüştür (Cebecioğlu, 2009:33; Yılmaz, 2021:236-237). Bundan dolayı bu aşk çeşidine köprü aşk da denilmiş, manevi ve hakiki aşka hazırlık yolu olarak ifade edilmiştir (Uludağ, 1991:58-59).

Hakîkî aşk: Mutlak ve vâcibü'l-vücûd olan varlığı sevmektir. Allah aşkının dışında her şeyden geçmek ve fenâ fillah makamına erişmektir. “*Ben gizli bir hazine idim, bilinmeyi istedim ve bu yüzden âlemi yarattım.*” anlamında rivayet edilen kutsî hadis tasavvuf ehline göre hakîkî aşkın kaynağıdır (Uludağ, 1991:11-12).

Mutekaddim sûfîler aşk hakkında izahat yaparken, aşk kelimesi yerine muhabbet ve hub gibi lafızlar kullanmışlardır (Uludağ, 1991:12-13). Onların aşk, başka bir ifadeyle muhabbet kavramı hakkındaki bazı sözleri şöyledir:

Sehl b. Abdullah Tusterî aşk yerine muhabbet kavramını kullanmış ve muhabbeti “Her daim Allah’a itaat etmek, sürekli olarak ona muhalefetten kaçınmak.” şeklinde tanımlamıştır.

Cüneyd-i Bağdâdî ise muhabbeti “Âşığın kendi vasıflarından uzaklaşıp maşukun sıfatlarına bürünmesi.” şeklinde tarif etmiştir (Kuşeyrî, 2013:514).

Ebû Hâmid Muhammed Gazâlî (ö. 505/1111) aşkı, sevgilinin kulu olmak ve sahip olduğu her şeyi onun yolunda feda etmek, şeklinde tarif etmiştir (Gazâlî, 2016:47).

İmam Gazâlî yine aşkı, Hak tarafından özel kullara bahşedilen ilahî bir hediye ve Allah’tan başkasına bakma sevgisinden arınmış kalplerin tattığı bir hal olarak açıklamıştır (Gazâlî, 2015:421).

İbn Abdüsselâm (ö. 660/1262) ise aşk ve muhabbeti, insanı hem kör hem de sağır eden duygu olarak tarif etmiş, bu hali sevgiliden başkasını görmeme ve müşâhede etmeme şeklinde ifade etmiştir (Kelâbâzî, 2019:178).

Mutasavvıfımız Muharrem Hilmi Efendi ise aşk kavramını “Aşk rehber-i âşıktandır, aşk musîl-i Hak’tır, aşkın makâmı yoktur, düştüğü yeri yakar, kendinden gayriyi koymaz. Zikir câlib-i aşktır, aşk muhrik-i beşeriyettir.” (Kösetürkmen, 2012:56) sözleriyle aşkın, âşıkların rehberi olduğunu vurgulamıştır. Aşkı, saliki Hakk’a vasıl eden ve beşeri sıfatları eriten bir duygu olarak tanımlamıştır. O; aşk kavramı ekseninde yazdığı şiirlerde aşkın tanımı, sıfatları, fayda ve zararları, insanı eğiten ve olgunlaştıran yönleri gibi birçok konuya temas eden şiirler kaleme almıştır.

Bu aşk dedikleri derde devâdır,

Dil-i mürdelere her dem şifâdır.

Eğer menba’ını su’âl edersen,

Cenâb-ı Fahr-i Âlem Mustafâdır.

*Bu aşkın hakîkatte çeşmesi ol,
Şâh-ı âlem imâm-ı asfîyâdır.*

*Gülzâr-ı Hazret-i İbrâhîm ey dil,
Aşk-ı Hak'tan atâ-yı Kibriyâdır.*

*Cenâb-ı Hazret-i Mûsâ'da el-hakk,
Yed-i beyzâ ile meşhûr asâdır (Kösetürkmen, 2012:142)*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde aşk duygusunun dertlere deva, ölü ve hasta gönüllere şifa olduğunu; kaynağının Hz. Muhammed Mustafa (s.a.s.) olduğunu beyan etmiştir. Aşkın hakiki pınarının Hz. Peygamber olduğunu zikreden mutasavvıfımız Hz. İbrahim'e ateş çemberini gül bahçesi eyleyen, Hz. Musa'nın nurlu eli ve keramet dolu asasının kaynağının da bu ilahî aşk olduğunu ifade etmiştir. Aşk, gönle hayat verip gül bahçesine çeviren duygu şeklinde tarif etmiştir (Yılmaz & Kurt, 2024:65).

*Sahrâ-yı dilden sürer agyârı koymaz aşk-ı Hak,
Cân atar vuslat için şem- 'i dile pervânemiz.*

*Bâde-i aşkı içenler olmaz hüşyâr tâ ebed,
Böyledir kânûn-ı aşk hüşyâr değil mestânemiz.*

*Sırrıyâ iç bâde-i aşkı bu fırsat var iken,
Gark-ı bahr-i nûr Hak ola dil-i vîrânemiz (Kösetürkmen, 2012:108)*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde, İlahî aşkın gönülde kendisinden başka bir ortağı barındırmadığını, Hak aşkını tadanların ebediyen bu yoldan ayrılmayıp sarhoş olanların da ayılmayacağını zikretmiştir. Son kısımda nefesine seslenen mutasavvıfımız, kendine aşk şarabından içmeyi ve böylece Hakk'ın nur deryasına dalmayı öğütlemiştir. Aşk, gönül mumunu yakan ve saliki sarhoş eden his, şeklinde tarif etmiştir.

*Âşıkân-ı Hak olanlar sûretten ma'nâya pervâz edip,
Üns-i Hak'la âlem-i emlâki hayrân ettiler.*

*Ten kafesini kesr edip cismden âzâd oldular,
Rûh oluban âlem-i ervâha tayrân ettiler.*

*Kisve-i nâsûtu tecrîd eylediler Sırrıyâ,
Cânlarını Hakk'ın uğurunda kurbân ettiler (Kösetürkmen, 2012:122).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde, Hakk'a âşık olanların suretten kurtulup mana âlemine kanat çırtıklarını, Allah ile yakınlık kurup melekleri kendilerine hayran

bıraktıklarını, bedendeki ten kafesini yıkıp ruhlar âlemine intikal ettiklerini zikretmiştir. Beşer elbisesini çıkarıp üryan olduklarını ve Hak yolunda canlarını kurban ettiklerini beyan eden mutasavvıfımız; aşkı suretten manaya, zahirden batına geçiş yaptıran ve bu yolda canını kurban ettiren bir duygu, şeklinde ifade etmiştir.

*Câm-ı aşkı nûş edip sermest olan,
Gördü Hakk'ı gülşen-i dilden ayân.*

*Çeşm-i bâtın açılırsa ey dilâ,
Nûr-ı Hak'la görünür o bînişân.*

*Ger dilerseñ olasın vâsıl-ı Hak,
Pîr-i aşkı et delîl durma hemân.*

*Sûr çıkar agyârı dilden tut huzûr,
Beyt-i dilde bulasın genc-i nihân (Kösetürkmen, 2012:316).*

Muharrem Hilmi Efendi aşk şarabından içip sarhoş olan salıkların gönül bahçesinde Hakk'ı aşıkâr olarak göreceklerini, aşk duygusuyla gönül gözünün açılıp Hakk'ın nuruna vakıf olacaklarını zikretmiştir. Hakk'a ulaşmanın yalnızca aşk rehberliğinde olabileceğini beyan eden mutasavvıfımız âşığın, gönlünü mâsivâdan arındırmasıyla gizli hediyelere mazhar olacağını müjdelemiş; aşkı, Hakk'ı temaşa etmeye vesile olan ve gönül hazinelerine eriştiren duygu, şeklinde tarif etmiştir.

*İktidâ et aşka sâlik kibri kır olmaz gılâz,
Kalb-i sâliki arındır aşk-ı Hak et itti'âz.*

*Aşk ile vâsıl olur Hakk'a âşıklar şübhesiz,
Ara bul esrârı dâ'im gülzâr-i dilde lihâz (Kösetürkmen, 2012:206).*

Şiirine; aşka tabi ol, kibir putunu kır, hoyrat ve gafil olma öğütleriyle başlayan Muharrem Hilmi Efendi salikin gönlünü Hak aşkıyla arındırmasını, âşıkların vuslata yalnızca Hak aşkıyla erişebileceğini ve gönül bahçesinde ilahi sırlara bu duyguyla vakıf olabileceğini ifade etmiştir.

*Hak dilerse bir kuluna feth-i bâb,
Mey-i aşkıdan ana verir şarâb.*

*Kayd-ı tenden ger rehâ olsa cânın,
Mir'ât-ı dil pâk olur gider hicâb.*

Nâ'il visâl olamaz kimse hiç,

Nâr-ı aşkıta pişip olmadan kebâb.

*Aşk-ı Hak âsân değildir yanmadan,
Âşıkân derd ü belâlarla müzâb.*

*Reh-i Hak'ta olsa kim mahv ü fenâ,
Vuslat-ı Hak ile olur kâmyâb (Kösetürkmen, 2012:77)*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde aşkın Hak tarafından kalp gözü açılan salike verileceğini, bu duygunun ruhu aydınlatıp gönül perdesini kaldıracağını ve gönlünü paklaştıracığını beyan etmiştir. Aşk ateşiyle yanmayanın vuslata erişemeyeceğini zikreden mutasavvıfımız, âşığın belalara sabredip benliğini yok ederek Hakk'a ulaşımuradına erebileceğini ifade etmiştir. Aşk, Hak yolunda yanmak ve olgunlaşarak vuslata ermek, şeklinde tarif etmiştir.

*Aşk-ı Hak'tan bîhabersin râkibâ etme cedel,
Aşk-ı Hak'tır her dili feyz-i bedestân eyleyen.*

*Âşıkın zehr içtiği âb-ı hayâttır şübhesiz,
Nefs-i le'îmdir bilin dili küfristân eyleyen.*

*Sırrıâ iç mey-i aşkı zevkine bak her zamân,
Aşk-ı Hak'tır her dili Hakk'a perestân eyleyen (Kösetürkmen, 2012:292)*

İlahi aşktan habersizlere sitem ederek şiirine başlayan Muharrem Hilmi Efendi Hak aşkının salikin gönlünü feyiz bedestenine çevirdiğini, âşığın yudumladığı aşk zehrinin aslında ona ebedi zinde kılan hayat suyu olduğunu ve nefsin kötü emellerinin gönlünü kâfirleştirdiğini vurgulamıştır. Son kısımda "iç mey-i aşkı" sözleriyle nefesine aşk şarabını içmesini tavsiye eden mutasavvıfımız, bu şarabın gönülleri arındırıp Hakk'a kul olmaya vesile olacağını zikretmiştir. Aşk, saliki olgunlaştıran hayat suyu ve Hakk'a kul eden duygu, şeklinde tarif etmiştir.

*Hamr-ı aşkı iç dilâ gel neş'esi gör ne lezîz,
Mir'ât-ı sırr-ı Hudâ'dır neş'esi gör ne lezîz.*

*Ehl-i aşk bir cür'asın vermez cihâna âgâh ol,
Âyine-i Hak-nümâdır neş'esi gör ne lezîz.*

*Gülşen-i akvalîde hiç bulmadım derde devâ,
Aşk-ı Hak derde şifâdır neş'esi gör ne lezîz (Kösetürkmen, 2012:120)*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde aşk şarabının; Hak aynasının sırrı ve neşesinin

lezzetli olduğunu, aşk ehlinin bu şarabın bir damlasını dahi cihana değişmeyeceğini, zira bu aşkın Hakk'ı gösteren bir ayna olduğunu zikretmiştir. Son kısımda nefesine seslenen mutasavvıfımız kuru laf bahçesinde derdine derman bulamadığını, İlâhî aşkın her derde deva olduğunu beyan etmiş; aşkı, Hakk'ı gösteren bir ayna ve dertlere deva olan duygu, şeklinde tarif etmiştir.

*Oldu melâlet nişân bil ehl-i aşka şühesiz,
Bir cür'a içen sâliki aşk deyâ-yı ummân eder.*

*Ol kadar zevk ü sürûr hâsıl olur ki bir demi,
Âşık-ı gark-ı nûr ile ebedi sekrân eder.*

*Berk-ı hâtifler gibi cevân edip dilde gezer,
Âlem-i bâtında anı dü keвне sultân eder.*

*Mâsivâ-yı Hakk'ı dilden ref' ile rücû edip,
Tevbe eden sâlike Hak afv ile ihsân eder (Kösetürkmen, 2012:143).*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde aşk ehlinin alametinin hüzn olduğunu, aşk suyundan bir yudum içenin nur deryasına dalacağını, bu duygunun zevkinden nura boğulup ebedi sarhoş olacağını ve iki âlemde de sultan olacağını vurgulamıştır. Son satırda salike ikazda bulunan mutasavvıfımız, aşk duygusu ile Hakk'ın dışındaki sevgileri kalbinden söküp atmasını ve böylece Hakk'ın rızasına nail olmasını öğütlemiştir.

*Râh-ı aşka girmeyince ey hümâm,
Seyr-i ilâllah olur mu hiç tamâm.*

*Hesti-i fânîyi terk eyle hemân,
Hesti-i bakîye eriş ol bekâm.*

*Kafes-i tende kalıp zâr eyleme,
Eyle gülşen-i dile pervâz müdâm (Kösetürkmen, 2012:258).*

Muharrem Hilmi Efendi salike fani varlıklardan hemen uzaklaşmasını, ten kafesini yıkmasını ve gönül bağına sürekli kanat çırparak ebedi varlığa ulaşmasını öğütlemiştir. Maksuda ulaşmanın tek yolunun aşk olduğunu vurgulayan mutasavvıfımız, aşk yolunu bulamayanın Hakk'a varamayacağını zikretmiştir.

*Cân diler dâ'im ola vâsıl-ı cânân rûz u şeb,
Îş ü nûş etmek diler ten cân verir beş paraye.*

Câh ile mâl semm-i kâtildir âşık-ı sâdık,

Dâ'imâ bunlar verir kuvvet nefs-i emmâreye.

*Katre-i cân gark-ı deryâ-yı hakikat olsa ger,
Bîhod u pür-şevk ile vâsıl olur dilârâye.*

*Aşk ile cân zinde olmazsa eğer bu arsada,
Kadri olmaz bâr olur cân âşık-ı bîçâreye* (Kösetürkmen, 2012:340)

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde ruhun gece gündüz sevgiliye kavuşmak istediğini, buna karşın bedeninin beş para için dünya zevkine meyil ettiğini, malın ve makamın Hak âşıkları için öldürücü birer zehir olduğunu ve nefse kuvvet verdiğini beyan etmiştir. Ruhun Hakk'a kavuşmasıyla kendinden geçeceğini ve şevkle cânânı seyredeceğini zikreden mutasavvıfımız; ruhun bu âlemde aşk ile diri olacağını, aksi halde bedene yük ve eziyet olacağını ifade etmiştir. Aşk, ruha hayat verip kıymetlendiren bir his, şeklinde tarif etmiştir.

2.2.3. Havf ve Recâ

Havf, sözlükte “korkmak, ürkmek, ölüm, endişe etmek, kaygılanmak” gibi anlamlara; recâ kelimesi ise “ümit etmek, emel, beklenti, istek, arzu” gibi anlamlara gelmektedir (Kara, 1997:528; Uludağ, 2007:502; Gazâlî, 2015:380).

Havf kavramı tasavvufî ıstılahta; Allah'ın azabından ve kahrından korkarak haram ve yasaklara girmemek, onları terk etmek, günah işlemekten endişe duymak, kulun Allah katındaki korku ve kaygıları gibi anlamlara gelmektedir. Recâ ise Hak'tan ümit kesmemek, fazl ve ihsanını görerek ve zikrettiği nimetlerini duyup bilerek Allah'ın rahmet ve mükâfatlarından ümit var olmak şeklinde tarif edilmiştir (Kara, 1997:528; Uludağ, 2007:502; Cebecioğlu, 2009:277; Yılmaz, 2021:239).

Havf ve recâ kavramlarıyla ilgili pek çok ayet vardır. Nitekim “*Korku ve ümit ile rablerine ibadet ve dua ederler.*” (Secde, 16), “*Ey kendi aleyhlerine olarak günahta haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin.*” (Zümer, 53) ayetleri zikredilen kavramlara işaret etmektedir.

Mutasavvıflar havf ve recâ kavramları hakkında birçok yorum ve tanımlama yapmıştır. Nitekim İmam Gazâlî havf kavramını “Gelecekte olması beklenen fakat istenmeyen bir durum sebebiyle kalbin elem duyması.” şeklinde tanımlamıştır (Gazâlî, 2015:380).

Ebû Hafs el-Haddâd (ö. 260/874) havf kavramını “Allah korkusu, Allah'ın yoldan

çıkan kimseleri hizaya çektiği bir kamçıdır.” şeklinde tarif etmiştir (Kuşeyrî, 2013:229).

Abdullah b. Hubeyk ise recâyı “İnsanın güzel bir amel işleyip sonra bunun kabulünü ümit etmesi.” şeklinde tanımlamıştır (Kuşeyrî, 2013:239).

Mutasavvıfımız havf kavramını, günahlardan dolayı Hak’tan çekinmek ve korkmak; recâyı ise Hakk’ın dışında kimseye ümit bağlamamak, sadece ona sığınmak ve ne olursa olsun rahmetinden ümit var olmak şeklinde tanımlamış (Kösetürkmen, 2012:331,342) ve bu kavramlar hakkında *Dîvân*’ında birçok şiir kaleme almıştır:

Bahr-i zünûba giriftârim dedim ey pâdişâh,

Yok halâsa tâkatim yetiş benim amânıma.

Hile-i nefis ile bîtâb olmuşam yâ Rab meded,

Sayamam hadd ü gâyet yok şu benim isyânıma.

Çok perîşân eyledi nefsin hevâsı n’ideyim,

Gulgule düşürdü dile imdâd et efgânıma.

Yâ ilâhi kalmadı hiçbir ümîdim kimsede,

Bir inâyet erişe senden meğser dermânıma (Kösetürkmen, 2012:331).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde günah deryasına düştüğünü, kurtulmaya takatinin kalmadığını, nefsin hilelerinden dolayı çaresizleştiğini, yardıma muhtaç olduğunu, isyanda haddi aştığını, günahlarının çoğaldığını, nefsinin emellerine esir olduğunu, feryadının duyulmadığını, kimseden yardım gelmediğini ve bunlardan dolayı çok korktuğunu zikretmiştir. Kısaca havf halinde olduğunu beyan eden mutasavvıfımız şiirine şöyle devam etmiştir:

Sâhib-i lutf u keremsin kullarına yâ Rahîm,

Rahmetinle et nazar bu âh-ı bîpâyânıma.

Gelmişem kapına me’yûs eyleme bu mücrimi,

Kıl inâyet yâ ilâhî bu âh u nâlânıma.

Sana sığındım Hudâyâ et sıyânet bendeni,

Çünkü tîg-ı zahmi te’sîr eyledi tâ cânıma.

Deryâ-yı “lâ taknetû” emrinde var bu işâret,

Afv ederim kim gelirse bâb-ı kerem-kânıma (Kösetürkmen, 2012:331).

Şiirine sadece Hak’tan ümit var olduğunu, yardımın ve lütfun sadece ondan gelebileceğini ifade ederek devam eden Muharrem Hilmi Efendi Allah’ın kullarına karşı

lütuf ve kerem sahibi olduğunu, Hakk'ın kapısına meysus ve mücrim bir şekilde iltica ettiğini, ondan merhamet ve yardım beklediğini ve gönlündeki ızdırabı yalnızca onun dindirebileceğini beyan etmiştir. Son kısımda “Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin!” (Yusuf, 87) ayetini zikreden mutasavvıfımız günahı ne kadar çok olursa olsun Hak'tan kendisini affetmesini, onun kerem kapısından eli boş dönmeyeceğini ve buna gönülden inandığını ifade etmiştir. Özetle havfi, günah ve isyanlardan dolayı korkmak; recâyı ise hangi durumda olursa olsun Hak'tan yardım beklemek ve rahmetinden ümit kesmemek şeklinde tarif etmiştir.

Kesret-i zenb ile yâ Rab sana ettim ilticâ,

Fısk u isyânımla yâ Rab sana ettim ilticâ.

Düşmüşüm girdâb-ı ye'se kıl inâyet yâ Kerîm,

Sendedir ancak ümîdim sana ettim ilticâ.

Pür-kusûr kapına geldim mağfiret et yâ Rahîm,

Me'yûs eyleme Hudâyâ sana ettim ilticâ.

Aldanıp mekrine nefsin eyledim bâhad günâh,

Cümlesinden nâdim oldum sana ettim ilticâ.

Destimi yoktur tutan hîç kalmışam âvâre ben,

Kapına ettim dehâlet sana ettim ilticâ.

Cürm ü isyândan bu Sırrı aslâ hüşyâr olmadı,

Kıl hidâyet ey Hudâ der sana ettim ilticâ (Kösetürkmen, 2012:70).

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde günah ve kusurunun çok, isyanının bol olduğunu, ümitsizlik girdabına düştüğünü, nefsin hilelerine aldandığını, çaresiz kaldığını, sayısız günah işlediğini ve bunlardan dolayı çok korktuğunu zikretmiştir. Bütün bu hata ve kusurlarına rağmen Hakk'a iltica ettiğini beyan eden mutasavvıfımız çareyi İlâhi lütufta aradığını, Hak'tan yardım beklediğini, cümle isyanından pişman olduğunu ve Hakk'ın dışında elinden tutan kimsenin olmadığını ifade etmiştir. Son kısımda günah ve isyan gafletinden hiç uyanmadığını dile getiren Muharrem Hilmi Efendi, Hakk'ın kapısında yalvardığını ve rahmetinden ümitli olduğunu vurgulamıştır.

Benim yok bir amelîm Hakk'a lââyık,

Usandım icrâ-yı fi'l-i riyadan.

Musırrım zenb ü isyâne demâdem,

Sebâtım yok elim çekmem sivâdan.

*Eylerim tevbe isyân u zünûba,
Fârig olmam ef'al-i nâ-sezâdan.*

*Înâyet kılmaz isen yok ümîdim,
Kurtulayım yarın rûz-i cezâdan.*

*Bu ârzû-yı hevâya yok nihâyet,
Meğer lutfun ere bahr-i atâdan.*

*Meğer rûz-i cezâ ola şefâ'at,
Cenâb-ı fahr-i âlem Mustafâ'dan (Kösetürkmen, 2012:307)*

Muharrem Hilmi Efendi şiirinde Allah'a layık bir amelinin bulunmadığını, riyaadan bıktığını, günah ve isyanda ısrarcı olduğunu, mâsivâdan el çekmediğini, günahlarına tevbe ettiğini ama işlemeye devam ettiğini ve bundan dolayı Hak'tan korkup çekindiğini dile getirmiştir. Kısaca havf halini yaşadığını beyan eden mutasavvıfımız Hakk'ın yardımı olmadan kurtulamayacağını, ancak onun ihsanıyla felaha erebileceğini, Hz. Muhammed'in şefaati ile günahlarından arınacağını ve onun şefaati vasıtasıyla Allah'ın kendisine affedebileceğini zikretmiş ve bağışlanma ümidinin olduğunu ifade etmiştir.

*Hevâ ve nefse uyup ettim isyân,
Rücû' edip sana geldim yâ Gufrân.*

*İsyân eylemekte benim gibisi yok,
Rahîmsin rahmetin bahrı katı çok.*

*Bir kul isyân ederse ganî mevlâ,
Lutf u ihsân edersin yine âna.*

*Bir abdin ne kadar eylese de günâh,
Yine afv edersin onu yâ Allah.*

*Kapına gelmişem lutf et yâ ganî,
Günâhım afv edip yarlığa beni (Kösetürkmen, 2012:62)*

Muharrem Hilmi Efendi nefsinin emellerine giriftar olduğunu, isyanının ve günahının çoğaldığını ve bundan dolayı korktuğunu dile getirmiştir. Rabb'ine isyanda benim gibisi, rahmette senin gibisi yok, diye nida eden mutasavvıfımız kulun ne kadar günahkâr olursa olsun yüce Mevlâ'nın lütuf ve ihsan sahibi olduğunu, afv-ı ilahi ile saliki kuşatacağını ve merhametini esirgemeyeceğini vurgulamıştır. Son kısımda 'ilahi kapına geldim' sözleriyle yakarışını beyan eden Muharrem Hilmi Efendi, ne halde olursa olsun

Hakk'ın kendisini affedeceğini ve her zaman zatından ümit var olduğunu zikretmiştir.

SONUÇ

Muharrem Hilmi Efendi, Osmanlı'nın son dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yılları arasında yaşamış mutasavvıf-şairlerimizden biridir. Nakşibendiyye, Kâdiriyye, Rifâiyye, Ekberiyye, Kübrevîyye ve Şâzeliyye gibi birçok tarikattan icazet almış ve “Câmiu't-turuk” bir şeyh olarak anılmıştır. Tasavvufî ve ilmî hizmetlerinin yanında, tabur imamlığı gibi askerî vazifeler de ifa etmiştir. Bu çalışma onun hayatını, eserlerini ve tasavvuf ilmindeki görüşlerini ortaya koymak için yapılmıştır.

Muharrem Hilmi Efendi'nin yazdığı eserlerden hareketle, bu güne kadar onun tasavvufî görüşleriyle ilgili yapılmış kapsamlı ve doyurucu bir çalışma bulunmamaktadır. Yapılan bu araştırma neticesinde mutasavvıfımızın hayatı, eserleri ve tasavvufî görüşleriyle ilgili pek çok sonuç elde edilmiştir.

Mutasavvıfımızın hayatı hakkında daha önce yazılmış bir eser ve bir kaç makale mevcuttur. Bu çalışmada onun hayatı ele alınırken kişi, konu ve durumlarla ilgili kaleme aldığı şiirler eklenmiş; çeşitli araştırmalar yapılmış ve hayatı daha kapsamlı bir şekilde sunulmaya çalışılmıştır. Bunlara ek olarak Muharrem Hilmi Efendi'nin hayatı hakkındaki bazı yanlış bilgiler düzeltilmiş, daha önce pek zikredilmeyen bilgiler aktarılmış ve eserleri hakkında daha kapsamlı malumatlar verilmiştir.

Muharrem Hilmi Efendi tasavvufun ana konularını veciz ve belîğ bir üslupla ele almıştır. O, yaşadığı manevî halleri ve tecrübeleri şiir diliyle aktarmış ve bir *Dîvân* oluşturacak kadar beyit kaleme almıştır. Aşk ve zikir kavramı başta olmak üzere tevbe, ihlas, murakabe, takva, sıdk, sabır, kanaat, fakr, zühd, seyr u sülûk, şeyh-mürşid, mürid-sâlik, halvet-uzlet, cezbe, havf ve recâ gibi tasavvufî kavramlar hakkında birçok tanım ve görüş beyan etmiştir.

Muharrem Hilmi Efendi eserlerinde Müslümanın sahih bir itikada sahip olmasını, Kur'ân-ı Kerîm ve sünnete bağlı bir şekilde yaşamasını ve tasavvufî ahlaka önem göstermesini sıklıkla vurgulamıştır. Mutasavvıfımıza göre insanı rahatsız eden asıl sebep, zahirî hastalıklardan ziyade batınî yani manevî hastalıklardır. O, manevî hastalıkların devamlı gösteriş yapmak, yalan söylemek, hased etmek, kin tutmak, kibirli davranmak, faydasız insanlarla gezmek ve büyüklerin gölgesinden uzaklaşmaktan kaynaklandığını ifade etmiştir. Zikredilen hastalıklardan kurtulmanın tasavvufî mümkün olduğunu vurgulayan Muharrem Hilmi Efendi, tasavvuf ilmini İslâm ahlakının temeli olarak görmüş ve kaynağının da Hz. Muhammed (s.a.s.) olduğunu beyan etmiştir. Tasavvufu insanı olgunlaştıran, hakiki maşuka kavuşturan ve hayatı ihlaslaştıran bir ilim şeklinde tarif

etmiştir. Mutasavvıfımız Kur'an'a ve Ehl-i sünnet akidesine bağlı, bidât ve hurafelerden uzak bir hayat tarzı benimsemiş ve çevresindekilere de böyle yaşamayı tavsiye etmiştir.

Çalışmamız birçok önemli konu ihtiva etmektedir. Bunlardan birisi kuşkusuz Muharrem Hilmi Efendi'nin tevbe hakkında yazdığı şiirler ve kavram ekseninde yaptığı açıklamalardır. O, tevbe hakkında önceki mutasavvıfların görüşlerine yakın bir duruş sergilemiş ve bunların üzerine bazı fikirlerini beyan etmiştir. Tevbeyi, kulun Allah'a karşı acizliğini hissedip dergâhında affedilmek için yalvarması, kalbini manevî kirden arındırması ve günahını unutmaya şeklinde tanımlamıştır. Bununla beraber salikin günah deryasından çıkmasını, Allah'ı zikrederek yalvarmasını, günahları için sürekli gözyaşı dökmesini ve Hakk'ın kapısından ayrılmamasını öğütleyen mutasavvıfımız; her ne durum ve halde olursa olsun Allah'tan ümit kesmemenin ve ihlaslı bir şekilde af dilemenin önemini vurgulamıştır.

Çalışmamızın değindiği önemli konulardan bir diğeri ise Muharrem Hilmi Efendi'nin aşk kavramı ekseninde yaptığı tanım ve açıklamalardır. O, muhabbet meşrepli bir mutasavvıf olmasından dolayı *Dîvân*'ında sıklıkla aşktan bahsetmiş ve aşkın önemine değinmiştir. Aşkı, "Aşk rehber-i âşıkandır, aşk musîl-i Hak'tır, aşkın makâmı yoktur, düştüğü yeri yakar, kendinden gayriyi koymaz. Zikir câlib-i aşktır, aşk muhrîk-i beşeriyettir." sözleriyle tanımlamıştır. Bunlara ek olarak aşkı saliki Hakk'a ulaştıran, beşeri sıfatları yok eden, ruhu ebediyete kavuşturan, kalbe hayat veren bir his şeklinde ifade etmiş; suretten manaya, zahirden batına geçiş yapmanın aşk yoluyla mümkün olacağını zikretmiştir. O, tasavvufun özünün aşk olduğunu vurgulamış, kavramın anlam dünyasına çeşitlik kazandırmış ve âşık olunmadan hakiki insanlığa ulaşamayacağını beyan etmiştir.

Muharrem Hilmi Efendi eserlerinde hakiki mürşid ve müridin nasıl olması gerektiğini zaman zaman açıklamıştır. Şeyh ve derviş kılığına bürünen ve insanları kandıran sahtekârların özelliklerinden bahsetmiş, böylelerini kınamış ve hakiki mürşidin vasıflarını tarif etmiştir. Mutasavvıfımız mürşidi; saliki Hakk'a ulaştıran mürebbi, yolun usul ve adaplarını bilen ve salike Hak yolda rehberlik eden bir refik şeklinde tarif etmiştir. Nefislerine tapan, riya ile insanları kandıran, sadece laf ve sözle Hakk'a rehber olduklarını iddia eden yalancı şeyhlerin cahil insanları süslü sözleriyle kandırdıklarını ve şeytanın yoluna saptırdıklarını ifade etmiştir. Bu insanların kendileri de dâhil kimseye faydasının olmayacağını ve nefislerinin hasta olduğunu zikreden Muharrem Hilmi Efendi, böylelerinden uzak durulmasını öğütlemiş ve hakiki mürşidin özelliklerini şiirlerinde beyan ederek konuyla ilgili tutumunu gözler önüne sermiştir.

Sonuç olarak Muharrem Hilmi Efendi klasik tasavvuf geleneğini devam ettirmiş, vaaz ve irşadlarıyla yaşadığı bölgenin insanlarına rehberlik etmiş; ilmi ve yaşantısıyla birçok talebe, mürid ve halife yetiştirmiş son dönem mutasavvıf-şairlerimizdendir. O, zikredilen konularla ilgili pek çok şiir yazmış, tasavvufî kavramların anlam dünyasına çeşitlik kazandırmış ve literatüre önemli katkılar sağlamıştır. Muharrem Hilmi Efendi meşhur olmak yerine mütevazı bir yaşam tarzı benimsemiştir. Bundan dolayı eserleri ve engin bilgi birikiminden yeterince istifade edilememiştir. Bu bağlamda hedefimiz Muharrem Hilmi Efendi'nin hayatı, eserleri ve tasavvufi görüşlerini tanıtmak, insanlara ulaştırmak ve daha sonra yapılacak olan çalışmalara öncülük etmektir. Zira yaptığımız çalışma, bu manada başlangıç niteliğindedir. Edebiyat ve tasavvuf alanlarında araştırma yapan bilim insanları tarafından pek bilinmeyen şairin hikmetlerle yoğrulmuş eserleri, daha nice araştırma ve çalışmalara kaynaklık edecek niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Adıvar, H. E. (1964). *Türkün Ateşle İmtihanı*. İstanbul: Can Yayınları.
- Arslantaş, Y., & Selçuk, B. (2018). Muharrem Hilmi Efendi'nin Yarım Kalmış Bir Harput Tarihi. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırma Dergisi*, 5(2), 41-55.
- Arslantaş, Y., & Demirpolat, E. (2017). Beyzâde Hacı Muhammed Bahaeddin Efendi'nin Tercüme-i Hali. *Fırat Üniversitesi. Harput Araştırma Dergisi*, 4(2), 21-34.
- Ateş, S. (1997). Hacı Muharrem Hilmi Efendi. *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 13-23.
- Ateş, S. (2000). İhlas. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 21, 535-537.
- Ateş, S. (2002). Muharrem Hilmi Kösetürkmen. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 26, 275-276.
- Ateş, S. (2005). *Görünmez Alemin İzleri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Ateş, S. (2007). *Bir Ömür Böyle Geçti 1*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Ateş, S. (2015). Hacı Ömer Hüdâyî Baba ve Divânı. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Harput'a Değer katan Şahsiyetler Sempozyumu* içinde (13-31), Elazığ.
- Aydoğmuş, G. (1998). *Harput Kültüründe Din Alimleri*. Elazığ: ELESKAV Vakfı Yayınları.
- Ayni, M. A. (2017). *Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Ayten, Y. (1996). Hacı Ömer Hüdâî Baba Köğengî. *Sahabeden Günümüze Allah Dostları* içinde, İstanbul: Şûle Yayınları.
- Bardakçı, M. N. (2005). *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Beydilli, K. (1999). *Küçük Kaynarcadan Yıkılışı*. İstanbul: Feza Gazetecilik A.Ş.
- Bozarslan, H. (2015). *Türkiye Tarihi İmparatorluktan Günümüze*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Buhârî, M. (1992). *Sahîhu'l-buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Cebecioğlu, E. (2009). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları.
- Ceylan, S. (2013). Zühd. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 44, 530-533
- Çağrı, M. (2001). Kanaat. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 24, 289-290.
- Çağrı, M. (2008). Sabır. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 35, 337-339.
- Çağrı, M. (2009). Sıdk. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 37, 98-100.
- Çelik, İ., & Dumlu, M. (2018). Kâdiriyye Târikatı Hâlisiyye Şubesi Mürşidlerinden Elazığlı Hacı Ömer Hüdâyî Baba (v. 1321/1905) Hayatı Eserleri Fikirleri. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(14), 89-124.
- Çınar, A. (2010). *Gönül Sultanlarımız*. İstanbul: Ravza Matbaacılık.
- Çınar, F. (2012). *Mûr Ali Baba*. Sivas: Buruciye Yayınları.
- Demirci, K. (2013). Zühd. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 44, 530-533.
- Dia, (2020). Mustafa Kemal Atatürk. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 31, 340-341.

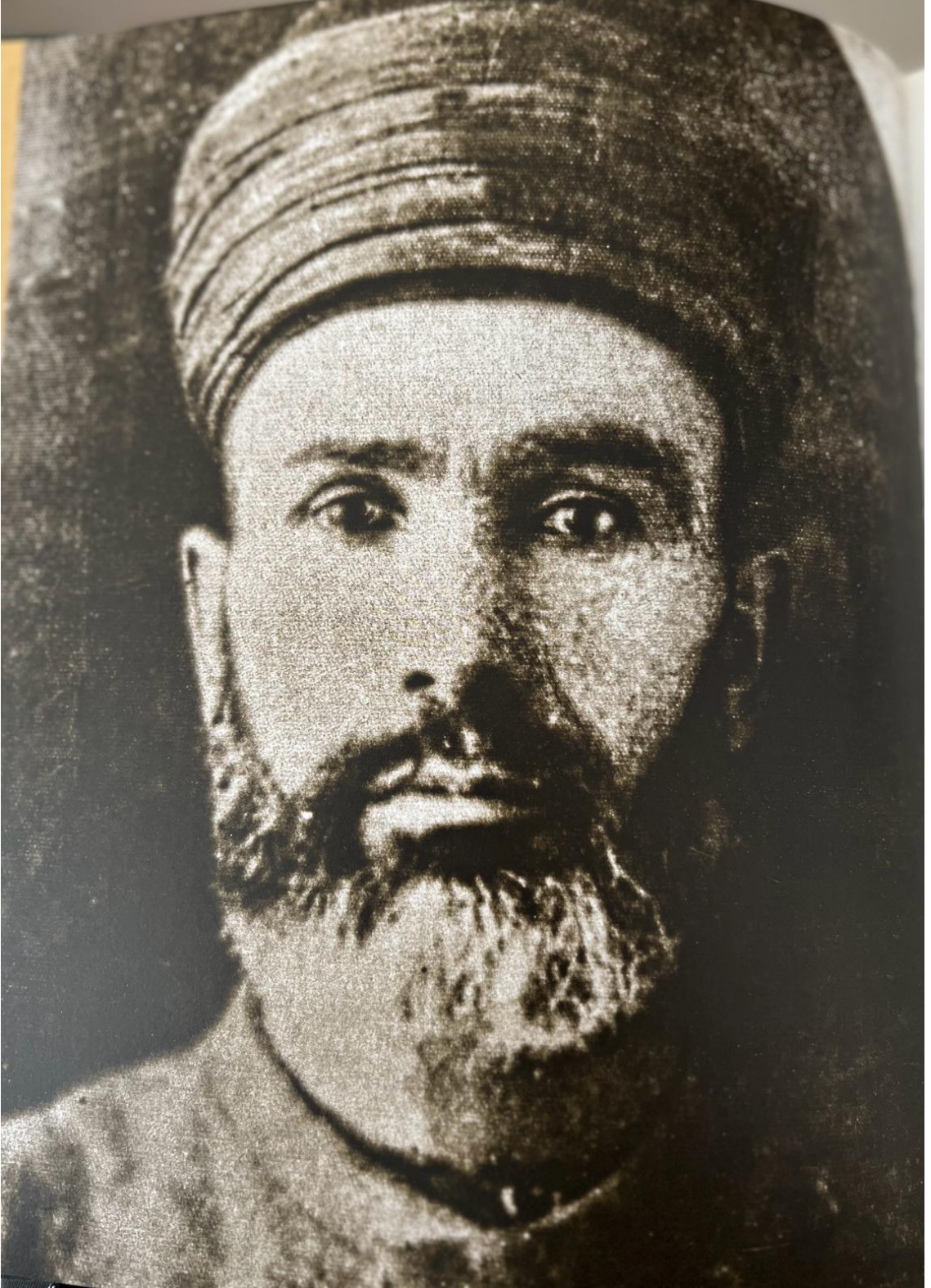
- Eraydın, S. (2011). *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Erdem, B. (2021). *Elazığ Evliyasından Hacı Muharrem Hilmi (Sirri) Efendi*. Elazığ: Kitsan Yayınları.
- Erdem, H. (1994). Son Devir Osmanlı Toplumunda Ahlâkın Bozulma Sebepleri ve Bu Bozulmayı Önlemek İçin Düşünülen Gerekli Tedbirler. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(5), 85-97.
- Fırat, S. (2015). Harput'un Manevî Şahsiyetlerinden Beyzade Efendi. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu* içinde (289-308), Elazığ.
- Gazâlî, E. H. (2015). *İhyâü ulûmi'd-dîn*. (Çev.) Y. İnanç, İstanbul: Nefes Yayınları, (Orijinal Yayın Tarihi 1100).
- Gazâlî, E. H. (2016). *Mukâşefetü'l-kulûb*. (Çev.) S. Uçan, İstanbul: Çelik Yayınevi.
- Gazâlî, E. H. (2023). *Sülvetül ârifin*. (Çev.) A. Öztürk, İstanbul: Kahraman Yayınları.
- Güler, M. İ. (2016). *Erzurum'un Yüzleri Kolağası Ali Rızâ Efendi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Güler, M. İ. (2021). Kolağası Ali Rızâ Efendi ve "Muhtasar Hakikat-ı Salât" adlı risalesi. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (70), 123-148.
- Gülsoy, U. (1999). Islahat Fermanı. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 19, 185-190.
- Gündüz, İ. (1984). *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri*. İstanbul: Seha Neşriyat.
- Gündüz, İ. (1997). Yeniçeri Ocağı'nın İlgası'ndan Sonra Meydana Gelen Bazı Tasavvufî Gelişmeler. *İLAM Araştırma Dergisi*, 2(1), 7-21.
- Hüdâyî, H. Ö. (2007). *Dîvân-ı Hüdâyî*. (sad.) S. Ateş, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- İnam, A. (2017). Türk Ordusunda İmamlık Müessesesi ve Çanakkale Muharebesindeki Mânevî Rolü. *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(2), 1-14.
- Kara, M. (1977). *Tekkeler ve Zaviyeler*. İstanbul: Dergâh Yayınları
- Kara, M. (1983). Madalyonun Bir Yüzü Tekkeler Kapandı İyi Oldu. *Dergah Edebiyat Sanat Kültür Dergisi*, 10, 10-14.
- Kara, M. (1997). Havf. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 16, 528-531.
- Kara, M. (2002). *Metinlerle Günümüze Tasavvuf Hareketleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kara, M. (2021). Prof. Dr. Süleyman Ateş: Hayatı ve İlmî Şahsiyet. (Ed.) Atmaca, G. & Karataş, A. *Tefsire Adanmış Bir Ömür Süleyman Ateş* içinde (37-69), Ankara: Fecr Yayınevi.
- Karabulut, M. (2016). Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum. *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 49-65.
- Kardaş, A. (2015). Atatürk'ün Yerel Otoritelerle İlişkilerine Bir Örnek: Bitlisli Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi. *Turkish Studies International Periodical for Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(9), 247-262.
- Kâşânî, A. (2014). *Istılâhâtü's-sûfiyye*. (Çev.) E. Demirli, İstanbul: İz Yayınları.
- Kelâbâzî, E. (2019). *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*. (Çev.) S. Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Kıran, İ. (2021). Aristokrat Kürt Aileler: Küfreviler. *Kurdiyat Dergisi*, 4, 81-104.
- Kösetürkmen, M. H. (2003). *Makâmât-ı ezkâr İlâhiyye li-sâliki't-tarîkati'l-Kâdiriyye*. (Çev.) S. Ateş, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Kösetürkmen, M. H. (2004). *Hedîyyetü'z-zâkirîn*. (Çev.) S. Ateş, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Kösetürkmen, M. H. (2008). *Menâzilü's-salikîn*. (Çev.) S. Ateş, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Kösetürkmen, M. H. (2009). *Mev'ize-i Hilmiyye*. (Çev.) S. Ateş, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Kösetürkmen, M.H. (2012). *Dîvân-ı Sırrî*. (Haz.) S. Ateş, (Çev.) M. Koç & M. H. Şenalp, İstanbul: Mas Matbacılık.
- Kurt, H. (2012). *Hasîrizâde Mehmed Elîf Efendi*. Ankara: Sage Yayıncılık.
- Kuşeyrî, A. (2013). *er-Risâle*. (Çev.) M. Coşkun, İstanbul: İlk Harf Yayınevi.
- Küçük, C. (1988). Abdülaziz. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 1, 179-185.
- Küçük, C. (1988). Abdülhamid II. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 1, 216-224.
- Küçük, C. (2003). Mehmed V. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 28, 418-422.
- Küçük, C. (2003). Mehmed VI. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 28, 422-430
- Muhâsibî, H. (2020). *er-Riâye*. (Çev.) H. Küçük & Ş. Filiz, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Muslu, R. (2018). Şeyh-Mürşid. (Ed.) K. Özköse, *Tasavvuf El Kitabı* içinde, (330-331), Ankara: Grafiker Yayınları.
- Müslim, E. H. (1992). *Sahîhu müslim*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nalbantoğlu, İ. (1994). *Kasım Küfrevî'nin Ardından*. Ankara: Ahlak Kültür Vakfı Yayınları.
- Öngören, R. (2010). Şeyh. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 39, 50-52.
- Öngören, R. (2013). Zikir. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde , 44, 409-412.
- Özervarlı, M. S. (2019). *Kelâmda Yenilik Arayışları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özköse, K. (2018). Seyr u Sülûk. (Ed.) K. Özköse, *Tasavvuf El Kitabı* içinde, (229-230), Ankara: Grafiker Yayınları.
- Öztürk, Ş. (2020). Ebûbekir Çorûmî. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, (gözden geçirilmiş 2. Baskı) EK-1, 295-296.
- Selçuk, H. (1997). Prof. Dr. Süleyman Ateş İle Söyleyişi. *Kur'an Mesajı: İlmi Araştırma Dergisi*, 1(1), 66-75.
- Serrâc, E. N. (2019). *el-Lüma'*. (Çev.) H. K. Yılmaz, İstanbul: Erkam Yayınları.
- Soysaldı, İ. (1998). Tasavvufta Aşk ve Marifet. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 187-216).
- Sunguroğlu, İ. (1959). *Harput Yollarında*. Elazığ: Elazığ Kültürünü Tanıtma Vakfı, C. 2.
- Şimşek, S. (2015). Âşıkların Gülbahçesinde Erzurumlu Bilinmeyen Bir Gönül Eri: Kolağası Ali Rıza Efendi. Erişim adresi: <http://ayvakti.net/?p=2833> (Erişim Tarihi:

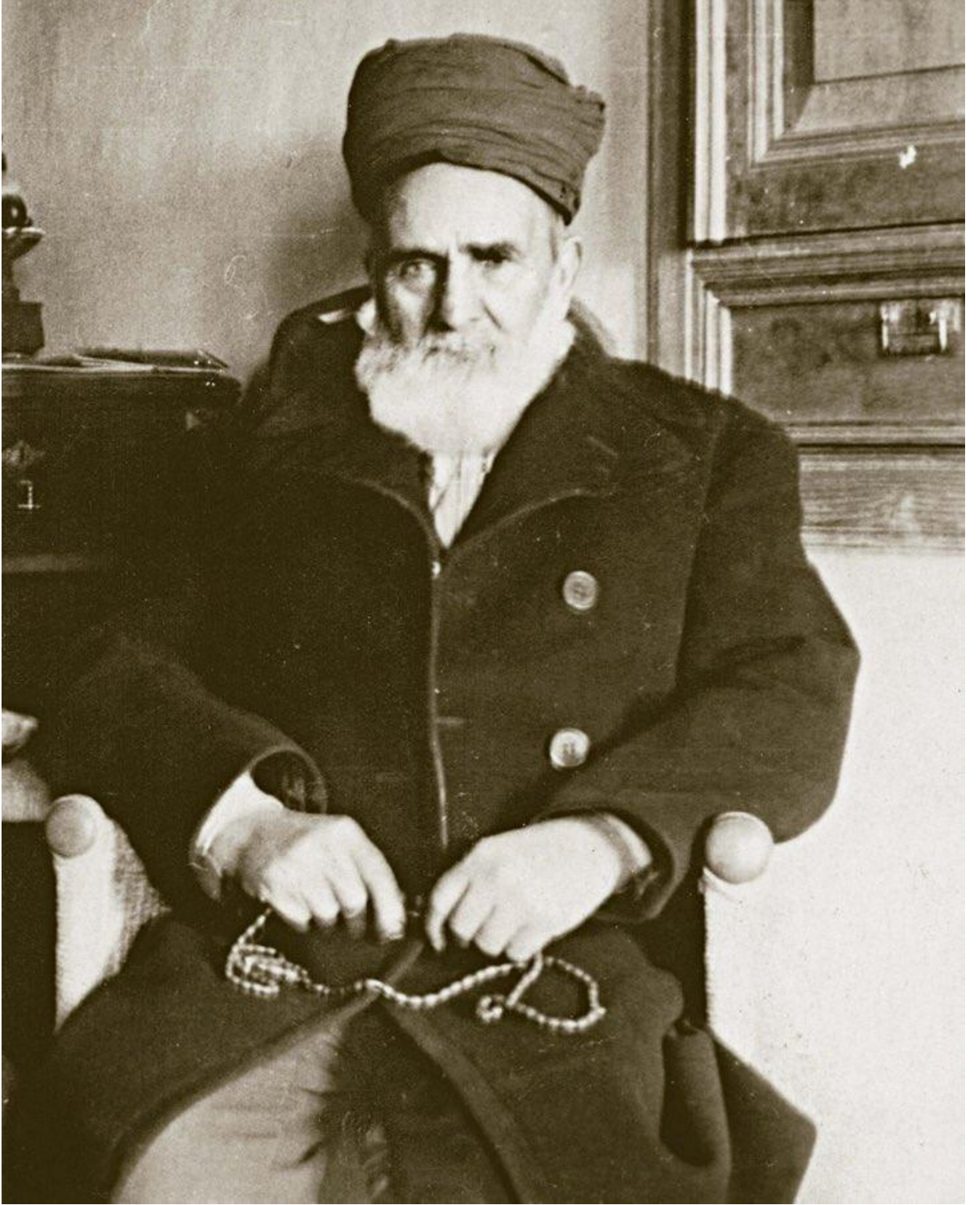
22.06.2023).

- Talay, A. (1998). *Bizim Eller Van*. Van: Van Belediyesi Yayınları.
- Topaloğlu, B. (2012). Tövbe. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 41, 279-283.
- Türk, A. (2013). Erzurum'un Kandilleri- Sanamerli Hacı Ahmet Baba. Erişim adresi: <http://www.erkurumgazetesi.com.tr/yazar/Erzurum-un-Kandilleri-Sanamerli-Haci-Ahmet-Baba/3991/> (Erişim Tarihi: 15.06.2023).
- Turan, Ş. (2020). Mustafa Kemal Atatürk. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 31, 310-331.
- Uludağ, S. (1991). *Tasavvuf Terimleri sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Uludağ, S. (1991). Aşk. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 4, 11-17.
- Uludağ, S. (1995). Fakr. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 12, 132-134.
- Uludağ, S. (1997). Halvet. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 15, 386-387.
- Uludağ, S. (2006). Mürid. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 32, 47-49.
- Uludağ, S. (2007). Recâ. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 34, 502.
- Uludağ, S. (2010). Takvâ. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 39, 484-486.
- Uludağ, S. (2012). Sülûk. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 38, 127-128.
- Uludağ, S. (2012). Tövbe. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 41, 284-285.
- Uludağ, S. (2012). Uzlet. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 42, 256-257.
- Uludağ, S. (2020). Murakabe. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 31, 204.
- Yıldız, H. D. (1993). *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları.
- Yıldız, E. (2016). Seyyid Hacı Ahmed Baba. Erişim adresi: <http://turbelerimiz.blogspot.com/2016/01/seyyid-haci-ahmed-baba-17921912.html> (Erişim Tarihi:18.06.2023).
- Yılmaz, H. K. (1993). Cezbe. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, 7, 504.
- Yılmaz, H. K. (2021). *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Yılmaz, Ö. F., & Kurt, H. (2024). Muharrem Hilmi Sırrî'nin Dîvân'ında Aşk Kavramı. *Danışname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 57-75.

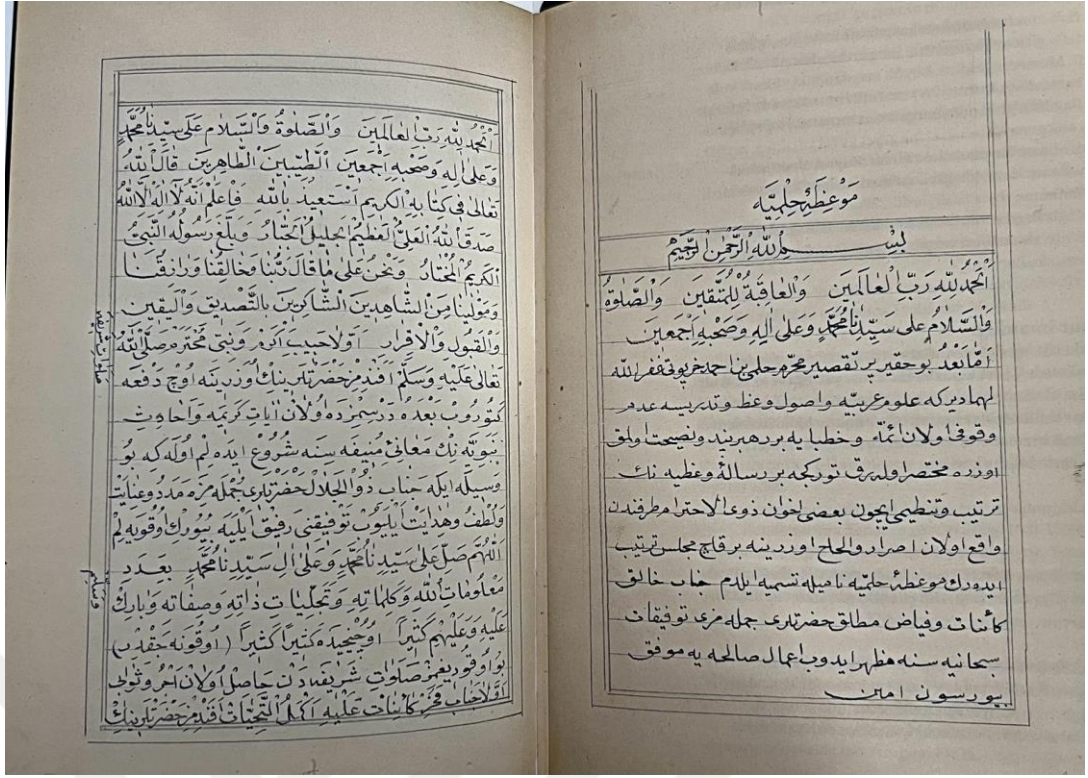
EKLER

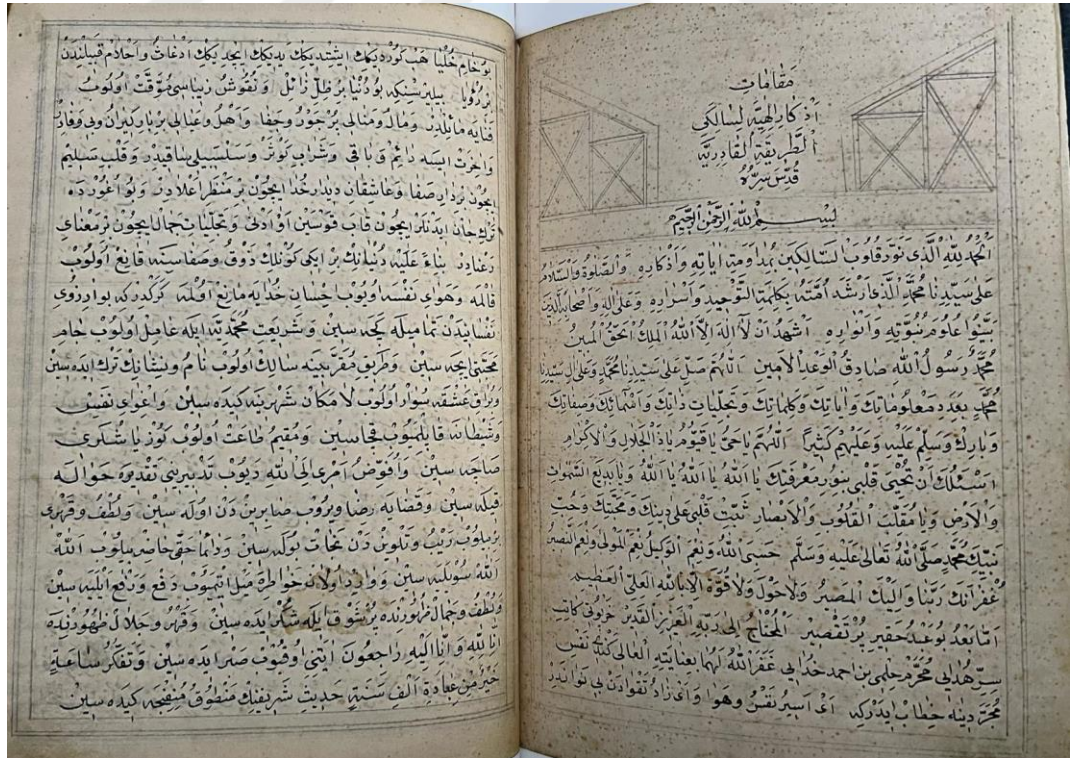
Ek 1. Muharrem Hilmi Efendi'nin Tabur İmamlığı yaptığı yıllardan üniformasıyla çekilmiş bir resmi

Ek 2. Hacı Muharrem Hilmi Efendi'nin son yıllarında çekilmiş fotoğrafı

Ek 3. Muharrem Hilmi Efendi'nin hattıyla Mev'ize-i Hilmiyye'nin ilk sayfaları

Ek 4. Muharrem Hilmi Efendi'nin hattıyla Makâmât-ı Ezkâr-ı İlahiyye'nin ilk sayfaları

Ek 5. Muharrem Hilmi Efendi'nin Elazığ Asri Mezarlığında bulunan türbesi

Ek 6. Muharrem Hilmi Efendi'nin mezar taşı ve kabri

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı, Soyadı : Ömer Faruk YILMAZ

Yabancı Dili : Arapça

Eğitim Durumu

Lisans : Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Yüksek Lisans: KAEÜ, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, Tasavvuf

Mesleki Denevim

İmam Hatip 2021-2023

Manevi Rehber 2023-(Halen)

Yayınlar

Yılmaz, Ö. F. ve Kurt, H. (2024). Muharrem Hilmi Sırrî'nin Dîvân'ında Aşk Kavramı, *Danışname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 8, 57-75.

Ek 1: Cilt Sırtı	Ömer Faruk YILMAZ	T.C. KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI MUHARREM HİLMİ SİRRÎ’NİN HAYATI, ESERLERİ VE TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ Ömer Faruk YILMAZ YÜKSEK LİSANS TEZİ KIRŞEHİR-2024
MUHARREM HİLMİ SİRRÎ’NİN HAYATI, ESERLERİ VE TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ	2024	